

К.ТЫНЫСТАНОВ атындагы ЫСЫК-КӨЛ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ

Асирдинова Т.Ж.

Синтаксистик бирдиктердеги
багыныңкы байланыштын
ээрчишүү жолунун нормалары
жана принциптери

Каракол, 2012

УДК 811.51
ББК 81. 2 Ки
А 90

Басмага Касым Тыныстанов
атындагы Ысык-Көл мамлекеттик
Университетинин окумуштуулар
кеңеши тарабынан сунуш кылынган.

Илимий редактор: филология илимдеринин доктору,
профессор Иманов А.И.

Рецензенттер: -филология илимдеринин доктору Токоев Т.
-филология илимдеринин доктору, проф. м. а. Асаналиев Ү.

Асирдинова Т.Ж.

А 90 Синтаксистик бирдиктердеги багыныңкы байланыштын ээрчишүү
жолунун нормалары жана принциптери. -Каракол: БМУ, 2012, -134 б.

ISBN 978-9967-441-55-2

Монографияда кыргыз тил илиминде сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышын тейлей турган грамматикалык каражаттар –жак, сан категориялары логикалык байланыш, анын лексикалык, грамматикалык категориялар менен карым-катышы, атооч жөндөмөсү, баш мүчөлөрдүн орун тартиби жана интонация менен шартталышы толук мүнөздөлгөн. Эмгек филолог адистерге, изилдөөчүлөргө, аспиранттарга, студенттерге арналат.

А 4602020400 -10
ISBN 978-9967-441-55-2

УДК 811. 51
ББК 81.2 Ки
©Асирдинова Т. Ж., 2012.
@ ИГУ им. К. Тыныстановна, 2012.

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
СИНТАКСИСТИК БИРДИКТЕРДИН ТУТУМУНДАГЫ СӨЗДӨРДҮН ГРАММАТИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ-НЫН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ.	8
1. Эркин сөз айкашы жана жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланыштары.	15
2. Сөздөрдүн синтаксистик багыныңкы байланышынын жолдору.	25
3. Ээрчишүү байланышы менен багыныңкы байланыштын башка жолдорунун окшоштуктары жана айырмачылыктары.	36
СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮНҮН ЭЭРЧИШҮҮ БАЙЛАНЫШЫНЫН НОРМАЛАРЫ ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ.	
Этиштик баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчишүү нормалары	48
1. Этиштик баяндоочтун ат атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин ээрчишүүсү	53
01. Этиштик баяндоочтун жактама ат атоочтук ээни жак жана сан боюнча ээрчип айтылышы.	54
02. Этиштик баяндоочтун ат атоочтун семантикалык башка топторунан уюшулган ээ менен байланышы.	61
2. Этиштик баяндоочтун зат атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин ээрчишүү нормалары.	62
01. Этиштик баяндоочтун адамга карата колдонулган зат атоочтук ээ менен ээрчишүү жолу боюнча байланышы.	63
02. Этиштик баяндоочтун адамдан башка жандуу жана жансыз заттардын аттарынан уюшулган сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчиши.	68
3. Этиштик баяндоочтун субстантивация кубулушуна дуушар болгон сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчиши	70
01. Сан атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин этиштик баяндоочтун ээрчип айтылышы	71
02. Зат ордуна колдонулган сын атоочтук сүйлөм ээсин этиштик баяндоочтун жак жана сан боюнча ээрчиши	76
03. Зат ордуна колдонулган атоочтук жана кыймыл атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин этиштик баяндоочтун жак жана сан боюнча ээрчиши	78
АТООЧТУК БАЯНДООЧТОРДУН СҮЙЛӨМ ЭЭСИН ЭЭРЧИШҮҮ НОРМАЛАРЫ	80
1. Зат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин жак, сан боюнча ээрчишүүсү.	82
01. Жак мүчөлөрү жалганган зат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчишүүсү.	83
02. Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчишүүсү.	88
03. Мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү зат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчиши.	92
04. Кызматчы сөздөр, көмөкчү этиш тизмектелип айтылган зат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчиши.	98
2. Сын атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчиши.	100
3. Сан атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчип айтылышы.	104
4. Ат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчиши.	109
5. Тактооч жана айрым модалдык сөздөрдөн уюшулган баяндоочтордун сүйлөм ээсин ээрчишүүсү.	112
6. Бирөңчөй баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсү.	116
Корутунду	124
Пайдаланылган адабияттар	128

КИРИШҮҮ

Синтаксиске тиешелүү проблемаларды, маселелерди изилдөөнүн зарылдыгы, анын теориялык жана практикалык маанилүүлүгү жөнүндө тил илиминде байыртан бери эле сөз болуп келе жатат. Синтаксистин объектилеринин системасында ошондой маанилүү маселелердин бири сөз айкашы жана сүйлөм деп аталган тилдик бирдиктердин тутумундагы сөздөрдүн грамматикалык байланыштары болуп эсептелет. Кыргыз тил илиминде ушул проблема кенен жана терең изилдене элек.

Лексикалык толук маанилүү жеке сөздөр сөз айкашынын жана андан жогорку деңгээлде сүйлөмдүн курамына киргенде, орун алуу багытына ылайык өзүнөн мурунку, же кийинки сөздөр менен, б.а., чөйрөсүндөгү курчап турган тышкы дүйнө менен грамматикалык карым-катышта болууга тийиш. Мындай сапаттык байланыш болмоюнча сүйлөмдөгү сөз анын (сүйлөмдүн) курулуш материалы, экинчи сөз менен айтканда, структуралык зарыл элементи боло албайт. Ушул негизде алганда, сүйлөм ар кандай сөздөрдүн катар айтылган тизмегинен уюшулбастан, сөз болуп жаткан зат, окуя, кубулуш, аракет, өнүгүү-өсүү процесстерин мүнөздөөгө лексикалык-семантикалык маанилери боюнча жакындыгы, мүмкүнчүлүгү бар сөздөрдүн айкашуусунан куралат. Андай айкашуунун составдык элементтеринин ортосунда, сөзсүз, грамматикалык байланыш болот. Демек, сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн лексикалык-семантикалык маанилери, ал маанилердин жакындыгы да сөздөрдүн грамматикалык байланышынын өбөлгөсү, калыптануусунун башаты болуп эсептелет.

Ошентип, кандай гана синтаксистик бирдик болбосун, анын курамындагы элементтер (сөздөр) өз ара грамматикалык карым-катышта болору талашсыз чындык экендиги белгилүү. Андай карым-катыш, негизинен эки катмарда – ички жана тышкы катмарда болот: ички катмар боюнча байланышты тил илиминде сөздөрдүн ички катышы деп да, ошону менен удаа эле сөздөрдүн синтаксистик милдетин аныктоо деп да айтат: ал эми сөздөрдүн тышкы катмарын алардын тышкы байланышы деп да кээде грамматикалык тигил же бул каражаттардын негизинде тейленген, ишке ашырылган формалдык байланыш (грамматикалык белгилүү бир формадагы) деп да айтат.

Сөз айкашы жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн тышкы катмар боюнча байланышынын өзөгү, чындыгында, ички байланышына

(катышына) негизделет. Жогоруда эскертилгендей, сөздөрдүн ички байланышын (катышын) аныктаганда, сөзсүз, бир эле учурда анын синтаксистик милдети аныкталат. Синтаксистик тигил же бул бирдиктердин курамындагы сөздөрдүн синтаксистик милдетин аныктаганда бир бүтүндүктү түзүүчү, б.а., сүйлөм мүчөсү деп аталган синтаксистик категорияны түзүүчү бир нече факторлор, ал факторлордун бирин-бири толуктоочу, колдоочу аракети, экинчи сөз менен айтканда, биргелешкен аракети болот. Дал ушул биргелешкен аракеттин суммасынан сүйлөм мүчөсү деген синтаксистик категория жаралат.

Сүйлөм мүчөсүн аныктоодо алардын грамматикалык формалары (мында жөндөмө, жак, сан категориялары негизги форма болуп эсептелет), сүйлөмдүн конкреттүү мүчөсүнүн (ар бир жеке сүйлөмдөгү конкреттүү баш мүчөлөр жана конкреттүү айкындооч мүчөлөр) сөз түркүмдөрү менен катышы (сүйлөмдүн ар бир мүчөсүнүн милдетин аткарууда морфологиялык негизги база болуп эсептелген сөз түркүмдөрү жана белгилүү бир жагдайда гана тиешелүү милдет аткарган сөз түркүмдөрү), сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн ички катыштары (атрибутивдик катыш – аныктооч+ аныкталгычтын катышы; объектилик катыш – толуктооч+ башкарган сөздүн катышы; релятивдик катыш- бышыктооч+ багындыруучу сөздүн катышы; предикативдик катыш- сүйлөм ээси+ баяндоочтун катышы), ушул ички катыштарга негизделген сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алуу багыттары (грамматикалык жактан үстөмдүк кылуучу багындыруучу сөз жана көз каранды абалдагы багынычтуу сөздүн орун алуу тартиби), сүйлөмдөгү сөздөрдүн тышкы байланыштары (грамматикалык багыныңкы байланыштын жолдору жана аларды тейлөөчү синтетикалык, аналитикалык каражаттар) ж.б. маселелер органикалык биримдикте каралууга тийиш. Бул биримдик сүйлөм мүчөсү деген синтаксистик категорияны түзөт.

Демек, грамматикалык байланыш- сөздөрдүн синтаксистик милдетинин, б.а., сүйлөм мүчөсү деген категориянын ажырагыс бир бөлүгү.

Сөздөрдүн грамматикалык байланышы сүйлөм мүчөсү деген проблеманын ажырагыс бөлүгү экендиги кыргыз тил илиминде ушул мезгилге чейин такталган эмес. Чындыгын айтканда, сөздөрдүн грамматикалык байланышы синтаксистик түзүлүштүн өзүнчө маселеси катары каралып келген. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн ички жана тышкы байланыштарын иликтөө бир катар илимий изилдөөнү талап кылат, анткени сөздөрдүн ички катыштарын

аныктоо деген илимий түшүнүк сүйлөмдү мүчөлөштүрүү деген проблеманын өзү экендиги белгилүү. Ал эми сүйлөмдү мүчөлөштүрүү жана анын принциптери жөнүндө кыргыз тил илиминде профессор Ы.Жакыпов, профессор А.Жапаров, профессор А.Турсунов, профессор А. Имановдор кыйла эмгектерди жаратышкан. Ошондо да сүйлөмдү мүчөлөштүрүү проблемасы кыргыз лингвистикасында толук чечилген деп айтууга болбойт. Анткени бул окумуштуулар илимий салттуу грамматиканын көз карашы боюнча гана баалуу маалыматтарды, илимий түшүнүктөрдү беришкен. Ал эми сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөштүрүү боюнча кыргыз тил илими гана эмес, бүтүндөй түркологияда жетиштүү маалыматтар жокко эсе.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык багыныңкы байланышынын ээрчишүү жолу түркологияда ар түрдүү каралып жүрөт: түрк, өзбек ж.б. тил илиминде ээрчишүү байланышына сүйлөм ээси + баяндоочтун жана аныктооч + аныкталгычтын (синтаксистик изафеттик конструкциянын үчүнчү түрүн: адамдын мамилеси; баланын тили; сөздүн мааниси) байланыштарын кошуп жүрүшсө, кыргыз, казак ж.б. лингвистикасында ээрчишүү деп баш мүчөлөрдүн гана байланышын эсептейт. Ал эми мисал катары көрсөтүлгөн конструкциядагы аныктооч менен аныкталгычтын байланышын багыныңкы байланыштын өзүнчө жолу (таандык байланыш, казак тилинде матасу) деп берип жүрүшөт. Саха (якут) лингвистикасында ушул эле конструкциянын түгөйлөрүнүн байланышын башкарууга кошуп берген.

Синтаксистик бирдиктердин тутумундагы сөздөрдүн грамматикалык тышкы байланыштары, алардын түрдүү жолдору (ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, таандык байланыш) бирдей деңгээлде эмес: ыкташуу, башкаруу жана таандык байланыштар, негизинен, сөз айкашынын деңгээлинде, б.а., синтаксистик чакан бирдиктин, коммуникативдик милдетти аткара албаган, атоо маанисиндеги (номинативдик маани) бирдиктин деңгээлинде талдоого алынса, ээрчишүү байланышы синтаксистик бүтүн бирдиктин, б.а., сүйлөм деп аталган, пикир алышуу процессинде коммуникативдик милдет аткарган бирдиктин деңгээлинде, тагыраак айтканда, алдаканча жогорку сапаттагы деңгээлде каралат. Грамматикалык байланыштардын мына ушундай деңгээлдерде жиктелиши алардын ар биринин синтаксистик табияты менен да байланыштуу: ыкташуу, башкаруу жана таандык байланыштары айкындооч мүчөлөргө мүнөздүү болсо, ээрчишүү жолу сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө гана мүнөздүү.

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү баш мүчөлөрсүз сүйлөмдү уюштура албайт. Алар тигил же бул баш мүчөгө синтаксистик багынычтуу түгөй катары айтылып, баш мүчөлөр аркылуу туюндурулган ойду толуктоо, тактоо, баш мүчөлөрдүн түрдүү белгилерин билдирүү үчүн колдонулат. Ал эми баш мүчөлөр болсо сүйлөмдүн грамматикалык негизин түзгөндүктөн, алар сүйлөмгө сүйлөмдүк түзүлүштүн эң башкы, эң зарыл, ансыз мүмкүн болбогон касиетин, белгисин калыптандыруучу биринчи даражадагы зарыл мүчөсү болуп эсептелет.

Демек, сүйлөмдө айкындооч мүчөлөрдүн колдонулушунун таяныч базасы – баш мүчөлөр. Ошондуктан эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн эки зонасы болору белгилүү: ээнин зонасы жана баяндоочтун зонасы. Бул зоналардын эки түгөйү болот: а) багындыруучу түгөй (багындыруучу ээ, багындыруучу баяндооч); б) багынычтуу түгөй (багынычтуу аныктооч, толуктооч, бышыктооч). Бул маселе боюнча кененирээк маалымат биринчи главада берилди.

Эмне үчүн сүйлөмдөгү баш мүчөлөрдүн зоналары жөнүндө түшүнүк берүүгө туура келди?

Баш мүчөлөр сүйлөмдө айкындооч мүчөлөрдүн колдонулушунун таянычы, тиреги болгондуктан, алардын (баш мүчөлөрдүн) ээрчишүү байланышы да айкындооч мүчөлөрдүн грамматикалык байланыштарынын ажырымдалышынын (дифференцияланышынын) өбөлгөсү экендиги байкалат. Жалпылаштырып алганда, сүйлөм ээсинин зонасындагы айкындоочтор ыкташуу жана таандык байланышта болсо, баяндоочтун зонасында айкындоочторго мүнөздүү багыныңкы байланыштын бардык жолдору кездешет.

Демек, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү жолу грамматикалык байланыштардын башка жолдорунун таянычы гана болбостон, сүйлөм түзүлүшү, уюшулушу үчүн зарыл шарттардын бири болуп эсептелет.

Жогоруда эскертилгендей, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн грамматикалык байланышы, аны тейлөөчү каражатынын негизинде гана чечилчү маселе эмес. Ал сүйлөм деп аталган татаал проблеманын грамматикалык бардык табияты менен гана эмес, морфологиянын (сөз түркүмдөрү, аларга мүнөздүү категориялар), лексикологиянын (толук маанилүү сөздөр, кызматчы сөздөр, алардын сүйлөм тутумундагы семантикасы) объектилери менен да тыгыз карым- катышта талдана турган маселе болуп эсептелет.

I глава

СИНТАКСИСТИК БИРДИКТЕРДИН ТУТУМУНДАГЫ СӨЗДӨРДҮН ГРАММАТИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫНЫН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ.

Грамматиканын синтаксис бөлүмүн изилдөөнүн жана үйрөнүүнүн тарыхы өз ичине узак мезгилди камтыса да, синтаксистин изилдей турган жана үйрөтө турган объектилери тил илиминдеги ар башка школалардын, агымдардын иликтөө методологиясы, методдору, көзкараштарынын багыттары боюнча талдап караганда өзүнүн теориялык жана практикалык актуалдуулугун белгилүү даражада сактап келе жатат. Мына ошондой проблематикалык орчундуу маселелеринин бири – сөздөрдүн грамматикалык байланыштары, алардын түрлөрү, байланышуу жолдору, байланышты тейлөөчү тилдик каражаттары, байланыштын мүнөздөрү, принциптери ж.б.

Сөздөрдүн грамматикалык байланыштары деген кыйла татаал маселени тилдик бирдиктердин – сөздүн (лексикалык толук маанилүү сөздүн), сөз айкашынын, сүйлөмдүн жана бүтүндөй тексттин – структурасы менен органикалык бекем байланышта гана талдоого болот. Ошондон улам сөз болуп жаткан маселенин грамматикалык табиятын кылдат аныктоо үчүн кадыресе эркин сөз айкаштарынын айкашуу жолдорун анын түзүлүштөрүн, түрлөрүн жана жолдорун, ошондой эле сүйлөмдүн (жөнөкөй сүйлөмдүн), анын ар түркүн конструкцияларын (сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн байланышуу нормаларынан улам белгиленүүчү конструкциялар), түрлөрүн жана ар бир түрүнүн структуралык курамын, сүйлөмдүн негизги белгилерин ж.б. эске алуу зарыл.

Кыргыз тил илиминде сөз айкаштары- эркин сөз айкаштары, туруктуу сөз айкаштары (фразеологизмдер) жана жөнөкөй сүйлөм менен кошмо сүйлөмдүн синтаксиси түркологиянын деңгээлинде изилденгени жана иликтенип жаткандыгы белгилүү. Ал эми бүтүн тексттин структурасынын (тексттин синтаксиси) грамматикалык өзгөчө табияты азыраак изилденгенин ачык эле эскерте кетсек болот [104, 78, 75, 74, 76].

Түркологияга салыштырмалуу абдан көп жана ар түркүн аспектиде терең изилденген орус тил илиминде да тексттин структурасы жөнүндө илимий маалыматтар кийинчерээк эле жарык көрө баштагандыгы белгилүү [84].

Графикалык жактан абзацтар аркылуу бөлүнүп берилген бүтүн текст тил илиминде түрдүүчө аталып жүрөт: байланыштуу речь (кеп) [30, 7-15 б.] кеп айтымы [75, 51-б.], синтаксистик татаал бүтүндүк [84], свержфразалык биримдик [12] ж.б. синтаксистик бул бүтүн бирдиктин түрдүүчө аталышына карабастан аны, биздин оюбузча, текст деп эле кабылдоо ылайыктуудай.

Сөздөрдүн грамматикалык байланышы жөнүндө сөз болуп жаткан жагдайда текст жана анын структурасын эске алуунун ыңгайлуу негизи бар, анткени текст мазмуну боюнча өз ара байланыштагы сүйлөмдөрдөн уюшулуп, тутумундагы жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөгү сөздөрдүн жайгашуу (орун алуу) багытына таасир тийгизет. Кандай гана бүтүндүктү түзгөн тилдик бирдик болбосун, ал бөлүктөрдөн, б.а., материалдык бөлүктөрдөн турат. Мисалы, тилдик бирдик болуп эсептелген сөз тыбыштардын синтагмасынан (айкашынан), эркин сөз айкашы толук маанилүү сөздөрдүн айкашуусунан, сүйлөм сөз айкаштарынан, ал эми текст болсо сүйлөмдөрдөн уюшулат.

Ошентип, тилдик бүтүндүктү түзгөн бирдиктер материалдык бөлүктөрдөн жаралса, анын бөлүктөрү бүтүндүктү түзүүчү зарыл элементтер болуп эсептелет. Ал элементтер бүтүндүктүн курамында органикалык жактан ширелишип, ич ара бири-бирине толуктоочу, таасир этүүчү, бирин-бири жалгоочу, үзгүлтүксүз улантуучу байланышта колдонулат. Мыйзам ченемдүүлүккө баш ийген, көз каранды болгон тилдик бул шартташууларды оңоюраак элестетүү үчүн ар бир сөздүн курамындагы тыбыштардын ассимиляция, диссимиляция кубулуштарына ылайык прогрессивдүү, же регрессивдүү багытта ээрчишүүсүн (түрк тилдериндеги сингормонизм мыйзам ченемдүүлүгү да), эркин сөз айкаштарын уюштуруучу сөздөрдүн лексикалык-семантикалык маанилеринин негизинде айкашуу мүмкүнчүлүктөрүн (*чоң үй, кенен үй, көп үй, жыгач үй* ж.б. болуп айтылат; *семиз үй, суюк үй, кургатылган үй* ж.б. турпатында айтылбайт), айкашуунун үлгүлөрүн талдаганда ачык байкалат. Ал эми синтаксистин дагы бир кыска жана чакан өлчөмдөгү коммуникативдик бирдиги болуп эсептелген сүйлөм да ар кандай сөздөрдүн катар айтылган суммасынан уюшулбастан, лексикалык-семантикалык маанилери боюнча жакындыгы бар, сүйлөмдүн жалпы мазмунуна энчилеш үлүш кошо турган, б.а., өз ара айкашып турган сөздөрдүн синтези катары грамматикалык

жактан уюшулган жыйнактуу бирдик экендиги лингвистикада ишенимдүү далилденген. Тактап айтканда, сүйлөмдүн тутумундагы бир эле сөздүн грамматикалык формасын, сүйлөмдө алган ордун, синтаксистик милдетин ж.б. аныктоо үчүн, сөзсүз, айланасындагы башка сөздөр менен (мурда жана кийин айтылган сөздөр) экинчи сөз менен айтканда, тышкы дүйнөсү менен карым-катышта экендигин эске албай туруп, анын грамматикалык табиятын туура жана толук мүнөздөө мүмкүн эмес. Тилдин бул бирдиктери сыяктуу эле бирдиктүү текст да бир тематикага тутумдаштырылган, мазмун жагынан бирин-бири улантуучу, толуктоочу сүйлөмдөрдөн уюшулат. Ошондуктан бүтүндүктү түзүп турган текст да байланыштуу айтылган сүйлөмдөрдүн синтези катары курулат. Ушул негизде сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык байланышына, сөздөрдүн сүйлөмдө орун алуу багытына жана да сөздөрдүн грамматикалык байланышынын мүнөзүнө (бекем, же бошоң байланышуу), грамматикалык байланыштын принциптеринин толук сакталышына, же анын жарым-жартылай бузулушуна текст таасир этет. Маселенин мына ушул жагын эске алып, тексттин структурасында да сөздөрдүн грамматикалык байланыштарына талдоо жүргүзүлөт.

Сөздөрдүн грамматикалык байланышын тексттин структурасында аныктаганда, баарынан мурда, аны сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби менен бирге мүнөздөө зарыл, анткени тексттеги мурда айтылган сүйлөм менен ага мазмундаш кийинки айтылган сүйлөмдү өз ара тутумдаштырууда байланыштыруучу каражат катары байламталар жана байламталык милдет аткаруучу сөздөр, сөз тизмектери гана эмес, сүйлөмдүн айрым мүчөлөрү (көбүнчө ат атоочтук сүйлөм мүчөлөрү), же сүйлөмдүн бир нече мүчөлөрүнүн тобу да колдонулат. Мындай байланыштыруучу каражаттын милдетин аткаруучу структуралык элементтер (сүйлөм мүчөлөрү көбүнчө өзү катышып турган сүйлөмдүн эң башталышынан орун алат [49]):

1. *Күндөрдүн биринде философ кызга сабак окутуп жаткан адамды көрүп, абдан ачууланат да: Шайтанга шапалак бербесеңчи! Өзүңө кезелип турган найзанын учун өз колуң менен ууга сугарып жатканыңды билбейсиңби? Аялдын амалына амал кошуп эмне кыласың! Ансыз деле ал эркектерди суктандырып, өрткө салып, азгырып айласын кетирип жүрбөйбү, - дейт (“Залкар ойлор”).*

2. *Бир философтон:*

- Эмне үчүн биздин падышабыз сизди жакшы көрбөйт? – деп сураганда, ал:

- Өзүнөн акылдуу кишини ким эле жакшы көрсүн. Баарынан да ал (жактырбоо) падышаларга таандык мүнөз эмеспи, -деп жооп бериптир (“Залкар ойлор”).

3. ... Дал ошол минутада Чоңко өзүнүн ыйлап жатканын, же күлүп жатканын өзү сезбеди (К.Жантөшев). Бул тексттердеги асты сызылган сөз топтору- байланыштыруучу элементтер.

Эскертүү. Тексттеги байланыштыруучу элементтер менен сүйлөмдөгү ага багынычтуу, же багындыруучу сөздөрдүн грамматикалык байланыш мүнөзү, дегинкиси, тексттин структурасындагы сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алуусу стилистикалык максатка негизделген бир нече принциптер боюнча - грамматикалык принцип, белгилөө принциби (сүйлөмдөгү бир, же бир нече сөзгө басым жасап, аны атайы угуучунун, окуучунун көңүлүн буруу максатында өзгөчө акцент менен бөлүп, дааналап айтуу), байланыштыруу принциби жана бейтарап (нейтралдуу) принциби – аныкталууга тийиш [54].

Грамматикалык принцип боюнча сүйлөмдөгү сөздөр, негизинен, тилде көндүм болгон, адатка айланган түз орун тартип багытында сүйлөм ээси+баяндооч, аныктооч+аныкталгыч, толуктооч+ башкаруучу сөз (баяндооч) жана бышыктооч + багындыруучу сөз жайгашат [18].

Белгилөө принциби боюнча сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнүн мааниси өзгөчө такталып, зоболосу көтөрүлүп, же мааниси кеңейтилип, өркүндөтүлүп, ачык-айкын болуш үчүн логикалык басым менен айтылат да, ал өзүнүн кадыресе көндүм болгон ордун өзгөртүп, сүйлөмдүн аякталуу чегине жакын (баяндоочко жакын) же сүйлөмдүн башталышынан орун алат. Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да, сөздөрдүн орун тартибинин стилистикалык милдети (функциясы) көбүнчө ушул белгилөө принцибине байланыштуу. Кыргыз тилинде бул принцип боюнча инверсия кубулушуна дуушар болгон потенциалдык мүмкүнчүлүктөр төмөнкүлөр:

а) толуктооч- сүйлөм ээси- сүйлөмдүн башка мүчөлөрү:

Жашоодо тил азабынан өткөн азап жок (накыл сөз).

Сөздү адам байкап сүйлөөгө тийиш (накыл сөз).

б) бышыктооч-сүйлөм ээси-сүйлөмдүн калган мүчөлөрү:

... Дайыма өзүмчүл майда сезимдер жашоодо тоскоол болот (“Агым”).

... Биздикине бул адам көп келет (С.Бөлөкбаев).

в) баяндооч-сүйлөм ээси: Жоголсун элди эзүүчүлөр, кан ичкичтер (К.Баялинов)!

г) баяндооч-толуктооч: Билебиз андай бейнасиптерди (“Агым”).

д) баяндооч–бышыктооч: Алдаркөсөө байбачаны алдап жатты күлүмүш болуп (жомок).

е) аныкталгыч-аныктооч: Бизде кандай жумушу бар алардын (К.Осмоналиев).

Орун алмашуунун бул багыттары толук эмес, жарым-жартылай инверсия болуп эсептелет. Айрым шарттарда стилистикалык максаттын талабына ылайык жана тексттин таасири менен сүйлөмдөгү сөздөр толук инверсияга [46] дуушар болушу мүмкүн:

Жетпей койбос убадалуу адам жетем деген максатына (Ш.Бейшеналиев).

-*Убадалуу адам жетем деген максатына жетпей койбос* (түз орун тартип боюнча жайгашкан).

Байланыштыруу принциби тексттин сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибине тийгизген таасирине негизделген. Бул принцип боюнча сүйлөмдөгү кандайдыр бир сөз, же сөздөрдүн тобу, кээде бүтүндөй сүйлөм да өзүнүн айланасындагы сүйлөмдөр менен, же анын бир бөлүгү менен байланышта айтылат. Андай байланыштагы сөз, же сөздөрдүн тобу көбүнчө өзү катышкан сүйлөмдүн башталышынан орун алат, анткени ал өзү катышып турган сүйлөм аркылуу берилип жаткан ойдун предмети [66] болуу менен бирге белгиленип, бөлүнүп, дааналанып берилет.

Демек, байланыштыруу принциби менен белгилөө принциптеринин ортосунда бекем карым-катыш бар.

Тексттин тутумундагы байланыштыруу бирдей мааниде болбой тургандыгын тилдик фактылардан байкоого болот. Колдо бар факт-материалдарга караганда, тексттин тутумундагы сүйлөмдөр себеп, натыйжа, салыштыруу, чечмелөө, мезгилдик, корутундулоо, жыйынтыктоо, улантуу ж.б. маанидеги байланышта колдонулат [49, 202-205 б.].

Сөздөрдүн орун алышынын жогоруда айтылган үч принципине камтылбай калган сүйлөм мүчөлөрүнүн жайгашуусу активдүү милдет аткаралбайт. Тактап айтканда, сүйлөмдө белгиленип (өзгөчө акцент менен) берилбейт, же контекстте байланыштыруу максатында да колдонулбайт. Сүйлөмдүн андай

мүчөлөрүнүн орду бейтарап (нейтралдуу) абалда болот. Бейтарап абалга өзүнүн көндүм болгон демейки түз ордун белгилүү максатта атайы акцент менен бөлүнүп, өзгөчөлөнүп айтылган, б.а., логикалык басым түшүрүлгөн сөзгө бошотуп берүү менен зоболосу төмөндөтүлгөн абалга келген сүйлөм мүчөлөрү дуушар болот. Мисалы, сүйлөм ээси баяндоочтун зонасындагы айкындооч мүчөгө ордун бошотуп берүү менен, баяндооч сүйлөм ээсине, же өзүнүн зонасында айкындоочторго ордун бошотуп берүү менен, толуктооч сүйлөм ээсине, же баяндоочко, же башка айкындоочторго ордун бошотуп берүү менен бейтарап абалга тушугат. Сүйлөмдүн калган мүчөлөрү да ушул сыяктуу эле бейтарап абалга келет.

Тексттин таасири менен сөз тартибинин инверсиясы, же өзүнчө жеке колдонулган сүйлөмдөгү сөздөрдүн инверсиясы бир катар факторлордун-сүйлөмдүн айтылыш максаты (жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөм), сүйлөм мүчөлөрүнүн сөз түркүмдөрүнө болгон катышы, логикалык басым (синтаксистик басым, фразалык басым деп да айтылат), чыгарманын жанры, кептин стили, көркөм образдын мүнөзү ж.б. таасири аркылуу болору тил илиминде белгилүү.

Инверсия демекчи, илимий бул түшүнүк да лингвистикада бир нече вариантта берилип жүрөт : терс орун тартип (обратный порядок) [81, 79-б.; 96, 17-б.], эмфатикалык тартип [66, 149-б.], инверсияланган тартип [69, 54-б.], өзгөргөн тартип [49] ж.б. Ошондой болсо да, бул варианттардын өзөктүү түшүнүгү бирдей: сөздөрдүн орун тартибинин өзгөрүшү деген эле түшүнүктү же жалпы лингвистикалык термин менен айтканда инверсия деген түшүнүктү билдирет [109, 7-б.].

Инверсия кубулушун терең жана кенен изилдөө синтаксистик бирдиктердин- сөз айкашы, сүйлөм, тексттин- структурасында сөздөрдүн грамматикалык байланыштарынын мүнөзүнүн гана сырларын ачпастан, филологияда азыраак иликтенген кеп маданияты жана анын нормасы, стилистика, көркөм чыгарманын тилин адабият таануу жана лингвистиканын аспектисинде талдоо ж.б. проблемалык маселелерди иликтөөгө да көмөкчү болор эле.

Жыйынтыктап айтканда, сөздөрдүн грамматикалык байланыштары, алардын түрлөрү жана байланышуу каражаттарына негизделген ар түркүн жолдору синтаксистик бирдиктердин- сөз айкашы, сүйлөм, тексттин структурасында өз-өзүнчө каралууга тийиш, анткени бул бирдиктердин уюшулушу,

түзүлүшү, көлөмү, курамынын сан жана сапаттык өлчөм-ченеми, коомдук турмушта аткарган милдети ж.б. жагынан олуттуу айырмачылыктары, өзгөчөлүктөрү бар. Ушул негизде сөздөрдүн грамматикалык байланышы деген ары көлөмдүү, ары татаал жана тилдик ар түркүн категориялар менен - жөндөмө, таандык, жак, чак, ыңгай категориялары, ошондой эле сөздөрдүн орун алуу тартиби, айрыкча инверсия кубулушу, сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн лексикалык-грамматикалык категориялар (сөз түркүмдөрү) менен карым-катышы ж.б. маселелери аркылуу чырмалышкан проблеманы бир эле чакан илимий эмгекте жыйынтыктап берүү мүмкүн эмес. Чындыгында, проблемалык бул чоң маселе-докторлук диссертациянын объектиси. Атүгүл, сөздөрдүн грамматикалык багыныңкы байланышынын жолдорун да – ыкташуу, ээрчишүү, башкаруу жана таандык байланыштарды да, бир гана чакан изилдөөдө толук талдап, мүнөздөп берүү мүмкүн эмес. Чындыгында, багыныңкы байланыштын бул жолдору бир нече иликтөөнүн объектиси болууга татыктуу.

Кыргыз лингвистикасында илимий (академиялык) жана баяндама (жогорку окуу жайлары үчүн түзүлгөн) грамматикаларда сөздөрдүн синтаксистик байланыштары жөнүндө чектелген маалыматтар берилип жүргөнү менен, ушул мезгилге чейин, Л.И.Лебедеванын, А.Турсуновдун эмгектерин эске албаганда [68; 101, 69-162-б.], атайы илимий планда терең изилдене элек. Маселенин ушул жагдайын эске алып, биз азыркы кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн – сүйлөм ээси жана баяндоочтун- ээрчишүү принциптерин, колдонулуш нормаларын адабий тилдин факт-материалдарынын негизинде талдап чыкмакчыбыз.

Сөздөрдүн грамматикалык байланышы тил илиминдеги салттуу грамматикаларда синтаксистик эки бирдиктин структурасында – эркин сөз айкашынын жана жөнөкөй сүйлөмдүн структурасында – каралып жүрөт. Ошондон улам сөз айкашынын түгөйлөрүнүн синтаксистик байланышы жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн (сүйлөм мүчөлөрүнүн) синтаксистик байланышы деген түшүнүктөр да, формалдуу түрдө бирдей колдонулуп келе жатат.

Чындыгында, бул эки түшүнүктүн ажырымы барбы, же экөө бири-биринин ордуна колдонула береби? Биздин байкообузча,

бул түшүнүктөр эки планда – сөз айкашынын жана сүйлөмдүн структурасында – каралууга тийиш. Сөз айкашынын түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышы сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышына салыштырмалуу белгилүү даражада чектелген, чакан мааниде, тескерисинче, ага салыштырмалуу сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышы алдаканча кеңири планда каралат. Бул айтылгандын сөз айкашынын түгөйлөрү менен сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышы таптакыр эле өз ара жакындыгы жок эки башка маселе деп түшүнүүгө болбойт. Акыйкатында, булар бирин-бири толуктоочу өз ара өтө эле тыгыз ымаладагы грамматикалык байланыштар болуп эсептелет.

Сөз айкашынын турпатында, негизинен, багыныңкы байланыш, аны тейлөөчү, жүзөгө ашыруучу каражаттар жөнүндө сөз болсо, сүйлөмдө синтаксистик байланыштын ушул эле түрү жана жолдору колдонулуп, ал сапаттык жогорку деңгээлге өтөт жана анда (сүйлөмдө) сөз айкашынын грамматикалык табиятына кирбеген, сүйлөмгө гана мүнөздүү сөз байланыштары да каралат.

1. ЭРКИН СӨЗ АЙКАШЫ ЖАНА ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨГҮ СӨЗДӨРДҮН СИНТАКСИСТИК БАЙЛАНЫШТАРЫ.

Сөздөрдүн синтаксистик байланыштары жөнүндө сөз болгондо оболу эркин сөз айкаштарынын грамматикалык табияты жөнүндө – анын мүнөздүү белгилери, нормалары, айкашуу ыкмалары, түгөйлөрүнүн өз ара катыштары ж.б. жөнүндө жана сөз айкаштарынын кадыресе толук маанилүү сөзгө, андан улам сүйлөмгө болгон мамилеси тууралуу маалымат берилүүгө тийиш, анткени сөз айкашы менен сүйлөмдүн өздөрүнө гана таандык сапаттык белгилерин, мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн так ажыратпай туруп, алардын структуралык элементтеринин синтаксистик байланыштарынын тыгыз биримдиктеги окшоштуктарын жана айрым бөтөнчөлүктөрүн аныктоо мүмкүн эмес. Тактап айтканда, чакан өлчөмдөгү бүтүндүн (сүйлөмдүн) тутумундагы грамматикалык-семантикалык бөлүктөрүнүн (сөз айкаштарынын) табиятын аныктоо бүтүндүн жаралышын, калыптанышын, өркүндөшүн аныктоонун фундаменталдык өбөлгөсү болсо, бүтүндүн табиятын аныктоо үчүн, сөзсүз, анын бөлүктөрүнүн жаралыш маңызы, сыры (жаралыш дүйнөсү) аныкталууга тийиш.

Ошентип, сөз болуп жаткан синтаксистик бирдиктер өз ара бирин-бири толуктоочу (грамматикалык табиятын), шарттоочу, органикалык карым-катыштагы бирдиктер болуп саналат, анткени

сөз айкаштарынын бардык белгилери сүйлөм тутумунда аныкталары тил илиминде белгилүү. Сүйлөм болсо, тутумундагы ошол бөлүктөрдүн синтези катары уюшулат, калыптанат.

Тил илиминин азыркы мезгилге чейинки жетишкендиктеринин натыйжасында берилген жыйынтыктуу бул пикир түрдүүчө каралып келген. Айрым окумуштуулар сөз айкашы деген түшүнүктү өтө кенен мааниде кабылдоо менен, бул түшүнүккө сүйлөмдү да кошуп караган [106, 415-б.; 81, 35-37-б.]. Башкача айтканда, синтаксисти сөз айкашы жөнүндөгү илим катары эсептешкен.

- Сөз айкашын синтаксистик өзүнчө бирдик катары бөлүп караганы менен, анын чегин сүйлөмдөн ажыраткан эмес, б.а., сүйлөмдү деле сөз айкашынын катарында талдаган [110, 274-б.].

- Сөз айкашын сүйлөмдүн курамындагы грамматикалык жана маанилик бирдик деген көзкараш да кездешет [89, 127-177-б.]. Бул көзкараш боюнча сөз айкашы сүйлөм тутумундагы грамматикалык жана маанилик топ катары бөлүнүп каралат. Ошондон улам анын толук табияты сүйлөмдө аныкталат, ал сүйлөм тутумунда гана уюшулат.

- Тил илиминде сөз айкашы менен сүйлөмдүн принципалдуу чегин алгылыктуу айырмалаган илимий маалымат да бар. Баарынан мурда ал айырмачылык - бул эки бирдиктин милдетине негизделген: а) сүйлөм – коммуникативдик бирдик (кабарлоонун бирдиги); б) сөз айкашы – номинативдик бирдик (атоо бирдиги). Сөз айкашы сүйлөм тутумунда гана, б.а., сүйлөм аркылуу гана кептин коммуникативдик категориясынын системасына кирет. Ошондой болсо да, кадыресе сөз сыяктуу эле сөз айкашы тилде атоо, белгилөө (обозначение) каражаты болуп эсептелет. Ушул негизде сөз сыяктуу эле ал сүйлөмдүн курулуш материалы катары колдонулат. Сүйлөм болсо ушул материалдардын базасында уюшулуп (өндүрүлүп), чындык жөнүндө кабарлоочу мазмунга ээ болот [15, 38-б.].

- Бардык эле толук маанилүү сөздөрдүн биригүүсү, баш кошуусу сөз айкашы боло бербейт. Сөз айкашы болуу үчүн анын тутумундагы сөздөрдүн семантикалык маанилери жагынан жакындыгы болууга тийиш, ансыз алар (сөздөр) өз ара айкаша албайт. Бул пикир орус тилинин бир катар грамматикаларынан жана монографиялык айрым эмгектеринен кездешет [23, 22].

- Орус тил илиминде жогоруда айтылган пикирлерди төгүнгө чыгарган, б.а., сөз айкашын синтаксистик бирдик деп эсептебеген

илимий маалыматтар да жолугат [106]. Кыязы, бул пикир сөз айкашы деп аталган проблеманын өтө татаалдыгынан келип чыккан сыяктанат. Ю.В.Фоменконун ою боюнча сөз айкашы синтаксистин алгачкы, адепки бирдиги эмес, ал синтаксистик бирдик катары коммуникативдик деңгээлге чейин эле жашайт, б.а., сүйлөмдөн тышкары деле жашай берет. Бул айырмачылык сөз айкашы менен сүйлөмдүн түгөйлөрүнүн байланыштарынан жана ички катыштарынан байкалат деген жыйынтыкты айткан.

Сөз айкашын аныктоодо синтаксистик агымдын дагы бир өкүлү маселе анын (сөз айкашынын) түгөйлөрүнүн тилдик бирдикти түзүп турушунда эмес, биринчи кезекте анын түгөйлөрүнүн катыштарын аныктоодо турат; Зат менен анын белгисинин, кыймыл-аракет менен анын объектисинин, кыймыл-аракет менен анын түрдүү белгилеринин (орундук, мезгилдик, сыпаттык ж.б.) [19, 19-б.]. Бул пикир боюнча сөз айкашын аныктоодо анын түгөйлөрүнүн толук маанилүү сөз экендиги, ар бир түгөйү кандайдыр бир нерсени атап тургандыгы эске алынбастан, ошол эле түгөйлөрдүн, негизинен, багынычтуу түгөйдүн семантикасы б.а., багынычтуу түгөй заттын, же кыймыл-аракеттин белгиси, объектиси ж.б. билдириши биринчи планга коюлат. Бул пикир азыркы тил илиминде кыйла толуктоолорго дуушар болду.

Тил илиминде сөз айкашынын грамматикалык табиятын аныктоодо илимий бирдиктүү пикир болбогон сыяктуу эле, аны классификациялоодо да түрдүү көзкараштар кездешет:

- Айрым окумуштуулар сөз айкаштарын багындыруучу өзөк болуп турган негизги түгөйүнүн лексикалык-грамматикалык табиятына карабастан, багынычтуу түгөйүнүн синтаксистик аткарган милдетине карата классификациялаган [20, 3-б.; 28, 44-49-б.]: аныктоочтук (атрибутивдик), толуктоочтук (объектилик) жана бышыктоочтук (релятивдик) катыштарына негиздешкен. Тил илиминин кийинки жетишкендиктерине караганда, мындай классификация алгылыктуу эмес. Биринчиден, сөз айкашынын түрлөрүн аныктоодо анын багынычтуу түгөйү эмес, багындыруучу түгөйү негиздүү деп эсептелинет. Экинчиден, сөздөрдүн синтаксистик милдетин аныктоо маселеси сөз айкаштарына эмес, сүйлөмгө тиешелүү. Сүйлөм мүчөлөрү деген синтаксистик категория сүйлөмгө мүнөздүү. Тактап айтканда, эки составдуу жөнөкөй сүйлөм, аны мүчөлөштүрүү жөнүндө сөз болгондо каралуучу маселе экендиги белгилүү.

Сөз айкаштарын классификациялоодо түркологияда дагы бир пикир кездешет. Анын сөз айкаштарынын лексикалык курамы түгөйлөрүнүн грамматикалык укуктары (багындыруучу жана багынычтуу), түгөйлөрүнүн семантикалык катышы, орун алуу багыттары ж.б. негиз катары каралбастан, сөз айкашынын түгөйлөрүнүн грамматикалык багыныңкы байланышынын жолдору бөлүштүрүүнүн биринчи пландагы белгиси деп берилген: ыкташуу жолу боюнча уюшулган сөз айкаштары, ээрчишүү жолу, башкаруу жолу жана изафеттик жол боюнча уюшулган сөз айкаштары [105, 31-81-б.].

Е.М.Галкина-Федорук, Н.М.Шанский ж.б. сыяктуу сөз айкаштарын түгөйлөрүнүн синтаксистик милдетине карап классификациялоо түркологияда да кездешет. Мындай көз караштагы окумуштуулар – А.Н.Баскаков жана Н.А.Баскаков. Алар сөз айкашын синтаксистик милдетине негиздеп, жалпысынан субстантивдик жана атрибутивдик сөз айкаштары деп эки түргө бөлүштүрөт. Субстантивдик сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйлөрү затты, же субстантивдешкен кыймыл-аракетти туюндурса, өзөк болуп түшкөн экинчи аныкталгыч түгөйү да субстантивация кубулушуна дуушар болгон этиштен (этиштик формалардан), же зат ордуна колдонулган башка атоочтордон (кыязы, сын атооч, сан атооч) уюшулат. Ал эми атрибутивдик сөз айкаштары болсо нагыз заттын белгиси (ачык сөз, акылдуу сөз), же белгинин белгиси (тез кел, жакшы сүйлө) катары колдонулат [10, 23-25-б.]. Бул авторлор сөз айкаштары жөнүндөгү илимий пикирлерин андан ары улантып, атрибутивдик сөз айкаштарын семантикалык жана синтаксистик белгилери боюнча ич ара дагы эки топко бөлүштүрөт:

а) аднективдик (мунун биринчи түгөйү аныктоочтук милдет аткарат: *мээримдүү эне, кенен үй, атылган ок*);

б) адвербиалдык (багынычтуу түгөйү бышыктоочтук милдет аткарат, б.а., белгинин белгиси болот: *бийик учат, мыкты иштейт*).

Эскертүү. Тил илиминде баяндоочту сүйлөм ээсинин белгиси деп да атайт. Бышыктооч баяндоочтун зонасындагы айкындооч мүчө болуп, кыймыл-аракеттин түрдүү белгилерин көрсөтөт. Ошондуктан бышыктооч белгинин белгиси деп айтыла берет. Сөз айкашынын уюшулушунун грамматикалык табиятын жалпылаштыруунун негизинде тил илиминде дагы бир классификация - предикативдик жана предикативдик эмес сөз айкаштары кездешет [91, 47-54-б.]. Сөз айкаштарын мындай эки

түргө бөлүштүрүүнүн да жөнү бар, анткени айрым сөз айкаштары ойдун предмети болгон зат менен (грамматикалык ээ) анын белгисинин (баяндооч) катышын билдирсе (*окуучулар тарашты, алма гүлдөдү, үй кенен, бала эстүү эле*), кадыресе сөз айкаштарынын түгөйлөрү көпчүлүк учурда бири-биринин маанилерин ачык - айкын кылып (конкреттештирип) туруу үчүн колдонулат.

Салыштырыңыз:

1) *Дарак- бийик дарак, мөмөлүү дарак, чириген дарак, эки дарак;*

2) *Оку-тез оку, көркөм оку, жакшы оку, үйдө оку, азыр оку, тартынбай оку;*

3) *Оку- китепти оку, китептен оку ж.б.*

Предикативдик жана предикативдик эмес сөз айкаштары сүйлөм тутумунда коммуникативдик жана грамматикалык ролдору боюнча олуттуу айырмаланат. Предикативдик сөз айкаштарында (сүйлөм ээси менен баяндоочтун өзгөчө айкашында белги (баяндооч) ошол белгини алып жүрүүчү жаратуучу жана ал белгини жүзөгө ашыруучу нерсе (предмет) менен тикелей байланышып турат жана ошол нерсенин (сүйлөм ээсинин) гана белгиси болуп эсептелет.

Предикативдик эмес сөз айкаштарынан айырмаланып, предикативдик сөз айкаштары грамматикалык бир нече милдетти аткарат: а) бүтүндөй сүйлөмдүн мазмунун мүнөздөөчү грамматикалык категориялардын - предикативдүүлүк жана модалдуулук категорияларынын маңызын, алардын ички катыштарын билдирет;

б) предикативдик сөз айкаштарынын уюшулушунда этиштин ыңгайы жана чагы грамматикалык форма катары колдонулат;

в) этиштин бул формалары модалдуулукту билдирүүнүн негизги каражаттары болуп кызмат аткарат;

Атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөрдө модалдык кошумча маанилерди (отенок) билдирүү үчүн жана атоочтук баяндоочтун предикаттык багытын (ордун) бекемдөө үчүн кызматчы сөздөр колдонулат (*асман ачык – асман абдан ачык-асман ачык болуучу-асман ачык болот-асман ачык болуп турат- асман ачык эле- асман ачык экен- асман ачык экен го ж.б.*);

г) Предикативдик сөз айкаштарында белгинин милдетин атооч сөздөр аткарып турса, белгини жаратуучу, алып жүрүүчү (ээ) белгинин (баяндоочтун) орун алуу багыты туруктуу мүнөздө болот, б.а., белги дайыма айкаштын акыркы бүткөн чегинде жайгашат (*Асан малчы; аба салкын, убада-бир ж.б.*).

д) Предикативдик сөз айкаштарында анын түгөйлөрүнүн ээрчишүү байланышынын эң негизги каражаты, грамматикалык байланыштын өтө эле зарыл формасы катары жак категориясы катышат, б.а., жак категориясы предикативдик сөз айкашынын спецификалык өзгөчөлүгү болуп эсептелет. Ушул негизде жак мүчөлөрү баяндоочтук (предикаттык) мүчө деп да аталат.

е) Предикативдик сөз айкаштарында жак категориясынын колдонулушу айкаштын түгөйлөрүнүн предикаттык ички катыштарынын (ички байланышынын) эң жогорку көрсөткүчү да болуп саналат. Тактап айтканда, дал ушул жак категориясы аркылуу багынычтуу түгөйдүн айныксыз көз карандылыгы жак формасы боюнча зарыл түрдө багындыруучуга окшошуп турушу тейленет.

Азыркы кыргыз тилиндеги предикативдик эмес сөз айкаштарында бекем норма эреже катары багынычтуу түгөй багындыруучу түгөйдөн мурда орун алат да, анын кабыл алып турган формасы багындыруучунун талабынан келип чыгат (*улуудан үйрөн, кичүүгө үйрөт, улууну урматта, адамдын акылы, эне мээрим, мээримдүү эне, асыл сөз ж.б.*). мындай сөз айкаштарында багындыруучу түгөйдүн грамматикалык формасы эмес, багынычтуу түгөйдүн формасы чечүүчү ролдо болот. Ушул негизде багынычтуу түгөйдүн грамматикалык формасынын өзгөрүп турушу бүтүндөй айкаштын катышынын өзгөрүп турушуна алып келет: *кат жибер, катты жибер, катка жибер, үйгө жибер ж.б.*

1-жана 2-сөз айкаштарында объектилик катыш бар, бирок алардын багынычтуу түгөйлөрүнүн формасына байланыштуу жалпылык (абстрактуулук, белгисиздик) жана тактык, аныктык, ачык-айкындуулук (конкреттик) маанилери боюнча бири-биринен айырмаланып турат. 3-айкашта да объектилик катыш бар, бирок 1-2-айкаштагыдай тике объектилик катыш эмес, кыйыр объектилик катышта турат. Ал эми 4-айкаштын багынычтуу түгөйү формасы боюнча 3-айкаштын багынычтуу түгөйүнө окшош болгону менен, ал багындыруучу түгөй менен бышыктоочтук (релятивдик) катышта экендиги белгилүү.

Предикативдик сөз айкашында анын түгөйлөрү эки тараптуу (эки жактуу) байланышта болот: булардын ээрчишүү байланышы сүйлөм ээси тарабынан да жана баяндооч тарабынан да тейленет. Тагыраак айтканда, баяндоочтун формасы (жак, сан формалары) сүйлөм ээсинин талабына негизделсе, сүйлөм ээсинин

грамматикалык формасы (атооч жөндөмөдө турушу) баяндоочтун талабына негизделет, анткени баяндооч аркылуу берилген белгилерди – кыймыл –аракетти, сапаттык, сындык белгилерди – атооч жөндөмөсүндөгү зат (нерсе) гана жаратуучу, пайда кылуучу, эгедер болуучу тарап (субъект) боло алат: *Биз тапшырдык. Сен тапшырдың. Кожоюн тапшырды ж.б.*

Предикативдик эмес сөз айкаштарынын структурасы, негизинен, багындыруучу өзөк болуп түшкөн түгөйүнүн лексикалык-грамматикалык табиятына (кандай сөз түркүмү экендигине) негизделет. Ушул негизде мындай сөз айкаштары бир нече түргө – этиштик, атоочтук жана тактоочтук сөз айкаштарына бөлүнөт.

Кыргыз тилинде предикаттык эмес сөз айкаштарынын колдонулуш жыштыгы бирдей эместиги байкалат: атоочтук жана тактоочтук сөз айкаштарына караганда этиштик сөз айкаштары өтө эле кеңири колдонулат. Этиштик сөз айкаштарынын кеңири колдонулушу, анын багынычтуу түгөйлөрүнүн ар түрдүү формада болушу этиштин мамиле системасына, анын лексикалык маанилеринин бөтөнчөлүктөрүнө (өтмө этиш, өтпөс этиш), ыңгай жана чак категорияларына байланыштуу.

Предикаттык эмес сөз айкаштарында атооч сөздөрдүн багындыруучу жөндөмдүүлүгү да бирдей эмес: атооч сөздөрдүн ичинен көбүнчө зат атооч, андан соң сын атооч багындыруучу түгөй иретинде көбүрөөк колдонулат, ал эми ат атооч жана сан атоочтор багындыруучу өзөк катары азыраак кездешет.

Предикаттык эмес сөз айкаштарынын структурасын түзүүчү багындыруучу түгөйүнүн лексикалык-грамматикалык базасынын кенендигинен улам (атооч, этиш, тактооч ж.б.), предикаттык сөз айкаштарына салыштырмалуу, анын түгөйлөрүнүн синтаксистик байланышуу жолдору да кыйла эле көптүк кылат. Мындай сөз айкаштарынын түгөйлөрү ыкташуу, башкаруу жана таандык байланышуу жолдору боюнча өз ара карым-катышта болот. Алардын байланышынын ар түркүн жолдору синтетикалык (морфологиялык) жана аналитикалык (синтаксистик) каражаттарынын- кыйыр жөндөмөлөр, таандык мүчөлөр, кызматчы сөздөр (көбүнчө жандоочтор, бөлүкчөлөр), сөздөрдүн орун алуу тартиби ж.б. каражаттарынын- молдугуна негизделген : *таза суу, жыгач кашык, экинчи үй, бул үй, эскирген үй* (ыкташуу жолу боюнча байланышкан); *атанын сөзү, Ысыккөлдүн касиети, күндүн нуру* (таандык байланышуу жолу); *адамды*

сыйла, адамга бер, адамдан аяба, үйдө кал, адам менен сүйлөш, адам жөнүндө сүйлө, адамга гана айт ж.б. (башкаруу жолу боюнча байланышкан).

Предикативдик эмес сөз айкаштарын маанилик ички катыштарынын негизинде алдаканча кенен бөлүштүрүү айкындооч мүчөлөрдү классификациялоо менен да ажырагыс түрдө бекем байланышат, анткени мындай айкаштардын багынычтуу түгөйлөрү сүйлөм тутумунда тигил же бул айкындооч мүчөнүн милдетин аткарат. Айкындооч мүчөлөрдү семантикалык маанилери жагынан чектөөгө, бири-биринен айырмалоого ылайык тил илиминде сөз айкаштарынын төмөнкүдөй түрлөрү берилип жүрөт: а) аныктагыч (атрибутивдик) сөз айкаштары, мунун багынычтуу түгөйү – аныктооч: *акылман жетекчи, амалкөй адам, ширин сөз, айдын жарыгы;*

б) объектилик катыштагы сөз айкаштары, мунун багынычтуу түгөйү- толуктооч : *кемчиликти айт, адамды мазактаба, көңүлдөн азба, билимдүүдөн үйрөн, жакшыга жанаш, адам менен иште;*

в) Релятивдик катыштагы сөз айкаштары, мунун багынычтуу түгөйү – бышыктооч: *мурда ойлон, жазда гүлдөйт, айылда жашайт, Бишкекке чейин барат, мектепке кел, аргасыздан күлөт, ойдогудай иштейт, жакшы оку, уялганынан кызарды, иштей албай бошоду, атайы келет, окуу үчүн барган, көп иште, тойгончо же ж.б.*

Бул табитте бөлүштүрүү сөз айкашы системасынын жалпы өзгөчөлүктөрүн – түгөйлөрүнүн бирин-бири багындыруу, бири экинчисине багынуу принцибин- мүнөздөөдө абдан эле маанилүү: Сөз айкашынын бул аталган түрлөрүнүн ар бири өзүнүн грамматикалык калыптануу жолдору жана каражаттары менен байланыштуу; мындай сөз айкаштын түрлөрүнүн ар биринин өздөрүнө таандык, башка түрлөрдөн айырмалануучу жана түгөйлөрүнүн грамматикалык, ошондой эле семантикалык жактан чырмалышкан биримдиги бар. Бул маселе предикативдик эмес сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйүнүн синтаксистик милдеттери (ар бир айкындооч мүчөнүн грамматикалык табияты) жөнүндө сөз болгондо толук ачылууга тийиш.

Жыйынтыктап айтканда, сөз айкашынын жогоруда аталган түрлөрү, анын ар биринин структуралык бөтөнчөлүктөрү, негизинен, багындыруучу түгөйүнүн лексикалык- грамматикалык базасына (кайсы сөз түркүмүнөн экендигине), анын семантикасына байланыштуу [16, 11-б.]. Сөз айкаштарын ушул

негизде классификациялоо түркологияда да кездешет [13]. Мисалы, кыргыз тил илиминде эркин сөз айкаштарын терең жана кенен изилдеген профессор А. Турсунов деле сөз айкашынын багындыруучу түгөйлөрүнүн сөз түркүмдөрүнө болгон катышы (атоочтук жана этиштик сөз айкаштары), анын түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышы (багыныңкы байланыш, анын жолдору) жана сөз айкашынын структурасына карата (жөнөкөй жана татаал түзүлүшү) классификациялаган.

Кыскартып айтканда, сөз айкаштары айкашып турган сөздөрдүн лексикалык – грамматикалык касиеттеринин негизинде жана касиеттердин биримдик аракеттеринин негизинде уюшулат, калыптанат. Дал ушул негизде сөз айкаштарынын синтаксистик катыштарын аныктоонун абдан зарыл каражаты сөз формасы болуп эсептелет. Ошол эле сөз формалары– багынычтуу түгөйгө жалганган синтетикалык каражаттар- анын түгөйлөрүнүн грамматикалык байланыштарын да тейлеп, шарттап турат: *жайкы түн, жашоону үйрөн, гүлдү өстүр, жолдошуна жардамдаш, үчүнчү мектеп, нандан ал, суудан ич ж.б.*

Эгерде сөз айкашынын багынычтуу түгөйү баштапкы калыбын өзгөртпөй (мүчө жалганбай) колдонулса, анда ал багындыруучу өзөк менен семантикалык жактан байланышат. Байланышуунун мындай жолу кыргыз тил илиминде ыкташуу жолу деп берилип жүрөт: тез сүйлө, бийик секир, жакшы адам, эки адам ж.б.

Сөз айкашынын түгөйлөрүнүн синтаксистик катыштарын билдирүүнүн каражаты болуп кызматчы сөздөр (көбүнчө жандоочтор) жана сөз тартиби да эсептелет. Кызматчы сөздөр сөз формалары менен бирге сөздөрдүн байланыш каражаты болуп эсептелет. Маселенин мына ушул жагын эске алып, профессор А.Жапаров мындай каражат аркылуу берилген катышты багыныңкы байланыштын өзүнчө жолу катары карап, аны “жандооч байланыш” деп берген: *Тоолор асманга карай бойлорун керет (А.Т.). Керилген талаа көк жээк менен айкашкан (А.Т.). Жакшы менен достоштум, жаман менен коштоштум (А.Б.)* [38, 53-55-б.]. Чындыгында, жандоочтор сөз айкашынын сүйлөмдүн тутумунда сөз формалары менен бирге, б.а., сөз формаларына кошулуп айтылганда сөздөрдүн байланыш каражаты кызматын аткарат, анткени жандоочтор синтаксистик бирдиктердин тутумунда кадыресе эле сөз формаларынын эквиваленти милдетинде колдонулат (бул жерде анын толук маанилүү сөзгө

тизмектешкендеги кошумча мааниси (оттенок) эске алынбады). Ушул негизде түркологияда жандоочтор тизмектелүү аркылуу уюшулган сөз айкаштарынын синтаксистик байланышын башкаруу байланышына эле кошуп жүрүшөт [26].

Жогоруда эскертилгендей, сөз айкаштарынын синтаксистик катыштарынын дагы бир көрсөткүчү сөз тартиби болуп эсептелет жана ал тартип туруктуу мүнөздө болот: багынычтуу түгөй мурда, багындыруучу түгөй кийин орун алат: *КЫЗЫЛ ГҮЛ, ЖАЙЛУУ КОНУШ, АТКА МИН, АТТАН ТҮШ* ж.б. Грамматикалык байланыштын бир каражаты катары кызмат аткарган сөз тартиби синтаксистик ар башка бирдиктердин тутумунда ар башка принципке жана эрежеге негизделет: сөз айкашынын структурасында сөз тартиби туруктуу мүнөздө болсо, сүйлөм структурасында салыштырмалуу түрдө кыйла эркин өзгөрмөлүү мүнөздө болот. Ошондой болсо да, синтаксистик бул эки бирдик диалектикалык биримдикте (биримдик байланышта) жана карама-каршылыкта турат: сөз айкашы сүйлөмдө гана калыптанат, сүйлөмдөн гана мүчөлөнүп бөлүнөт, сүйлөм тутумунда гана синтаксистик байланыштарынын негизинде карым-катышта болот; сүйлөм болсо сөз айкаштарын кайрадан түзөт, уюштурат, бөлүктөргө бөлөт, ушундан улам жаңы байланыштарды, катыштарды калыптандырат, жаңы сөз айкаштарын жаратат.

Ошентип, сүйлөмгө салыштырмалуу алганда сөз айкаштарынын синтаксистик катыштарын билдирүүчү каражаттары кыйла эле чектелүү, сөз формалары, кызматчы сөздөр (көбүнчө жандоочтор), сөз тартибинин туруктуу мүнөзү ж.б. Сөз айкашынын катыштарын билдирүүдө интонациянын ролу андан бетер чектелүү.

Сөз айкашына салыштырмалуу сүйлөмдөгү синтаксистик катыштарды билдирүүчү каражаттары төмөнкүлөр: сөз формасы (жөндөмө, таандык, жак, сан жана чак категориялары ж.б.), кызматчы сөздөр (жандоочтор, байламталар, байламталык милдет аткаруучу сөздөр, көбүнчө ат атоочтор жана бөлүкчөлөр), сөз тартиби (түз жана терс орун алуу багыттары, аларга таасир кылуучу факторлор, орун алуунун принциптери) жана интонация (өзгөчө биреңчөй мүчөлөрдүн, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн интонациялык жактан обочолонгон татаал түрмөктөрдүн ж.б. байланышында).

2. СӨЗДӨРДҮН СИНТАКСИСТИК БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШЫНЫН ЖОЛДОРУ

Сөздөрдүн синтаксистик багыныңкы байланышынын жолдорун эркин сөз айкашы жана сүйлөмдүн грамматикалык табиятынын негизинде талдоо максатка ылайыктуу.

Сөз айкаштары, анын бардык түрлөрү – этиштик, атоочтук, тактоочтук сөз айкаштары сүйлөмдүн карамагына түшкөндө грамматикалык жаңы сапатка өтөт, анткени ал (сөз айкашы) сүйлөмдүн структуралык ички элементтери болуу менен, биринчиден, функционалдык баштапкы касиетинен (атоо мүмкүнчүлүгүнөн) коммуникативдик милдетти уюштуруучу элементардык каражат болуу мүмкүнчүлүгүнө жетет. Бул жагынан алганда, сөз айкаштары сүйлөм деп аталган синтаксистик бирдикти түзүүчү структуралык элемент болгондуктан, бүтүн бир организмдин (бүтүндөй сүйлөмдүн) органикалык бөлүгү болуп эсептелгендиктен, эми анын грамматикалык табияты – түгөйлөрүнүн синтаксистик байланыштары, кабыл алган грамматикалык формалары, түгөйлөрүнүн орун алуу багыттары, грамматикалык түзүлүшү, ал турсун, түгөйлөрүнүн семантикалык катыштары- жогорку жаңы деңгээлде, б.а., сүйлөмдүн деңгээлинде каралат. Мына ушул негизде сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн сүйлөмдө аткарган синтаксистик милдеттери, сүйлөм мүчөсү деген милдети, аныкталат. Ал эми сүйлөм мүчөсү деген синтаксистик категория сөз айкашына эмес, сүйлөмгө гана тиешелүү категория экендиги синтаксис жөнүндөгү илимде талашсыз такталгандыгы белгилүү [17, 412-б.; 36, 27-40-б.]. Экинчиден, сөз айкаштары сүйлөмдүн карамагына түшкөндө анын түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышынын чөйрөсү, б.а., курчап турган тышкы дүйнө менен байланышы кеңейип сүйлөм тутумунда өзүнөн кийинки сөз менен да, өзүнөн мурда орун алган сөз менен да семантикалык-грамматикалык жактан карым-катышта болот.

Сүйлөм болсо байланыштуу кептин пикир алышууга жана тыянактуу чакан ойду билдирүүгө жарактуу өлчөлүү бирдиги катары бир, же бир нече сөз айкаштарынын базасында курулат. Сүйлөм канча сөз айкашынын базасында уюшулбасын анын грамматикалык негизин түзүүчү өзгөчө сөз айкашы, б.а., сүйлөмгө сүйлөмдүк касиет, белги болуучу баш мүчөлөрдүн –ээ менен баяндоочтун –айкашы болууга тийиш. Анткени эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр эки баш мүчөнүн айкашуусу болбогон шартта, б.а., баш мүчөлөрсүз уюшулбайт.

Ушул негизде эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү мүчөлөштүрүү принцибинде баш мүчөлөр (сүйлөм ээси жана баяндооч) биринчи даражадагы мүчөлөр, ал эми алардын айланасында колдонулган, баш мүчөлөрдүн кандайдыр бир белгисин- санын, сынын, мезгилин ордун ж.б. билдирүү үчүн колдонулган мүчөлөр экинчи даражадагы айкындооч мүчөлөр деп аталат. Ал эми сүйлөмдүн жалпы мазмунунун кимге, же эмнеге арналгандыгын, же сүйлөмдүн жалпы мазмунуна айтуучунун мамилесин билдирүүчү сөздөр – каратма сөз, киринди сөздөр сүйлөмдүн үчүнчү даражадагы мүчөлөрү болуп эсептелет [88; 59, 10-11-б.; 60, 3-б.]. Пикир алышуунун чакан, чектелүү каражаты болуп эсептелген сүйлөм мына ушундай элементтерден уюшулат.

Толук маанилүү бир нече сөздөрдөн турган жөнөкөй сүйлөм конкреттүү улуттук тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн эрежелери, нормаларына ылайык төмөнкүдөй мыйзам ченемдүүлүктө уюшулат.

Айтылып жаткан ойдун мазмунуна жараша сүйлөмдөгү толук маанилүү сөздөрдүн грамматикалык тиешелүү формада болушу:

Атам элдин салты жөнүндө көп айтар эле.

-Атам элдик салтты көп айтты.

-Атама эл салтын көп айтты.

-Атама эл салты жөнүндө көптү айтышкан ж.б.

Сүйлөмдөгү тигил же бул толук маанилүү сөзгө кошумча маани берүү үчүн, же бүтүндөй сүйлөмдүн модалдык маанисине кошумча киргизүү үчүн кызматчы сөздөрдү, модалдык мааниси бар киринди сөздөрдү колдонуу:

Жашоонун түйшүгү жөнүндө атам эжеме жана мага дайыма айтып турар эле.

-Албетте, жашоонун түйшүгү жөнүндө атам гана бизге айтып турчу ж.б.

Пикир алышуунун талабына ылайык сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык норманын негизинде көндүм болгон түз багыт боюнча, же стилистикалык максатта өзгөргөн (инверсия кубулушуна дуушар болгон) терс багыт боюнча орун алышы:

*Аргасыз болгон учурда да өзүңдүн жакын адамыңды сыйла.
(Накыл сөз)*

- Өзүңдүн жакын адамыңды аргасыз болгон учурда да сыйла.

- Сыйла өзүңдүн жакын адамыңды...ж.б.

Оозеки кепте сүйлөмдү интонациялык жактан, жазуу кебинде пунктуациялык жактан жабдуу:

-Ичиңден жек көргөнүңдү сыртыңа чыгарба (Залкар ойлор).

-Ичиңден жек көргөнүңдү сыртыңа чыгарба!

-Ичиңден жек көргөнүңдү сыртыңа чыгарба?

Ошентип, сүйлөмдүн аякталган чегин билдирүүнүн да шарттары болот. Андай шарттардын негиздүүсү баяндооч жана интонация. Баяндооч түз орун тартип боюнча сүйлөмдүн бүткөн, аякталган чегинде гана орун албастан, сүйлөмдө айтылган ойду жыйынтыктоочу, ойдун да тыянактуу чегин билдирүүчү баш мүчө экендиги белгилүү. Ал эми сүйлөмдү калыптандыруучу интонация да сүйлөмдүн негизги белгилеринин бири экендиги илимде айныксыз далилденген.

Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдө болсо, жогоруда эскертилгендей, сүйлөмдүн тутумунан эки зонаны айырмалоо керек:

а) Сүйлөм ээсинин зонасы;

б) Сүйлөм баяндоочунун зонасы.

Бул зоналардын курамынан эки элементти айырмалоо зарыл: ээнин зонасынан сүйлөм ээсин жана ага багынычтуу топту (айкындооч мүчөнү), баяндоочтун зонасынан да баяндоочту жана ага багынычтуу топту (айкындоочторду). Аталган зоналардын ар биринин багындыруучу негизги өзөгү бар: ээнин зонасындагы багындыруучу элемент сүйлөм ээси, баяндоочтун зонасында баяндооч:

Сүзгүсү келген жаныбар мүйүзүн жашырбайт. (макал)

Бул сүйлөмдөгү сөздөрдүн бардыгы кыргыз тилинде көндүм болгон түз орун тартип боюнча жайгашкан:

Сүзгүсү келген жаныбар-ээнин зонасы:

мүйүзүн жашырбайт- баяндоочтун зонасы.

Эки зонада тең багынычтуу топтору бар

Сүйлөм тутумундагы мындай зоналардын багындыруучу негизги өзөктөрү өз ара, ал эми алардын багынычтуу топтору өз зоналарындагы башкы элементтер менен (өзөккө) грамматикалык багыныңкы байланышта болуп, ал байланыштар ар башка каражаттар аркылуу – жөндөмө, жак, сан, таандык категориялары, кызматчы сөздөр, сөз тартиби, интонация ж.б. аркылуу тейленип турат. Ушул негизде алганда эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдүн мүчөлөрүнүн грамматикалык байланыштарына синтаксистик талдоо жүргүзгөндө, оболу анын баш мүчөлөрүнүн байланышуу жолун андан кийин тигил же бул баш мүчөгө багынычтуу айкалыштыруучу мүчөлөрдүн өз зоналарындагы

багындыруучу өзөк менен байланышуу жолдорун ырааттуу түрдө аныктоо керек. Тактап айтканда, эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн синтаксистик байланышы сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн грамматикалык байланыштарынын табиятын, жол-жоболорун аныктоодо белгилүү даражада ачкыч болору байкалат. Ал үчүн сүйлөм ээсинин жана баяндоочтун лексикалык- морфологиялык базасын, б.а., алардын кайсы сөз түркүмүнөн уюшулгандыгын эске алуу менен талдоо жүргүзгөндө ачык байкалат.

Сүйлөм ээсинин морфологиялык негизги базасы-зат атооч, анын грамматикалык жалгыз формасы атооч жөндөмөсү. Ал эми толук маанилүү башка сөз түркүмдөрү сүйлөм ээсинин милдетин аткаруу үчүн алды менен зат ордуна колдонулуу абалына өтүп, андан кийин атооч жөндөмөсү формасына келтирилип, акырында баяндооч билдирген белгилерди – абалды, сынды, сапатты, санды, көлөмдү, кыймыл-аракетти ж.б. тейлөөчү, эгедер болуучу, ишке ашыруучу жактын (лицо) милдетин аткарууга тийиш:

Кайрымдуу жүрөк картайбайт (макал). Жакшы эл камын ойлойт (макал). Душмандын күлгөнү – сырыңды билгени (макал).

Баяндоочтун морфологиялык негизги базасы – кадыресе өз маанисиндеги этиш сөздөр. Анын грамматикалык эң негизги формасы – жак, сан категориясы. Бул жерде баяндоочтун экинчи даражадагы формалары – атооч жөндөмөсү, мейкиндик жөндөмөлөр (барыш, жатыш, чыгыш) жана кызматчы сөздөр эскертилбеди, анткени сөз баш мүчөлөрдүн грамматикалык негизги формалары жөнүндө болуп жатат.

Тилдик факт-материалдарды талдоонун натыйжасында айтылган теориялык материалдарды эске алганда, түрк тилдеринде атооч сөздөргө салыштырмалуу этиш сөздөрдүн башка сөздөрдү башкаруу, багындыруу мүмкүнчүлүгү өтө эле жогору, универсалдуу. Этиштин мындай мүмкүнчүлүгү чак, ыңгай жана мамиле категориялары менен шартташкан.

Ошентип, сан жагынан салыштырмалуу алганда, ээнин зонасына караганда баяндоочтун зонасы алдаканча кеңири. Тактап айтканда, зат атоочтон, же зат ордуна колдонулган башка сөздөрдөн уюшулган сүйлөм ээсинин багынычтуу тобу, негизинен, аныктооч болсо, баяндоочтун багынычтуу тобу бардык айкындооч мүчөлөр- толуктооч, аныктооч, бышыктооч, алардын бардык түрлөрү- болуп эсептелет. Ошондон улам ээнин зонасындагы айкындооч мүчөлөр менен сүйлөм ээсинин, баяндоочтун

зонасындагы айкындооч мүчөлөр менен багындыруучу өзөк болгон баяндоочтун грамматикалык багыныңкы байланышынын жолдору да, аларды тейлөөчү каражаттары да ар түрдүү.

Жогоруда эскертилгендей, сүйлөм ээсинин морфологиялык биринчи даражадагы базасы зат атооч болгондуктан, анын багынычтуу түгөйү, негизинен, аныктоочтук милдет аткарат.

Ушул негизде аныктооч аныкталгыч заттын түрдүү белгилерин билдирүүчү синтаксистик категория болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде аныктооч аныкталгыч зат менен багыныңкы байланыштын эки түрдүү жолу боюнча –таандык байланыш жана ыкташуу жолу боюнча байланышат. Бирок колдонулуш жагынан багыныңкы байланыштын бул эки жолу бирдей эмес: Сүйлөм ээсинин зонасында таандык байланышка салыштырмалуу ыкташуу жолу көбүрөөк колдонулат, анткени таандык байланыштагы багынычтуу түгөй болуп түшкөн аныктооч зат атоочтон болобу, же зат ордуна колдонулган сөздөрдөн болобу, ал илик жөндөмөсүндө гана турууга тийиш:

Кийимдин жаңысы, достун эскиси жакшы (макал). Кайраты жоктун сабыры жок, сабыры жоктун кадыры жок (макал).

Экинчи сүйлөмдө илик жөндөмөсүндөгү аныктоочтун милдетин ажырагыс сөз тизмектери (кайраты жоктун, сабыры жоктун) аткарган.

Зат атоочтук ээге ыкташа байланышкан сөздөр ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн –сын атооч, сан атооч, ат атооч, зат атооч, санөлчөм тактооч, этиштин атоочтук жана кыймыл атооч формаларынан боло берет: *Бирооз сөз жүрөк жаралайт, бирооз сөз абийир каралайт, билинбей туруп адамга, бирооз сөз оору дарылайт (макал). Таалайлуу адам болом десең, эмгекчил бол (насаат сөз). Жакшы тилек- жарым ырыс (макал). Эки аял баш кошсо, базар болот (макал). Ушул заман колунда жокторго оор заман болуп турат (“Агым”). Жыгач кашыктын тишке зыяны болбойт (пайдалуу кеңеш). Иштеген адам бактыга жетет (накыл сөз) ж.б.*

Зат атоочтук ээ менен ыкташа байланышкан сөздөрдүн байланыш мүнөзү бекем болорун белгилей кетүү зарыл. Алардын бекем байланышы орун тартибинин өзгөрбөй туруктуу болушу менен шартталган. Кыргыз тилинин факт- материалдарына караганда, ыкташкан сөз дайыма зат атоочтук ээнин дал алдында жанаша жайгашат да прозалык чыгармаларда ал аныкталгыч зат менен орун алмашпайт, дайыма аныкталгычтан мурда жанаша, бир калыпта турат. Мындай ыкташа байланышкан аныктоочту

аныкталгыч заттан алыстатууга, б.а., алардын ортосуна башка сөздөрдү кыстарып, кошуп айтууга да жол берилбейт. Натыйжада мындай көрүнүш ыкташкан аныктооч менен аныкталгыч болуп түшкөн ээнин грамматикалык байланышынын мүнөзү абдан бекем экендигин билдирет: Огу жок мылтыктан он киши коркот (макал). Көк ит көлөкөгө үрсө, көп ит кошулуп үрөт (макал).

Ыкташуу жолу боюнча сөздөр этиш менен деле байланыша берет. Бирок этишке ыкташкан сөздөрдүн лексикалык-грамматикалык базасына (кайсы сөз түркүмү экендигине) ылайык алардын байланыш мүнөзү эки түрдүү болору байкалат: багындыруучу этиш менен бекем жана бошоң байланышат. Эгерде ыкташкан сөз сын атооч, сан атооч жана зат атоочтон, сыпат тактоочтон болсо, алар багындыруучу этиштин дал алдынан (мурда) орун алат да, жайгашуунун бул багыты туруктуу болот, б.а., алардын ордун өзгөртүүгө жол берилбейт:

Жакшы сүйлө, жан эрисин (ой гүлдөрү). Эки доо бир келсе, амалыңдын кеткени (макал). Көп суур ийин казбайт, ийин казса да кең казбайт (макал). Азыркы реактивдүү самолеттор үндөн да ылдам учат.

Эгерде этишке ыкташкан сөз мезгил, орун тактоочтон, этиштин чакчыл формасынан уюшулган түрмөктөрдөн болсо, алардын ыкташуу байланышы мүнөзү боюнча бошоң болору байкалат. Мындай ыкташкан сөздөр жана сөз тизмектеринин орду өзгөрмөлүү келет: багындыруучу этиштин алдынан жанаша, же обочо (сүйлөмдүн башталышынан), же этиш менен орун алмашып да колдонула берет.

Салыштырыңыз: 1) Көзүн алайтып, түлкү бөдөнөнүн артынан жүрүп отурду (жомоктон). -Түлкү бөдөнөнүн артынан, көзүн алайтып, жүрүп отурду. -Түлкү бөдөнөнүн артынан жүрүп отурду, көзүн алайтып.

2) Балам, бир кезде табияттын өзү жаштыгыңдан алыстатканын байкарың (ой гүлдөрү). -Бир кезде, балам, табияттын өзү жаштыгыңдан алыстатканын байкарың.

-Балам, табияттын өзү бир кезде жаштыгыңдан алыстатканын байкарың. -Балам, табияттын өзү жаштыгыңдан алыстатканын бир кезде байкарың. -Балам, табияттын өзү жаштыгыңдан алыстатканын байкарың бир кезде. Бул сүйлөмдөрдөгү асты сызылган сөздөр (1-сүйлөмдө чакчыл түрмөк, экинчисинде мезгил бышыктооч) грамматикалык жактан этиштик баяндоочторго (жүрүп отурду, байкарың) багынычтуу болуп, аны менен ыкташуу жолу боюнча байланышкан. Ошондой болсо да, алардын

байланышы бошоң мүнөздө болгондуктан, сүйлөмдө эркин орун алуусуна жол берилген.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн ыкташуу байланышынын мындай мүнөздөрү жөнүндө кыргыз тил илиминде кийинчерээк эле маалымат бериле баштады [50, 18-19-б.; 54, 53-55-б.]. Өткөн кылымдын 80-жылдарынын акырына чейин ыкташуу байланышынын мүнөзү жөнүндө мектеп грамматикаларынан баштап, жогорку окуу жайлары үчүн түзүлгөн грамматикаларга чейин, ал гана эмес, сүйлөм мүчөлөрү боюнча жазылган монографиялык эмгектерде да ыкташуу байланышынын мүнөзү жөнүндө сөз болгон эмес [6; 35; 34; 40; 42]. Мунун объективдүү себеби бар: кыргыз тил илиминде сөздөрдүн грамматикалык байланыштарынын түрү жана анын жолдору ушул мезгилге чейин атайы илимий терең планда изилдене элек. Ошондон улам кыргыз тилиндеги сөздөрдүн синтаксистик байланыштары жөнүндө теориялык маалыматтар али да болсо жетишсиз экендигинде талаш жок.

Ошентип, сүйлөмдүн аныктооч мүчөсү, негизинен, ээнин зонасындагы айкындооч мүчө болсо, толуктооч жана бышыктооч-баяндоочтук, айрыкча этиштик баяндоочтун зонасындагы айкындооч мүчөлөр болуп эсептелет.

Сүйлөмдүн толуктооч мүчөсү багындыруучу өзөк болуп колдонулган баяндооч менен багыныңкы байланыштын башкаруу жолу боюнча байланышат. Башкаруу жолунун каражаттары барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү (морфологиялык каражат, муну жалпы тил илиминде синтетикалык каражаттар деп да атайт) жана толуктоочтук милдет аткарып турган объектиге тизмектелип айтылган жандоочтор (студент менен, студент жөнүндө, студент тууралуу ж.б.) болуп эсептелет. Ушул эле каражаттар аркылуу сүйлөмдүн бышыктооч мүчөсү да баяндооч менен байланышат.

Багыныңкы байланыштын башкаруу жолу баяндоочтун зонасындагы багынычтуу топтордун синтаксистик милдеттери менен, толуктооч жана бышыктоочтук милдеттери менен ажырагыс түрдө бирге каралууга тийиш, анткени башкаруу байланышынын бирдей эле формасында турган сөздөр (бирдей эле жөндөмөдө турган сөздөр) сүйлөмдө толуктоочтук да, бышыктоочтук да милдет аткарышы мүмкүн. Сүйлөмдүн бул эки айкындооч мүчөсүнүн башкаруу жолу боюнча байланышынын принциптери бирдей, окшош: багынычтуу сөз (толуктооч, бышыктооч) багындыруучу сөздүн (баяндооч) семантикалык-

грамматикалык талабы боюнча белгилүү бир формада-жөндөмөдө, же кызматчы сөздөр тизмектелип айтылган түзүлүштө болууга тийиш:

а) толуктоочтук милдетте: окуучуга айт, сөздү айт, элде толуп жатат, улуулардан үйрөн, устат менен иште, иш жөнүндө.

б) бышыктоочтук милдетте: Бишкекке кетти, Бишкекти көздөй кетти, мектепте окуйт, айылдан келет, Бишкекке чейин барам, уялганынан кызарып кетти, ал-жайды билүүгө келиптир, эки-экиден тургула ж.б.

Сүйлөм тутумунда башкарылып турган сөздүн кандай формада турушу бир нече татаал факторлордун биримдик аракетинин таасири менен тейленет [1; 61; 90]. Аларга маанилик (лексикалык-семантикалык), грамматикалык, стилистикалык, лексикалык-фразеологиялык факторлор кирет. Натыйжада ушул факторлордун биргелешкен аракети аркылуу башкарылган сөздүн системасында эң эле негизгиси жана дайыма өтүмдүү аракеттегиси маанилик фактор, б.а., багындыруучу сөздүн маани-маңызы болуп эсептелет. Ушул эле факторлордун негизинде, айрыкча маанилик фактордун негизинде, багынычтуу сөздүн (толуктоочтун, же бышыктоочтун) багындыруучу сөзгө болгон (баяндоочко болгон) ички катыштары- объектилик катышы, же бышыктоочтук (релятивдик) катышы аныкталат. Ушул негизде багындыруучу этиштик баяндоочтун объектиге (затка), же өзүнүн белгисине (бышыктоочко) болгон карым-катышы түрдүүчө болот: кээ бир этиште (этиштик баяндоочто) өтмө жана өтпөс мааниси – кыймыл-аракеттин объектиге тикелей, же кыйыр багытталыш мааниси болсо, кээ биринде ал-абалды (отур, тур, жүр ж.б.), мейкиндиктеги кыймылды (чурка, бас, кел, кет, ж.б.), бир абалдан экинчи абалга өтүүнү (кызар, бозор, жумшар, семир ж.б.) билдирүү маанилери болот [67, 346-348-б.]. Этиштин дал ушул маанилери башкаруу байланышында турган багынычтуу топтун, айкындоочтордун, синтаксистик так милдеттерин аныктоонун башкы өбөлгөсү болуп эсептелет. Башкаруучу этиштин мындай маанилери багынычтуу сөздүн белгилүү бир формада турушуна таасир берүүчү грамматикалык фактордун да милдетин аткарат. Мисалы: өтмө этиштик баяндоочтун таасири менен тике объект (тике толуктооч) табыш жөндөмөсүндө колдонулат, анткени өтмө этиштик баяндоочтор конкреттүү кыймыл-аракетти билдирүү менен объектиге (затка) тике жана толук бойдон багытталып, аны кыймыл-аракеттин натыйжасынан

келип чыккан продукт катары көрсөтөт. Мындай этиштер объектинин табыш жөндөмөдө турушун талап кылат. Өтмө этиштик баяндоочтун милдетин кабыл алуу, сезүү, билүү ж.б. маанидеги (оку, жаз, бил, ич, сүй, ук, унут, ж.б.), мейкиндикке байланыштуу кыймылды (атта, секир, жүгүр, жөнө, кел, кал, жет ж.б.) жана абалдын өзгөрүшүн (ичкер, карар, агар, кубар, жылы, музда, ж.б.) билдирет. Мындай этиштик баяндоочтор объектинин, же белгинин табыш жөндөмөдөн башка кыйыр жөндөмөлөрдө барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдө турушун талап кылат.

Колдо бар тилдик фактыларга караганда, өтмө этиштик баяндоочтордун, биринчиден, башкаруу жөндөмдүүлүгү өтпөс этиштик баяндоочторго салыштырмалуу жогору болсо, экинчиден, башкаруунун мүнөзүндө да өзгөчөлүгү бар. Мисалы, өтмө этиштик баяндоочтор табыш жөндөмөсүнөн башка жөндөмөлөрдөгү объектини да башкара берет. Ошондой болсо да, өтмө этиштик баяндоочтогу кыймыл-аракеттин объектиге таралышында айырмачылык бар.

Салыштырыңыз: 1) *Байдын малын аяба, анткени ал кедейлердин маңдай теринен табылган (С. Маймулов). Көп окуп, көптү бил (насаат).* 2) *Малды семиртип сой. – Малдан семиртип сой. Бышкан алманы же. – Бышкан алмадан же. Көзүн ирмебей, ал мени карап турду (З. Сооронбаева). -Көзүн ирмебей ал мага карап турду.*

1-мисалдардагы табыш жөндөмөдөгү объектиге өтмө этиштик баяндоочтогу кыймыл-аракет тике багытталып, ал аракет объектини да толук камтып турат. Экинчи сөз менен айтканда, кыймыл-аракет процесси өтмө этиштик баяндооч менен табыш жөндөмөсүндөгү объектини бекем байланыштырып турат. 2-мисалдардагы барыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндө колдонулган объектилерге өтмө этиштик баяндоочтогу кыймыл-аракеттин багытталгандыгы гана (*мага карап турду*) билдирилсе, чыгыш жөндөмөдөгү объектиге кыймыл-аракет толук таралбастан, анын бөлүгүнө гана таралгандыгы (*малдан сой, алмадан же*) байкалат.

Өтпөс этиштик баяндоочтор табыш жөндөмөсүндөгү сөздү башкара албайт. Өтпөс этиштик баяндоочтун кыймыл-аракети кандайдыр бир нерсени иштөөгө арналган затка (объектиге) багытталбастан, көбүнчө түрдүү абалага, мүнөзгө байланыштуу зат менен айкашууга жөндөмдүү келет. Ушул негизде өтмө этиштик баяндоочтун затты (объектини) башкаруусу өтпөс этиштик баяндоочторго салыштырмалуу бекем, күчтүү, кубаттуу келет. Ал эми өтпөс этиштик баяндоочтордун объектини

башкаруусу бошоңураак, алсызыраак мүнөздө болот. Мына ушул көрүнүштүн негизинде башкаруу байланышы да мүнөзү боюнча экиге бөлүнөт: бекем башкаруу жана бошоң башкаруу.

Дагы бир жолу эске сала кетели, биздин иликтөөдө сөздөрдүн грамматикалык байланыштарынын жолдору, аларды тейлөөчү каражаттары боюнча гана эмес (салттуу грамматикаларда багыныңкы байланыш, биринчиден, сөз айкаштарынын структурасында, экинчиден, алардын байланыш каражаттары боюнча каралып келе жатат), өз ара айкашып турган сөздөрдүн синтаксистик милдеттерин да эске алуу менен талданып жатат. Ушул негизде алганда, биз сөздөрдүн грамматикалык байланыштарын сөз айкашынын структурасынан улап, аны жогорку сапатта, б.а., сүйлөмдүн структурасында сүйлөм мүчөсү деп аталган синтаксистик категория менен ажырагыс бирдикте талдап жатабыз.

Жогоруда сүйлөмдөгү сөздөрдүн башкаруу байланышы багынычтуу түгөйдүн (заттын) толуктоочтук милдетине негизделип гана мүнөздөлдү. Башкаруу байланышынын ушул эле жолун сүйлөмдөгү сөздөрдүн бышыктоочтук катышы менен бирдикте талдаганда, зарыл түрдө, төмөнкү жагдайларды эске алуу керек:

-Багынычтуу сөздүн (бышыктоочтун) баяндооч менен катышында лексикалык конкреттүү мааниси- мезгилдик, орундук, сапаттык, себептик ж.б. маанилери. Багынычтуу сөздүн бул сыяктуу маанилери, сөзсүз, анын кандай сөз түркүмүнөн уюшулгандыгы менен да бирдикте каралат: *Айылдан эрте чыгабыз да, калаага түш оой жетип келебиз (М.Элебаев). Өрүк жазда гүлдөп, жайында төгүлүп жемишин берет (К.Баялинов). Данияр уялганынан каракөк болуп кызарып кетти (Ч.Айтматов). Спортсмендердин өнөрүн көрмөккө келдик* (“Ысыккөл кабарлары”). Бул сүйлөмдөрдө бышыктоочтук милдетти орундук мааниси бар зат атоочтор (*айылдан, калаага*), зат атоочтон жасалган мезгилдик маанидеги тактоочтор (*жазда, жайында*), зат ордуна колдонулган себеп маанидеги атоочтук (*уялганынан*) жана максат мааниси бар кыймыл атоочтук түрмөк (*өнөрүн көрмөккө*) аткарган. Берилген мисалдардагы бышыктоочтор да этиштик баяндоочтор менен башкаруу жолу боюнча байланышкан.

Башкаруу байланышындагы бышыктоочтун тигил же бул түрүнүн грамматикалык тиешелүү формада турушу, биринчиден, башкарган баяндоочтун лексикалык талабына жараша болсо, экинчиден, стилистикалык максатка, нормага негизделет: -

Бишкектен келди. – Бишкекке келди. – Бишкекте калды. – Бишкекке калды. Айласыздан айтты. – Айласы кеткендиктен айтты. – Айласы кеткен себептүү айтты. – Айласы кеткен үчүн айтты ж.б. Бул мисалдардагы башкаруу байланышындагы бышыктоочтордун тиешелүү формада колдонулушу башкаруучу сөздүн (баяндоочтун) талабы менен да, стилистикалык талап менен да шартташкан.

Бышыктоочтун баяндооч менен башкаруу жолу боюнча байланышы мүнөзү жагынан бирбеткей, тактап айтканда, дайыма бошоң, чабал болору байкалат. Бул көрүнүш бышыктоочтун сүйлөм тутумунда эркин (кыймылдуу, өзгөрмөлүү) орун алышын шарттап турат.

Салыштырыңыз: Таймырда өзгөчө цилиндр формасындагы үйлөр салынган. – Өзгөчө цилиндр формасындагы үйлөр Таймырда салынган. – Өзгөчө цилиндр формасында үйлөр салынган Таймырда. Жогоруда, негизинен, этиштик башкаруу жөнүндө сөз болду. Тилдик материалдарга караганда, анчалык өнүмсүз болсо да, атооч сөздөр, алардын ичинен көбүнчө сын атооч жана зат атоочтор башкаруучу түгөй болуп колдонулган учурлар кездешет. Ушул негизде башкаруу байланышы экиге бөлүнөт: а) этиштик башкаруу; б) атоочтук башкаруу.

Башкаруунун бул эки түрү кыргыз тилинде бирдей деңгээлде колдонулбайт: дээрлик этиштик башкаруу жыш колдонулса, атоочтук башкаруу сөз айкаштарынын жана сүйлөмдүн чектелүү конструкцияларында гана кездешет.

Атоочтук башкаруу, жогоруда эскертилгендей, башкаруучу сөздүн лексикалык-семантикалык, грамматикалык талаптарына негизделбестен, пикир алышуу процессинин сүйлөмдүн мазмунунун логикалык талабына негизделет: Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүк күнүндө Каракол шаарынын аркайсы жерлеринде оюн-күлкү, тамаша (“Ысыккөл кабарлары”). Улууга урмат, кичүүгө ызат (макал). Сиздей улуу адамга дайыма урмат, сый (“Апендинин жоруктары”). Алатоо малга жайлуу ж.б.

Жогоруда биз сөздөрдүн багыныңкы байланышынын айрым жолдоруна таандык байланышка, ыкташууга жана башкарууга жаңыча өңүттө, байланыштын тигил же бул жолдору боюнча колдонулган сөздөрдүн синтаксистик милдетинин өңүтүндө, ошондон улам грамматикалык байланышты көбүнчө сүйлөмдүн структурасында учкай сөз кылдык.

Жыйынтыктап айтканда, маселенин мындай каралышынын объективдүү себептери бар: - Сөздөрдүн грамматикалык байланышы сүйлөмдүн курулуш материалы болуп эсептелген сөз айкашынын структурасында, б.а., бүтүндү түзүүчү (сүйлөмдү уюштуруучу) бөлүктүн синтаксисинде жана жогорку сапатта, коммуникативдик милдет аткаруучу сүйлөмдүн структурасында, эки түрдүү планда каралат.

Сөздөрдүн грамматикалык байланышы, анын түрдүү жолдору өтө көлөмдүү, татаал маселелерден болгондуктан, ал бир эле чакан иликтөөгө сыйбайт. Чындыгында, анын ар бир байланышуу жолу өзүнчө жеке изилдөө ишинин объектиси болууга татыктуу. Сөздөрдүн грамматикалык багыныңкы байланышынын түрдүү жолдорунун системасында сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышы ары негизги, ары базалык мүнөздөгү байланыш экендигин, б.а., грамматикалык байланыштын башка жолдору ушул ээрчишүү жолунун синтаксистик табиятына негизделип аныкталарын алдынала белгилей кетүү максатка ылайыктуу. Ушул негизде иштин мындан ары улантылышында сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышынын азыркы кыргыз тилиндеги грамматикалык табиятын толук талдап чыкмакчыбыз.

3. ЭЭРЧИШҮҮ БАЙЛАНЫШЫ МЕНЕН БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТЫН БАШКА ЖОЛДОРУНУН ОКШОШТУКТАРЫ ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ.

Синтаксистик бирдиктердин – эркин сөз айкашынын жана сүйлөмдүн структурасында сөздөрдүн грамматикалык багыныңкы байланышынын орчундуу жолдорунун бири ээрчишүү байланышы болуп эсептелет. Багыныңкы байланыштын башка жолдоруна салыштырмалуу караганда ээрчишүү байланышынын нормаларын, стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн, бүтүндөй сүйлөмдүн модалдык маанилерин билдирүүдөгү касиеттерин аныктоо - татаал жана оор, олку-солку (шаткий) проблема.

А.А Коклянованын өзбек тилинин материалдары боюнча иликтөөсүн эске албаганда, [58] бүтүндөй түркологияда багыныңкы байланыштын бул жолунун изилдениши кыргыз тил илиминдеги абалдай эле экендиги байкалат. Тагыраак айтканда, тигил же бул конкреттүү түрк тилдеринде сөз болуп жаткан маселе илимий кеңири планда изилденбегени менен, илимий жана баяндама грамматикаларда кыйла эле маалыматтар берилип жүрөт. Бирок ал маалыматтарда синтаксистик бирдиктердин

кайсынысында ээрчишүү байланышы колдонулары, аны тейлөөчү каражаттары, ал каражаттардын кайсынысы өнүмдүү жана өнүмсүз экендиги, экинчи сөз менен айтканда, кайсынысы туруктуу, же туруксуз экендиги, ошондон улам ээрчишүүнүн мүнөзү- толук ээрчишүү, толук эмес ээрчишүү (жарым-жартылай ээрчишүү), же өз ара карым- катыштагы сөздөрдүн ээрчишпей калуу учурлары, ээрчишүүнүн табиятын аныктоодо грамматикалык кайсы категориялар зарыл түрдө эске алынары, ээрчишүү кайсы шартта сөз айкашынын, же сүйлөмдүн структурасында каралары, ээрчишүү байланышындагы сөздөрдүн семантикалык жана модалдык маанилери ж.б. толуп жаткан маселелер боюнча түркологияда, биринчиден, бирдиктүү пикир жок. Экинчиден, ээрчишүүнүн грамматикалык табиятын аныктоодо аталган маселелердин айрымдары боюнча чакан чектелген маалыматтар берилсе, айрымдары жөнүндө илимий түшүнүктөр жокко эсе.

Сөз болуп жаткан проблеманын мына ушундай жактарын эске алып, биз бул чакан эмгегибизде кыргыз адабий тилинин өнүгүүсүнүн азыркы этабындагы сүйлөм ээси жана баяндоочунун ээрчишүү нормаларын иликтемекпиз.

“Ээрчишүү” деген терминдин орус тил илиминде эчак эле такталып, колдонулуп келе жаткандыгы, андан кийин түркологияда деле такталып калгандыгы жөнүндө атактуу түрколог Н.К. Дмитриев өз мезгилинде айткан [26, 204-б.].

Ырас, бул термин такталган. Ошондой болсо да, ээрчишүү деген сөздүн лексикалык маанисин эске алганда (жолоочуну ээрчиген жаныбар, энесин ээрчип келген бала, жол билген адамды ээрчүү ж.б.) баш мүчөлөрдүн синтаксистик байланышына бир аз коошпой калат экен. Анткени ээрчишүүнүн принциби боюнча багындыруучу түгөй болуп эсептелген сүйлөм ээси кайсы жакта, кандай санда колдонулса, дайыма багынычтуу түгөй болуп турган баяндооч да дал ошол жакта, дал ошондой санда болушу керек. Бул- ээрчишүүнүн эң негизги биринчи даражадагы принциби. Ээрчишүү байланышы ушул өңүт боюнча гана талданууга тийиш. Бул принципти жөнөкөй сөз менен чечмелегенде төмөнкүдөй түшүнүү керек: сүйлөм ээси тышкы көрүнүшү боюнча кандай чапан (ак, кара, ж.б. чапан) кийип турса, баяндооч да дал ошондой чапан кийүүгө тийиш, же сүйлөм ээси канча болсо, баяндооч да ошончо болушу зарыл. Мындай түшүнүктү ээрчишүү деген оңбу, же окшошуу деген

ылайыктуубу? Чындыгында, бул окшошуу.

Илим улам өнүгөт, улам толукталат. Ошондуктан окуу программаларын, окуу китептерин түзүүчүлөр ээрчишүү, окшошуу деген терминдердин ылайыктуусун ойлонуп көрүшөр, анткени илимде чоң, кичине, майда деген ылгоолор болбойт эмеспи.

Ушул мезгилге чейин колдонулуп келе жаткан мамлекеттик документтерде (окуу программаларында) ээрчишүү деген термин колдонулуп жаткандыктан, биз да аны азырынча пайдаланууга милдеттүүбүз.

Жогоруда ээрчишүү байланышынын тигил же бул маселелери боюнча түркологияда бирдиктүү пикир жок деп учкай айтылды. Эми ал жөнүндө чакан справка берели.

XX-кылымдын 30-жылдарынан бери түрк тилдеринин грамматикаларында ээрчишүү жолуна сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн гана эмес, илик жөндөмөсүндөгү аныктооч менен аныкталгычтын байланышын да кошуп жүрүшөт. Түрк тилдеринде бул илимий пикирдин баштоочусу профессор К. Тыныстанов болуп эсептелет. Анын “Кыргыз тилинин синтаксиси” (6-8-класстар үчүн) деген эмгегинде: “Айкындооч менен баш мүчө таандык атоочтордогу жактар менен ээрчишет. Таандык атоочтордогу жактар менен ээрчишкен баш мүчөлөр ылгый атооч сөздөр болот (уңгулары этиш болгон атооч сөздөр да ушу түркүмгө кирет)” -деп төмөнкү мисалдарды келтирет: *Колхоздун койлору төлдөдү. Колхоздун жылкысы кулундады. Маамыт - сенин досуң.* Ушул эмгегинин 68-69-беттеринде (окуу китебинин беттери 1998-жылы Стамбулда чыгарылышы боюнча көрсөтүлдү) аныктооч менен аныкталгычтын жак, сан боюнча толук ээрчишкен учурлары жана толук ээрчишпей айтылса да, кыргыз тилинин стилистикалык нормаларында колдонууга жол берилген учурлары жөнүндө да маалыматтар берилген [103, 68-69-б.].

Профессор К. Тыныстановдун бул пикири кыргыз тилинин айрым окуу китептеринде жана илимий эмгектерде улантылып келген [5, 8-б.; 6, 10-б.; 11, 11-13-б.; 41, 68-75-б.].

Түрк тилдерин изилдеген айрым көрүнүктүү окумуштуулар да илик жөндөмөсүндөгү аныктооч менен жакчыл таандык мүчө жалганган аныкталгычтын грамматикалык байланышын ээрчишүү жолу деп эсептешет [26, 203-б.; 56; 57; 58, 80-86-б.]. Бул илимий маалыматтардан айырмалуу түшүнүктөр казак жана кыргыз

тилинин грамматикаларында кездешет. Мисалы, “Казирги казак тили (лексика, фонетика, грамматика)” деген эмгекте сөз болуп жаткан түзүлүштөгү аныктооч +аныкталгычтын синтаксистик байланышын “матасу” деген термин менен берип, аны багыныңкы байланыштын өзүнчө жолу катары караган [55, 393-399-б.]. Аталган бул эмгектеги жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси бөлүмүн профессор М.Балакаев жазган. Демек, матасу деген түшүнүк ушул авторго таандык. Ал; “Изафеттик курылыста айтылатын сөздөр, негизинде- зат эсимдер. Солай болгон соң зат эсим магнасында не зат эсим орнына жумсалатын сөздердин бари сол тиркестин биринши не экинши сыңары боло алды”- деп келип, төмөнкү мисалдарды берет: Досболдың табысы, сениң уадаң, койдың жүни, экиниң бири, жаксының шарапаты ж.б.

Кыргыз тил илиминде илик жөндөмөдөгү аныктооч менен жакты кошо билдирүүчү таандык мүчө жалганган аныкталгычтын грамматикалык байланышын үч түрдүү термин менен- ээрчишүү (К.Тыныстанов, Т.Актанов, Н.Макешов, К.Бакеев, И.А Батманов, Ы.Жакыпов), кыйышуу (А.Жапаров), таандык байланыш (кыргыз тилинин 1960-жылдардан берки окуу программалары, А.Жапаров, А.Иманов, А.Сапарбаев ж.б.) деп атап жүрүшөт.

Кыйышуу деген терминди профессор А.Жапаров ХХ кылымдын 50-60-жылдары жалпы орто билим берүүчү жана атайы орто билим берүүчү окуу жайларынын грамматикаларынан баштап, 1966-жылы жарык көргөн монографиялык эмгегинде пайдаланган [36, 326-327-б.]. Кыйышуу деген термин – казак тил илиминин термини. Ал- сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн байланышуу жолу. Биз аны ээрчишүү деп берсек, орус тилинде жарык көргөн түрк тилдеринин грамматикаларында согласование деп атап жүрүшөт. Казак тилинин грамматикаларында жана профессор М.Балакаевдин “Современный казахский язык” (1959) деген эмгегинде ээ жана баяндоочтун грамматикалык байланышын “жактык кыйысу”, “көптик кыйысу” деп талдаган. Көрсө, профессор А.Жапаров “кыйышуу” деген терминди казак грамматикаларынан алып, аны изафеттик конструкциянын үчүнчү тибинин түгөйлөрүнүн синтаксистик байланышын (баланын сөзү, эненин тилеги ж.б.) атоодо пайдаланыптыр. Байкоого караганда, А.Жапаров деле сөз болуп жаткан конструкциянын түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышын ээрчишүү деп так айтпаганы менен, андан (ээрчишүүдөн) биротоло ажыратпаптыр. Анткени

профессор А.Жапаров Алатоонун абасы, жакшынын сөзү деген эркин сөз айкашынын түгөйлөрүнүн синтаксистик байланышында ээрчишүүнүн принциптери бар, же жок экендиги жөнүндө аргументтүү илимий пикирин айтып, ишенимдүү далилдей алган эмес. Ошондон улам ал кийинки эмгектеринде кыйышуу деген терминден баш тартып, өткөн кылымдын 70-жылдарынан берки кыргыз тилчи окумуштууларына кошулуп, таандык байланыш деген терминди колдонууга аргасыз болгон [38].

Жыйынтыктап айтканда, синтаксистик изафеттик конструкциянын үчүнчү түрүнүн (дарактын мөмөсү, жемиштин ширеси, алманын гүлү) түгөйлөрүнүн грамматикалык байланыштарынын жолдору боюнча түркологияда ушул мезгилге чейин бирдиктүү пикир жок. Биздин байкообузча, анын объективдүү себеби бар. Ал себеп сөз болуп жаткан конструкциянын түгөйлөрүнүн байланышында багыныңкы байланыштын бир нече жолдорунун, принциптеринин жана элементтеринин болушунда: бул конструкцияда ээрчишүүнүн да, ал гана эмес башкаруунун да, өтмө катар таандык маанинин да белгилери бар. Ошондуктан бул проблема түркологияда, анын системасында кыргыз тил илиминде өзүнчө иликтенүүгө тийиш. Ошондой болсо да, мынчалык сөз болуп калган соң, өз пикирибизди ортого сала кетели.

Илик жөндөмөсүндөгү аныктооч+ аныкталгычтын синтаксистик байланышын тейлөөчү каражаттары, баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышын тейлөөчү каражаттар сыяктуу эле, морфологиялык каражаттар болуп эсептелет: баш мүчөлөрдү байланыштырууда жак жана сан категориялары, изафеттик конструкциянын түгөйлөрүн байланыштырууда жөндөмө (илик жөндөмө) жана таандык категориялары колдонулат.

Түрк тилдеринде жакты туюндурууда жак мүчөлөр гана эмес (-мын, -быз, -сың, -сыз, -сыңар, -сыздар, -т, булардын өзгөргөн варианттары), жакчыл таандык мүчөлөр да (-ым, -ың, -ы, -ыбыз, -ыңар, -ыңыз, -ыңыздар ж.б.) колдонулат. Жак мүчөлөр менен жакчыл таандык мүчөлөр грамматикалык бир эле категорияга мүнөздүү маанини эмес, бир нече категорияга тиешелүү маанилерди билдирет: жак мүчөлөр бир эле учурда жакты да, санды да көрсөтсө, жакчыл таандык мүчөлөр жакты да, санды да, таандык маанини да билдирет. Көрсөтүлгөн ушул каражаттар жалганган сөздөрдүн айкашуусунда эки тараптуу талап жана катыш болору белгилүү. Тагыраак айтканда, белгилүү бир жакта

турган багындыруучу түгөй (айкашуунун структурасын түзүүчү өзөк) багынычтуу түгөйдүн дал ошол жакта жана санда болушун талап кылса, өз кезегинде багынычтуу түгөй да багындыруучу түгөйдүн грамматикалык белгилүү бир формада болушун талап кылат. Мисалы, предикативдик катыштагы сөз айкаштарында багындыруучу түгөй сүйлөм ээси болсо, багынычтуу түгөйү – баяндооч. Бул өзгөрбөй турган аксиома. Мындай айкашта сүйлөм ээси жак жана сан боюнча кандай формада турса (1,2,3-жак, жекелик, көптүк сан формалары) баяндоочтун ошондой формада болушун талап кылат. Бул ээрчишүү байланышынын негизги принциби да, нормасы да болуп эсептелет. Ушул эле норма кыргыз тилинин стилистикалык нормасынын өзөктүү базасын түзөт, анткени бул норманын бузулушу стилистикалык норманын бузулушун да шарттайт. Ал эми багынычтуу түгөй болуп турган баяндооч да сүйлөм ээсинин грамматикалык белгилүү бир формада турушун- жак, сан боюнча гана эмес, атооч жөндөмөдө болушун талап кылат. Атооч жөндөмөсү- сүйлөм ээсинин жеке, эң башкы формасы, анткени баяндооч дал ошол атооч жөндөмөсүндөгү сүйлөм ээси менен гана предикативдик катыш түзүп, ээнин гана түрдүү белгиси - кыймыл-аракеттик, заттык, сындык, сапаттык, сандык ж.б. белгиси - катары кызмат аткарат.

Ошентип, грамматикалык бул байланыштын дагы бир принциби боюнча сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүүсү эки тараптуу тейленет: сүйлөм ээсинин да жана баяндоочунун талабына жараша тейленет.

Синтаксистик изафеттик конструкциянын үчүнчү түрүнүн түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышында да, ээрчишүүнүн принциптери бар. Бул конструкциядагы эркин сөз айкашынын структурасын түзүүчү багындыруучу түгөйү экинчи түгөйү болуп эсептелет: *баланын жыты, нандын жыты, менин мүнөзүм, сенин мүнөзүң, анын мүнөзү ж.б.* Көрсөтүлгөн мисалдардагыдай, аныктооч+ аныкталгычтын айкашында өзөктү түзгөн түгөйү жакчыл таандык мүчөнү кабыл алган формада колдонулат. Ал кайсы жактын таандык мүчөсүн кабыл алса, ошол жакта – же биринчи, же экинчи, же үчүнчү жакта болору даана билинип турат. Ушул негизде багынычтуу түгөйдүн да дал ошол жакта жана санда турушун талап кылат: менин эмгегим (эки түгөйү бирдей жекелик санда, биринчи жакта), сенин эмгегиң (экинчи жак, жекелик сан), анын эмгеги (үчүнчү жак, жекелик сан).

Сөз болуп жаткан конструкциянын илик жөндөмөдөгү

багынычтуу түгөйү өз тарабынан багындыруучу түгөйдүн белгилүү бир жакка тиешелүү таандык мүчөнү кабыл алышын талап кылат, б.а., багынычтуу түгөй кайсы жакта, кандай санда колдонулса, багындыруучу түгөй да ошондой формада болушу керек: биздин турмушубуз, силердин турмушуңар, элдин турмушу. Кыргыз тилинде илик жөндөмөдөгү аныктоочтун милдетин, негизинен, зат атооч, ат атоочтун семантикалык бардык топтору, жана субстантивация кубулушуна дуушар болгон сөздөр (зат ордуна колдонулган сөздөр деп да айтылат) аткарары белгилүү. Жактама ат атоочтон башка сөз түркүмдөрү илик жөндөмөдө туруп, сүйлөмдүн аныктооч мүчөсүнүн милдетин аткарганда, алар дайыма үчүнчү жакта колдонулат. Мындай учурда аныкталгыч болуп түшкөн багындыруучу түгөйү да дайыма үчүнчү жактын таандык мүчөсүн кабыл алган формада колдонулат: *адамдын өнөрү- анын өнөрү (менин өнөрү, сенин өнөрү болуп айтылбайт), баланын оюну – анын оюну, жакшынын жоругу - анын жоругу, күлгөндүн билгени - анын билгени ж.б.*

Демек, илик жөндөмөдөгү аныктоочтун I жана II жакта колдонулушуна салыштырмалуу караганда III жакта колдонулушу жыштыгы жагынан абдан эле кеңири.

Эркин сөз айкашынын, же сүйлөмдүн тутумундагы сөздөрдүн грамматикалык багыныңкы байланышынын бардык жолдорунда ээрчишүүдө, ыкташууда, башкарууда жана таандык байланышында-өз ара талап болот: ээрчишүү жана таандык байланыштын өтмө катар эки тараптуу талабы жөнүндө жогоруда айтылды; ыкташуу байланышында багындыруучу сөз багынычтуу сөздүн эч кандай сөз өзгөртүүчү формалары жок эле өзүнөн мурда жанаша орун алышын талап кылат (тез сүйлө, жакшы сөз, үч киши, ошол бала, бийлеген бала ж.б.); башкаруу байланышында багындыруучу сөздүн лексикалык маанисинин талабы боюнча багынычтуу сөз жөндөмөлөрдүн биринде –барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринде, же кызматчы сөздөр тизмектелип айтылган түрүндө (бала менен сүйлөштүм, бала жөнүндө сүйлөштүк ж.б.) колдонулат.

Илик жөндөмөдөгү аныктооч + таандык мүчө жалганган аныкталгычтын грамматикалык байланышын багыныңкы байланыштын башка жолдорунан бөлүп (мисалы, ээрчишүүдөн бөлүп), өзүнчө кароонун да объективдүү шарты жана себеби бар.

Тил илиминин маалыматтарына караганда, улуттук ар бир тилге мүнөздүү, же тилдердин тектеш тобуна мүнөздүү каражаттар жана грамматикалык категориялар бар. Мисалы, орус тилиндеги род категориясы түрк тилдеринде жок. Ошондой эле

түрк тилдериндеги таандык категориясы орус тилинде жок.

Түрк тилдериндеги таандык категория синтаксистик изафеттик конструкциянын үчүнчү түрү аркылуу (жүзүмдүн ширеси, чиркейдин канаты) берилет. Бул конструкциядагы сөз айкаштарында ээрчишүү байланышынын грамматикалык табиятында болбогон, жалгыз гана ушул конструкцияга мүнөздүү белги – касиет бар. Ал өз ара айкашып турган аныктооч + аныкталгычтын өтмө катар таандык маанилеринде багындыруучу түгөйгө жалганган таандык мүчөнүн аталышы айтып тургандай, анын табигый, биринчи даражадагы, өзгөрбөй турган мааниси – таандыкты (заттын таандыгын) билдирүү; ал эми зат атоочко жалганган илик жөндөмөсүнүн көптөгөн маанилеринин катарында аныкталып турган заттын кимге, эмнеге таандык экендигин, тагыраак айтканда, аныкталгыч заттын дал ошол иликтин мүчөсү жалганып турган заттын өзүнө таандык экендигин билдирет [67, 195-197-б.]: *Адамдын акылында чек болгону менен, акмакчылыгында чек жок (А.Дюма). Көпчүлүк адамдардын кемчилиги, өзү билбей туруп, билгендерди окутууга кылган аракетинде (чыгыш элдеринин накыл сөзүнөн).* Бул сүйлөмдөрдөгү асты сызылган сөз айкаштарында айтылган мүнөздөмөдөгү өтмө катар таандык маанилер бар.

Ошентип, ушул өзгөчөлүктөрү боюнча сөз болуп жаткан конструкциянын түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышын ээрчишүүдөн бөлүп кароонун жүйөлүү жөнү бар.

Түркологияда изафеттик конструкциянын үч түрүнүн (*алтын саат, кайыш кур-биринчи түрү; мал туягы, адам баласы - экинчи түрү; аттын туягы, гүлдүн жыты - үчүнчү түрү*) түгөйлөрүнүн синтаксистик байланыштары жөнүндө да бирдиктүү пикир жок. Анын биринчи түрүнүн түгөйлөрүнүн синтаксистик байланышы ыкташуу байланышы экендигинде (*жибек жоолук, жыгач күрөк*) талаш жок. Ыкташкан түгөйү багындыруучу түгөйдөн мурда дайыма жанаша орун алат [49, 30-32-б.]. Түркологдордун кайчы пикирлери ушул конструкциянын II жана III түрлөрүнүн түгөйлөрүнүн байланыштары боюнча кездешет.

Бул конструкциянын III түрүнүн байланыштары жөнүндө жогоруда кыскача маалымат берилди. Ал эми экинчи түрүнүн түгөйлөрүнүн синтаксистик байланышы жөнүндө ушул мезгилге чейин жыйынтыктуу бирдей пикир жок. Айрым түркологдор, мисалы, профессор А.Жапаров сөз болуп жаткан конструкциянын II жана III түрүн тилдик бир эле көрүнүштүн эки тарабы катары

карайт: Стилистикалык максатта алардын биринчи түгөйүнө илик жөндөмөнүн мүчөсү жалганып да, жалганбай да айтыла берет. Ошондой болсо да, бул эки учурдун маанилеринде өзгөчөлүктөр бар. “Илик жөндөмө уландысы жалганып турган таандык байланыштагы сөздөр жеке заттардын катышын көрсөтөт, аныкталгычтардын белгилүү бир жактарга таандык экендигин, тиешелүү экенин билдирет”- деген оюн андан ары улантып, ошол эле илик жөндөмөнүн мүчөсү жалганбай айтылса, жалпы каймана мааниде колдонулат, бирок жалганбай калган мүчөнү багындыруучу түгөйдөгү таандык уланды аркылуу калыбына келтирүүгө болот дейт [38, 52-53-б.]. Демек анын пикири боюнча, изафеттик конструкциянын II жана III түрүнүн түгөйлөрүнүн байланышы таандык байланыш болуп эсептелет.

Айрым түркологдор ушул эле айкаштын III түрүнүн синтаксистик байланышын башкаруу байланышы деп карайт [105, 39-б.]. Ырас, жогоруда эскертилгендей башкаруу байланышынын негизги, жетектөөчү принциби боюнча (багындыруучу сөз багынычтуу сөздүн белгилүү бир сөз өзгөртүүчү формада (жөндөмөдө) турушун талап кылат. Ушул негизде профессор Е.И.Убрятова таандык мүчө жалганган багындыруучу сөз зарыл түрдө багынычтуу сөздүн илик жөндөмөдө турушун талап кылат, тескерисинче, илик жөндөмөдөгү багынычтуу сөз багындыруучу сөздүн таандык мүчөнү кабыл алуусун талап кылат. Демек, бул конструкциянын түгөйлөрү өтмө катар, эки тараптан тең башкарылат деген жыйынтыкка келген.

Профессор Н.К. Дмитриев аныктоочтук топтун (аныктооч+ аныкталгыч, II жана III түрлөрү) биринчи түгөйүнүн мүчөлүү, мүчөсүз айтылган учурларын белгилүүлүк (определенный) жана белгисиздик (неопределенный) категориялары менен байланыштырып талдайт. Бирок бул эки түрдүн түгөйлөрүнүн синтаксистик байланыштары бирдей эмес: аныктоочтун мүчөлүү айтылган учурун ээрчишүү, ал эми мүчөсүз учурун ыкташуу байланышы деп айткан [25, 55-б.]. Ушул эле сыяктуу пикир Н.Ф.Катановдо да, А.П. Поцелуевскийде да кездешет [63, 550-551-б.; 80, 27-б.]. Биздин пикирибизче, бул конструкциянын II жана III түрүнүн түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышын, профессор А.Жапаров айткандай, таандык байланыш деп бир беткей кароого болбойт, анткени тилде бир эле көрүнүштүн удаалаш колдонулган эки түрү болбойт. Эгерде бир эле көрүнүш эки түрдүү колдонулса, тилдин өнүгүү процессинин кайсы бир

этабында анын бир түрү жеңүүчү, экинчи бир түрү жеңилүүчү болору белгилүү. Эгерде бир эле көрүнүштүн эки түрү удаалаш колдонулса, анда ал эки түрдүн удаалаш колдонулушунун объективдүү себеби, кандайдыр бир өзгөчөлүгү болот. Ушул негизде алганда, синтаксистик изафеттик конструкциянын II жана III түрүн тилдик бир эле көрүнүш катары кароого болбойт. Эгерде мындай аныктоочтук топтун биринчи түгөйүнө (аныктоочко) илик жөндөмөнүн мүчөсү жалганып айтылса, анда таандык ички маанилик катыш өзгөчө ачык, так берилип, атайы дааналанып айтылат. Экинчи сөз менен айтканда аныкталгыч заттын (таандык мүчө жалганган заттын) кайсы затка түздөн-түз менчиктүү экендигин атайылап, дааналап берүү керек болгон жагдайда, шартта багынычтуу түгөйүнө (аныктоочко) илик жөндөмөнүн мүчөсү жалганып айтылат. Эгерде мындай талап болбосо, жөн салды маанайда гана зат менен, заттын таандык катыштагы тобу каймана, жалпы мааниде айтылса, анда аныктоочко илик жөндөмөнүн мүчөсү жалганбай айтылат. Аныктооч болуп колдонулган биринчи түгөйгө илик жөндөмөнүн мүчөсүнүн жалганбай айтылган, эгер жасалма түрдө мүчө жалганса, анда аныктооч + аныкталгычтын айкашы кыргыз тилинин стилистикалык нормасына төп келбей турган учурлары да кездешет. Бул айтылгандарга карата төмөнкү мисалдарды салыштырып көрөлү:

1. *К.Тыныстанов атындагы университеттин ректору, Алымдын баласы, мамлекеттин ички саясаты, Аксуунун өрдөшү.*
2. *Мектеп окуучусу, шаар калкы, мал семизи.*
3. *Кант кызылчасы, жер үлүшү, кен байлыгы, мал чарбасы, радио кабары, окуу китеби ж.б.*

1-жана 2-мисалдардын маанилери жөнүндө мүнөздөмө берилди. 3-мисал жөнүндө өзүнчө сөз болууга тийиш: анын айрымдары азыркы кыргыз адабий тилинде татаал сөзгө айланып кеткен (*кен байлыгы, мал чарбасы*), айрымдары эркин сөз айкашы катары колдонулат (*кант кызылчасы, жер үлүшү, радио кабары*). Жыйынтыктап айтканда, изафеттик конструкциянын I жана II түрүнүн түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышы ыкташуу жолу, ал эми III түрүнүн түгөйлөрүнүн байланышы таандык байланыш деп, бөлөк каралууга тийиш.

Биздин пикирибизче, азыркы кыргыз тилинин окуу программаларында жана анын негизинде түзүлгөн окуу китептеринде бул конструкциянын III түрүнүн синтаксистик

байланышын таандык байланыш деп, грамматикалык байланыштын өзүнчө жолу катары кабыл албастан, профессор К.Тыныстанов жана бир катар көрүнүктүү түркологдор айткандай, ээрчишүү байланышы деп кароо ылайыктуудай. Ошондо да баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсү өзүнчө, аныктоочтук топтун ээрчишүүсү өзүнчө каралууга тийиш.

Арбашка сөз айкаштарынын предикативдик жана предикативдик эмес сөз айкаштарынын –түгөйлөрүнүн ээрчишүү байланышын тейлөөчү өзүнчө каражаттары бар: баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсү жак, сан категориялары, ал эми илик жөндөмөсүндөгү аныктооч аныкталгычтын ээрчишүүсү таандык жана жөндөмө категориясы (илик жөндөмөсү гана) аркылуу берилет.

Жөндөмө категориясы демекчи, кыргыз тил илиминде азырка чейин атайы изилдене элек синтаксистик дагы бир конструкция бар. Тил илиминде аны кеңири мааниде обочолонгон түшүндүрмө мүчө деп айтат.

Кыргыз тилинде обочолонгон түшүндүрмө мүчө дайыма айкындалгычтан кийин орун алат да, айкындалгыч кандай жөндөмөдө турса, ал да дал эле ошондой жөндөмөдө колдонулуп, айкындалгычка кошумча түшүнүктөрдү- айкындалгычтын ким, эмне экендигин, кандайдыр бир өзүнчө белгисин, угуучуга али белгисиз сапаттарын, кесибин, өнөрүн, жөндөмүн ж.б. билдирет.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн кадыресе баш жана айкындооч мүчөлөрүнүн бардыгына тиешелүү болуп айтыла берет. Эгерде ал атооч жөндөмөсүндөгү сүйлөм ээсине тиешелүү болуп айтылса, дайыма атооч жөндөмөсүндө колдонулат: *Дыйканчылык өлкөнүн түштүк жагында дурус өөрчүгөн: тамыры тоют болуучу өсүмдүк, картошка, мал үчүн жем болуучу өсүмдүктөр- арпа, сулуу басымдуулук кылат* (И.Мамаев).

Эгер обочолонгон түшүндүрмө мүчө зат атоочтук, же зат ордуна колдонулган атооч сөздөрдөн уюшулган баяндоочко тиешелүү болуп айтылса, дал ошол негизги баяндоочтун формасында колдонулат: *Биздин айылдын ардактуу карыясы - Дүйшөмбү- көптү көргөн акылман адам. (“Ысыккөл кабарлары”). Мал өстүрүүгө ылайыктуу жер бизде- улуу тоолордо* (К.Акматов). *Биз да өзүңөрдөй эле дыйканбыз - мал баккан, эгин эккен дыйканбыз* (Т.Сыдыкбеков).

Эгерде обочолонгон түшүндүрмө мүчө айкындалгыч болуп турган кадыресе толуктоочко тиешелүү айтылса, анда ал барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө, же кызматчы сөздөр

тизмектелип айтылган формада колдонулат, б.а. айкындалгыч болуп турган толуктооч кандай формада болсо, обочолонгон түшүндүрмө мүчө толуктооч да дал ошол формада гана колдонулат: *Айылаткомго төрага болгондо, Саадат жеке эле үркөрдөй болгон өз жакындарын –сакалдууларды, достамырларын-* колдоп, башка кара чарба айыл кедейлерине күч келтиргени төгүн беле (Т.Сыдыкбеков)? *Бизге, согуш ардагерлерине, жеңиш күнүнө карата баалуу белектер берилип турат* (“Ысыккөл кабарлары”).

Эгерде обочолонгон түшүндүрмө мүчө айкындалгыч болуп турган кадыресе бышыктоочко тиешелүү болсо, грамматикалык формасы боюнча ошол айкындалгычка дал келип турат: *Түшкү тамак мезгили болгонун билгизип, алыстан, кырман жактан, коңгуроо кагылды* (К.Баялинов). *Күзүндө, боз кыроо маалында, күлүктү бат коё беришти* (Жомоктон).

Жогоруда берилген мисалдарда көрсөтүлгөндөй, обочолонгон түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн айкындалгыч болуп түшкөн кандай мүчөсүнө тиешелүү болсо, жана ал айкындалгыч грамматикалык кандай формада колдонулса, дал ошол формада колдонулат. Булардын грамматикалык бирдей формада колдонулушу, негизинен, жөндөмөлөр боюнча окшош болушу ээрчишүү байланышынын принциптерине туура келет. Ээрчишүү жолунун принцибине айкындалгыч менен обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн грамматикалык формаларынын окшошуп (ээрчишип) турушу толук ылайык келет.

Грамматиканын көз карашы боюнча айкындалгыч (айкындалгыч ээ, айкындалгыч баяндооч жана айкындалгыч аныктооч, толуктооч, бышыктооч) сүйлөм тутумунда багындыруучу түгөй, ал эми обочолонгон түшүндүрмө мүчө багынычтуу түгөй болуп эсептелет.

Ушул эле айкындалгыч менен обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн грамматикалык байланышын окшош ыкташуу деген пикир да кыргыз тил илиминде кездешет. Бул пикирдин автору-профессор А.Жапаров. Бул жөнүндө ал “Ыкташуу байланышынын бул түрүндө багыныңкы сыңар болуп келген сөздөр соңчул орун тартибинде жайгашат да, өзгөчө мүнөздөгү интонация катышып, бышыкталуучу аныкталгыч сөздөрдүн (багындыруучу сыңар болуп түшкөн сөздөрдүн) маанисин түшүндүрүү, чечмелөө касиетине ээ болуп турат [38, 50-51-б.]”:

Насипкул, мастер Насипкул, ата энесине дайыма жардам берип турду. Биздин жердин, Алатоонун төгүлгөн байлыгы кимдерди гана кызыктырбайт. Кызымды, Розаны, кечээ Чолпонатага жибердим. Бул мисалдардагы айкындалгычтар грамматикалык ар башка формада турат. Ал эми анын обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрү да ошондой эле формада колдонулган.

Ыкташуу байланышын тейлөөчү каражаттары-синтаксистик (аналитикалык) каражаттар. Морфологиялык каражаттар болсо ээрчишүүнүн, башкаруунун жана таандык байланыштын – синтетикалык каражаттары болуп эсептелет. Профессор А.Жапаровдун окшош ыкташуу деген пикирине карата берилген мисалдары ыкташуу байланышына таптакыр туура келбейт.

Грамматикалык багыныңкы байланыштын ар бир жолунун өзүнчө принциптери жана аны тейлөөчү өзүнчө каражаттары бар. Бул жагынан алганда, айкындалгыч менен обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн багыныңкы байланышы ээрчишүүнүн принцибине дал келет. Ошондуктан сөз болуп жаткан конструкция менен айкындалгычтын грамматикалык байланышын ээрчишүү (жөндөмө боюнча ээрчишүү) жолу деп кароо туура болчудай.

Чындыгында, бул маселе кыргыз тил илиминде алигиче терең изилдене элек. Бул маселе боюнча изилдөө али алдыда.

Биз бул чакан иликтөөбүздө предикативдик жана предикативдик эмес ар түрдүү конструкциялардын структурасында нагыз ээрчишүү жолдорун жана ээрчишүүнүн принциптери бар жолдорун алдын ала тактап алууну, андан кийин гана сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү нормаларын талдоону максат кылганбыз.

II глава

СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮНҮН ЭЭРЧИШҮҮ БАЙЛАНЫШЫНЫН НОРМАЛАРЫ ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ.

Этиштик баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчишүү нормалары .

Илимий адабияттардагы маалыматтарга караганда түркологдордо эркин сөз айкашынын түгөйлөрү (изафеттик конструкциянын үчүнчү түрү) жана жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын түзүүчү зарыл, биринчи даражадагы элементтеринин (сүйлөм ээси+баяндоочтун) ээрчишүү байланышы

боюнча бирдиктүү пикир жок. Көрсө, бул маселе тектеш түрк тилдеринин системасында ар бир конкреттүү улуттук тилдердин материалдарын терең иликтеп талдоонун натыйжасында гана аныкталууга тийиш экендиги байкалат. Ушул негизде предикативдик катыштагы баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышы анын грамматикалык тигил же бул категориялар менен карым-катышы кыргыз тилиндеги кептин түрдүү формалары (оозеки жана жазуу кеби), жанрдык өзгөчөлүктөрү (проза жана поэзия түрүндөгү көркөм чыгармалар), күнүмдүк басылмалар (гезит, журнал ж.б.), алардагы түрдүү жанрдык материалдар, ар бир улуттук адабияттын басымдуу көпчүлүгүн түзгөн котормолор (көркөм адабий, илимий, расмий материалдар, иш кагаздары ж.б.) терең талдоого алынып, сөз болуп жаткан маселе боюнча жалпы мүнөздөмөлөр, аныктамалар, эрежелер, мыйзам ченемдүүлүктөр ошол талдоолордун негизинде баяндалышы зарыл.

Эми ушул проблема кандай планда талданууга тийиш деген талаптын жүзүн алдынала ачып алууга тийишпиз, анткени мындай проблемалык маселелер тилдин өзүнүн ички практикалык материалдарынын сырын ачуудан келип чыгат эмеспи [21, 3-б.].

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн грамматикалык табияты-сүйлөмдү уюштуруудагы ролу, грамматикалык формалары, сөз түркүмдөрүнө болгон катышы, ошондой эле ээ баяндоочтун өз ара семантикалык катыштары, сүйлөмдө орун алуу багыттары, сүйлөмдүн грамматикалык негизин түзгөн бул эки элементтин грамматикалык байланышынын түрү жана жолу – сүйлөмдүн гана структурасында каралууга тийиш.

Ээ жана баяндоочтун өз ара айкашынан уюшулган синтаксистик бирдик эки составдуу (эки тутумдуу) жөнөкөй сүйлөм болуп эсептелет. Мындай сүйлөмдөрдө дайыма эки зона болот: а) ээнин зонасы; б) баяндоочтун зонасы. Бул эки зона жалаң сүйлөмгө да, жайылма сүйлөмгө да бирдей эле даражада мүнөздүү. Жалаң сүйлөмдө ээнин зонасында жалаң гана ээнин өзү, баяндоочтун зонасында жалаң гана баяндоочтун өзү болот. Ал эми жайылма сүйлөмдө болсо ээнин жана баяндоочтун зоналарынын ар биринен экиден бөлүктү ажыратып алуу керек: а) ээнин зонасынан ээнин өзүн жана ага багынычтуу бөлүктү (айкындоочту); б) баяндоочтун зонасынан баяндоочтун өзүн жана ага багынычтуу бөлүгүн. Ээнин зонасында зонанын өзөгүн (багындыруучу түгөйдү) ээ түзөт. Баяндоочтун зонасы да

дал ошондой. Жөнөкөй сүйлөмдүн бул эки зонасын кайталап эске салуунун да жүйөлүү жөнү бар. Анткени баш мүчөлөрдүн өз ара ээрчишүү жолу боюнча байланышына алардын зонасындагы багынычтуу топтун (айкындооч мүчөлөрдүн) таасири болобу деген суроо болушу мүмкүн.

Кыргыз тилинин биз талдап чыккан материалдарына караганда, тигил же бул баш мүчөнүн зонасындагы айкындооч мүчөлөр алардын ээрчишүү байланышына олуттуу деле таасирин тийгизе албайт. Бар болгону, ээ менен баяндоочтун семантикалык маанилерине кошумча үлүш кошот. Ошондон улам сүйлөмдүн модалдуулугуна (модалдык ар түрдүү кошумча маанилерине) таасир кылат.

Төмөнкү мисалдарды салыштырып көрөлү:

1) *Адам иштейт.*

2) *Акылдуу адам иштейт.*

3) *Акылдуу адам ойлонуп иштейт.*

4) *Көптү билген акылдуу адам дайыма ишти баштардан мурда ойлонуп, анын чоо-жайын баамдап, ыгын таап иштейт.*

5) *Адам, сөзсүз, иштейт.*

6) *Адам иштейт эле.*

7) *Адам иштейт го.*

8) *Адам иштейт бекен?*

9) *Акылдуу адам кандай иштейт экен? ж.б.*

1-сүйлөм жалпы эле адам иштейт, адам болгондон кийин иштейт маанисинде айтылган. Модалдык мааниси боюнча объективдүү чындык кабарланган. 2-сүйлөмдө объективдүү чындыкта чектөө мааниси бар: бардык адам эмес, акылдуу гана адам иштей тургандыгы айтылган. 3-сүйлөмдө башкалардан айырмаланып, акылдуу адамдын ойлонуп, акылына таянып иштей тургандыгы чындык катары маалымдалган. 4-сүйлөмдө акылдуу адамдын бир калыпта ишти кандайча иштей тургандыгы айтылса, 5-сүйлөмдө жалпы эле адам баласы иштей тургандыгы гана иштөө менен гана күн өткөрө тургандыгы айныксыз чындык, төгүнсүз чындык экендиги кесе кабарланган. 6-сүйлөмдө адам адам болгон соң иштейт, иштебей койбойт мааниси берилген. 7-сүйлөмдө адам иштөөгө тийиш, иштөөгө жөндөмдүү мааниси бар. 8-сүйлөмдө белгилүү эле нерсе тактоо, ырастоо иретинде берилген. 9-сүйлөм акылдуу адамдын иштөө өзгөчөлүгүн ырастап коюу, ырастап билүү маанисинде айтылган.

Жыйынтыктап айтканда, бул сүйлөмдөрдүн бардыгында өз-өзүнчө модалдык маанилери бар. Ал маанилер сүйлөмдүн тигил же бул баш мүчөсүнө лексикалык кошумчалар (жаңы сөз кошуу) аркылуу жана жай, суроо интонацияларынын коштоосу менен берилген. Бул сүйлөмдөрдүн модалдык маанилери ар башка болгону менен, сүйлөм түзүлүштөрү бирдей, бардыгы - эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр. Ушул эле сүйлөмдөрдө дагы бир жалпылык бар: Алардын баш мүчөлөрүнүн грамматикалык байланыштарына негизделген конструкциялары да бирдей; бардык сүйлөмдөрдүн грамматикалык ээси үчүнчү жакта (адам) жекелик санда айтылган; ошондой эле алардын баяндоочтору да (иштейт, иштейт эле, иштейт го, иштейт бекен, иштейт экен) III жакта, жекелик санда колдонулган.

Кандай гана грамматикалык түзүлүштөгү эки составдуу жөнөкөй сүйлөм болбосун анын структуралык механизми, б.а., сүйлөмдү сүйлөм кылган негизги белгиси, касиети болууга тийиш. Ал белги грамматикалык ээ менен баяндоочтун (логикалык ой жүргүзүүнүн) субъектиси менен предикаттын бири-бирине, ылайыкташып келиши аркылуу жүзөгө ашырылат. Мындай ылайыкташууда эки учур олуттуу негиз болуп эсептелет: а) сүйлөм ээси менен баяндоочтун маанилик катышы (муну баш мүчөлөрдүн синтаксистик байланышынын түрү жана жолу, ал байланыштын каражаттары (муну баш мүчөлөрдүн тышкы байланышы деп да атап жүрүшөт) [94, 135-б.; 108, 383-387-б.; 97, 84-91-б.]. Аталган эки учур логикалык-грамматикалык жана грамматикалык аспектиде каралат. Маанилик байланыш (катыш) логикалык-грамматикалык түшүнүк боюнча сүйлөмдөгү зат, нерсе (предмет) менен кыймыл-аракеттин карым-катышына негизделсе, грамматикалык байланыш аларды тейлөөчү синтетикалык (морфологиялык) каражаттар аркылуу берилет. Мына ушул байланыштын бирин-бири шарттаган синтезинин базасында сүйлөм ээси менен анын ар кандай белгисинин кызматын аткарган баяндоочтун ээрчишүү байланышы аныкталат.

Логикалык-грамматикалык көз караш боюнча ээ затты, нерсени (предметти) атоочу, билдирүүчү баш мүчө болуу менен, ал баяндоочтогу мазмунду, кыймыл-аракетти, же дагы башка белгилерди түздөн-түз, же кыйыр түрдө жаратат, аны ишке ашырат. Бул жагынан алганда, сүйлөм ээси баяндоочту багындыруучу, грамматикалык жактан өзүнө баш ийдирүүчү баш мүчө болуп эсептелет. Баяндооч болсо ээнин бардык жагдайын

түшүндүрөт, бардык белгилерин – кыймылын, сапатын, сынын, санын ж.б. мүнөздөйт.

Грамматикалык байланыштын өңүтү боюнча сүйлөм ээси менен баяндоочтун ортосунда дайыма бир калыптагы багыныңкы байланыш гана болот. Ал багыныңкы байланыш ээ менен баяндоочтун сүйлөмдөгү грамматикалык формаларына негизделет: ээ негизинен, атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон, ат атоочтон же ушул эле жөндөмөдөгү зат ордуна колдонулган лексикалык толук маанилүү сөздөрдөн уюшулса, баяндооч сүйлөм ээсине ылайыкташып, жак жана сан категориялары менен жабдылып турат. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн өз ара байланышынын дал ушундай эки тараптуу мүнөздөлүшүн айрым окумуштуулар да колдоого алышкан [3, 14-20-б.; 2; 83, 166-217-б.; 85, 290-300-б.; 4, 328-330-б.].

Сүйлөм ээси багындыруучу баш мүчө болгондуктан, баяндооч аны белгилүү гана категориялар боюнча (жак жана сан) ээрчип турууга тийиш. Демек ээрчишүү байланышы бир жактуу гана, баяндооч тарабынан гана тейленет деп түшүнүү жетишсиз болор эле. Жогоруда эскертилгендей, затты, нерсени атап, атооч жөндөмөсүндө колдонулган сүйлөм ээси багынычтуу абалдагы баяндоочтун жак жана сан категорияларында болушун талап кылса, ушул эле категориялардагы баяндооч ээнин атооч жөндөмөдө болушун талап кылат. Башкача айтканда, бул баш мүчөлөрдүн грамматикалык байланышы алардын аталган формаларынын ички жана тышкы ылайыкташуулары мазмун жагынан дал келүүлөрү аркылуу өз ара шартташып турат.

Ошентип, баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышы эки тараптуу тейленет: сүйлөм ээси тарабынан да, баяндооч тарабынан да ишке ашырылат. Демек, ээнин грамматикалык табиятын, формасын аныктоо үчүн баяндоочту эске алуу зарыл болсо, баяндоочтун грамматикалык табиятын жана формасын аныктоо үчүн ээни сөзсүз эсепке алуу керек. Ушул негизде ээрчишүү байланышын сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн биринде болгон грамматикалык форма анын экинчисинде да болушу аркылуу чырмалышып биригүүсү деп кабылдоо туура болор эле: *Мен душмандарымдын да пайдасын көрөм ... Алар менин кемчилигимди бетке айтып салышат, мен аны оңдоого аракет кылам* (“Кабуснаме”). Бул сүйлөмдөрдүн баш мүчөсүнүн биринде (мен, алар-сүйлөм ээси) болгон жак жана сан

формалары анын экинчисинде да (көрөм, айтып салышат, аракет кылам-сүйлөм баяндоочу) толук сакталган, башкача айтканда, бул сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүнүн өз ара айкашуусу алардын грамматикалык категориялар боюнча окшош жалпылыгы аркылуу биримдикти түзүп турат. Баш мүчөлөрдүн мындай окшош жалпылыгы алардын ээрчишүү байланышынын эч нерсе менен алмаштыргыс жогорку деңгээлдеги табийгый негизин түзөт. Бирок бул айтылгандан сүйлөмдүн баш мүчөлөрү эч өзгөрүүсүз аксиомалык норма катары дайыма грамматикалык формалары боюнча окшошуп турат деген бир беткей жыйынтык чыгарууга болбойт. Баш мүчөлөрдүн синтаксистик байланышы алардын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнө, же стилистикалык талапка жараша өзгөрүүгө дуушар болушу –грамматикалык формаларынын бирдей болуп турушу, же ал формалардын бири сакталса, экинчи формасынын сакталбай калышы мүмкүн. Ушул жагдайга байланыштуу баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышынын нормаларын сүйлөм ээсинин да, баяндоочтун да милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү, алардын грамматикалык-семантикалык табиятынын негизинде талдоо максатка ылайыктуу болчудай.

1. Этиштик баяндоочтун ат атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин ээрчишүүсү.

Кыргыз тилиндеги ат атоочтордун толук маанилүү башка сөз түркүмдөрүнөн өзгөчө айырмалана турган грамматикалык бөтөнчөлүктөрү, белгилери деле жок. Ал башка сөз түркүмдөрүнөн лексикалык маанилери жагынан айырмаланат. Ат атоочтор затты, зат ордуна колдонулган сөздөрдү, же алардын белгилерин түздөн-түз, тикелей атабай туруп, аларды жалпы мааниде көрсөтүүчү сөздөр болуп эсептелет. Кыскартып айтканда, абстрактуулук, жалпылык - ат атоочтун мүнөздүү өзгөчөлүгү [29, 123-б.].

Ат атоочтор кеп тизмегинде лексикалык-семантикалык түрдүү мааниде колдонулгандыктан, алар бир нече топторго (жактама, шилтеме, сурама, тангыч, аныктама жана белгисиз ат атоочторго) бөлүнөт. Анын тигил же бул түрүнүн сүйлөм ээсинин милдетин аткарууда колдонулуш жыштыгы жана этиштик, атоочтук баяндоочторду ээрчите байланышындагы өзгөчөлүктөрү боюнча айрым бөтөнчөлүктөрү бар. Ошондуктан ат атоочтун түрлөрүнүн ар бирине өзүнчө талдоо жүргүзүүгө туура келет.

01. Этиштик баяндоочтун жактама ат атоочтук ээни жак жана сан боюнча ээрчип айтылышы.

Ат атоочтун түрлөрүнүн ичинен **жактама ат атоочтор** тилде колдонулушу жагынан бөтөнчө орунда турат. Жактама ат атоочтор аты тике аталбаган затты үч жак боюнча билдирет: I жак- мен, биз; II жак –сен, сиз, силер, сиздер; III жак – ал, алар.

Жактама ат атоочтордун ушул эле көрсөтүлгөн үч жагынын сөзгө тике, же кыйыр катышуусу боюнча жана кепте колдонулушу боюнча да айырмачылыгы бар: биринчи жана экинчи жак сөзгө тике катышса, үчүнчү жак кеп процессине катышпайт [29, 124-б.].

Жактама ат атоочтун биринчи жагы сүйлөөчүнү, экинчи жагы угуучуну, үчүнчү жагы кепке катышпаган абстрактуу тарапты көрсөтөт. Ал эми колдонулуш жыштыгы боюнча биринчи жана экинчи жакка салыштырмалуу үчүнчү жак (ал, алар) өтө эле универсалдуу: жандуу, жансыз зат, алардын мүнөздүү белгилеринин ордуна колдонула берет. Мына ушул бөтөнчөлүктөр да ат атоочтук ээ менен баяндоочтун ээрчише байланышына белгилүү даражада таасир кылары байкалат.

Жактама ат атоочтор сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда, баяндооч кайсы сөз түркүмүнөн болбосун, ага жак мүчө жалганып айтылат. Кеп процессинде мындай сүйлөмдөрдө маектешип жаткан тараптар жөнүндө гана (айтуучу жана угуучу адамдар) сөз болбостон, пикир алышууга катышпаган адамдар, же башка нерселер тууралуу деле айтыла берет. Демек, жак боюнча түшүнүк, негизинен, адамзатка байланыштуу колдонулат.

Түрк тилдериндеги, анын курамында кыргыз тилиндеги жак категориясынын колдонулушундагы маанилеринде да белгилүү өлчөмдө ажырым бар: биринчи жана экинчи жак маектешүүчү адамдарды гана билдирсе (иштеймин, иштейсиң, иштейбиз, иштейсиздер - этиш сөздөр; мугалиммин, мугалимсиң, мугалимбиз, мугалимсиңер - зат атоочтор), үчүнчү жак маанилери боюнча универсалдуу, тактап айтканда, адамдарды гана эмес, башка жандуу, жансыз нерселерди, окуяны, кубулушту ж.б. билдире берет. Жак категориясынын бул сыяктуу түрдүү маанилери алардын морфологиялык каражаттарынын ар түрдүүлүгү менен берилет; I жак –мын, -быз; II жак –сың, -сыңар, -сыз, -сыздар; III жак –т, -ыш-а-т. Бул мүчөлөрдүн бардыгынын өзгөргөн варианттары бар.

Кыргыз тилинде бул жак мүчөлөр сүйлөмдүн баяндоочуна жалганып айтылат да, анын сүйлөм ээси менен ээрчишүү байланышынын негизги каражаты болуп эсептелет. Сүйлөм тутумунда жак мүчөлөр баяндоочко жалганат демекчи, жак мүчө жалганган сөз сүйлөмдө синтаксистик бир гана милдетти, баяндоочтук милдетти, аткарат. Ушул негизде жак мүчөлөрүн түркологияда баяндоочтук мүчө деп да айтат [27; 98].

Жак мүчөлөрүнүн этиш сөздөргө жана зат атоочко жалгануусунда да бир аз айырмачылык бар: этиш жакталганда, анын үч жагынын тең мүчөсү бар (-мын, -сың, -быз, -сыңар, -сыз, -сыздар, -т, -ын, -а, -т), ал эми зат атооч жакталганда, анын үчүнчү жагынын мүчөсү жок экендиги белгилүү. Кыргыз тилинин эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрүндөгү баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышын талдаганда ушул көрүнүш да эске алынат.

Жактама ат атоочтор затты үч жактын бири аркылуу көрсөтөт. Ушул көрүнүш сүйлөм ээсинин милдетин аткарган жактама ат атоочтун белгиси катары колдонулган баяндоочко да түздөн-түз таасир кылып, анын ээ кайсы жакта, кандай санда турса, дал ошол жакта, ошондой санда болушун талап кылат. Бул кубулуш жактама ат атооч менен жак мүчөлөрдүн чыгышы, калыптанышы сыяктуу тарыхый этимологиясы менен байланыштуу экендигин Н.К. Дмитриев, Э.В. Севортян аталган эмгектеринде айткан: жактын мүчөсү –мын, -быз мен жана биз деген ат атоочтон, II жактын -сың, -сыңар, -сыз, -сыздар мүчөлөрү сен, сиз деген ат атоочтон жасалган (келип чыккан).

Жогоруда эскертилгендей, сүйлөм ээсинин милдетин аткарган жактама ат атоочтун I жагынын жекелик түрү жеке сүйлөөчүнү, I жагынын көптүк түрү сүйлөөчү тараптагы көпчүлүктү (коллективди), ал эми II жактын жекелик түрү сүйлөөчүнү кайрылган, назарын салган жеке угуучуну (тыңдоочуну), II жактын көптүк түрү сүйлөөчү кайрылган көпчүлүктү (коллективди) билдиргендиктен жана этиштик баяндоочтор грамматикалык ээнин кыймыл-аракеттик түрдүү белгилерин тикелей көрсөткөндүктөн, б.а., жактама ат атоочтук ээ I жак болсо, баяндооч дал ошол I жактын гана, же ээ II жак болсо, ошол II жактын гана аракеттик белгиси катары колдонулгандыктан, жак боюнча да, сан боюнча да толук ээрчишип (окшошуп) айтылат:

1) Сен ылымсанашкан жоро-жолдошторуңду жашырбай айтып берсең, мен сенин ким экениңди, кандай жолдо жүгөнүңдү

айтып берем (накыл сөз). 2) Биз сени –сендейлерди, сага окшогон зөөкүрлөрдү –ушинтип өлтүрөбүз (Б.Аракеев). 3) Жакшылык жакшылыкты, жамандык жамандыкты жаратат. Эл урматына татыктуу болуш үчүн сен, элим деп, жаныңды жанга уруп, адал эмгектенсең, элиң сенден эч нерсени аябайт (“Агым”). 4) Сиз төргө өтүнүз, сиздин ордуңуз сыйлуу жерде (Ө.Даникеев). Бул сүйлөмдөрдөгү баш мүчөлөр (сен, мен, биз, сиз- сүйлөм ээси; берсең, айтып берем, өлтүрөбүз, эмгектенсең, өтүнүз- баяндооч) жак, сан боюнча толук ээрчишип айтылган. Мындай жагдайда сүйлөм ээсин баяндоочтун толук ээрчип айтылышы – кыргыз тилинде айныксыз, милдеттүү түрдөгү көрүнүш.

Сүйлөм ээсинин милдетин I жана II жактагы жактама ат атоочтор аткарганда, анын жагы да, саны да тиешелүү ат атоочтор аркылуу гана (мен I жак, жекелик санды, биз I жак, көптүк санды, сен, сиз II жак, жекелик санды, силер, сиздер II жак көптүк санды) билдирилет. Тактап айтканда, ар бир жактама ат атооч турпаты боюнча белгилүү жакты, ошол эле учурда белгилүү санды ажырагыс түрдө бирге билдирет. Мындай жагдайда сүйлөм ээсин ээрчип айтылган этиштик баяндоочтун жагы жана саны да бир гана жак мүчө менен берилет (-мын, -быз, -сың, -сыңар, -сыз, -сыздар). Ошондуктан сөз болуп жаткан жактама ат атоочтук ээ менен этиштик баяндоочтун ээрчишүү байланышын бири-биринен ажыратып талдабастан*, [42, 42-68-б.] табигый түрдө чогуу, бирге кароо керек.

III жакты туюндурган ал деген жактама ат атооч кеп процессине түздөн-түз катышпаган жалпы мүнөздөгү үчүнчү жакты көрсөтөт:

1) Адамга керектүү жакшы сапаттардын даражалуусу-адамгерчилик. Ал адамды бардык жакшылыкка жеткирет (накыл сөз). 2) Акмак адамдардын биримдиги ынтымакка, достукка жатпайт, арамзаалыкка жатат: алар бирин- бири урматташпайт,

* Профессор Ы.Жакыпов этиштик баяндоочтун сүйлөм ээсин сан боюнча ээрчиши, этиштик баяндоочтун ээни жак боюнча ээрчиши деп эки бөлүп караган. Ошол эле учурда ал сан боюнча ээрчишүү биринчи планга коюп, адегенде этиштик баяндоочтун ээни сан боюнча ээрчишүүсүн, андан кийин экинчи планда этиштик баяндоочтун ээге жак боюнча ээрчишүүсүн талдаган. Мындай тартипте талдоо жалпы эле түрк тилдериндеги, анын системасында кыргыз тилиндеги ээрчишүү байланышынын табиятына ылайык келбейт. Анткени бардык түрк тилдеринде сан боюнча ээрчишүүгө караганда жак боюнча ээрчишүү туруктуу мүнөздө болору белгилүү. Экинчиден, бул маселеде негизги уюткулуу сөз жак мүчөлүү этиштик баяндоочтун ээ менен грамматикалык байланышы жөнүндө болуп жатпайбы.

кайра бири-биринен чочулашат (накыл сөз). Биринчи сүйлөмдүн грамматикалык ээси – ал, үчүнчү жакта, жекелик санда; этиштик баяндоочу да (*жеткирет*) III жакта, жекелик санда. 2- сүйлөмдүн грамматикалык ээси - алар, III жакта, көптүк санда; этиштик баяндоочу да (*урматташпайт, чочулашат*) III жакта, көптүк санда.

Жактама ат атоочтун III жагын билдирүүчү ал жекелик жана көптүк санда колдонулганда, этиштик баяндоочторго –т мүчөсү жалганып айтылат. Ал –т мүчөсүн түркологияда III жактын мүчөсү деп шарттуу түрдө эсептешет. –т мүчөсү өз алдынча көптүк санды билдирбейт. Ал көптүк санда колдонулуш үчүн этиштик баяндоочко –ыш-а-т мүчөлөрү жалганып айтылат. Бул мүчөлөрдүн тутумундагы –ыш этиштин биргелешүү маанисиндеги кош мамилесин уюштуруучу өнүмдүү мүчө болгону менен, ал ошол эле учурда этиштин көптүк санын да билдирет.

Жогоруда эскертилгендей, жактама ат атоочтун I жана II жагы кандай санда турса да, алар дайыма ошол жактардагы адам, б.а., аракет кылуучу жак, тарап (лицо) ордуна колдонулат. Ал эми III жактагы ат атоочтор (ал, алар) колдонулушу жагынан универсалдуу. Ал бардык заттардын – адам, андан башка жандуу, жансыз заттардын, көзгө көрүнбөгөн абстрактуу заттардын (акыл, ой, сезим ж.б.) же зат ордуна колдонулган сөздөрдүн ордуна колдонула берет.

Азыркы кыргыз тилинде I жана II жактагы ат атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин ээрчип айтылган этиштик баяндоочторго жалганган жак мүчөлөр эки түрдүү: жак мүчөнүн толук түрү (-мын, -быз, -сың, -сыңар, -сыз, -сыздар) жана кыска түрү (-ым, -ык, -ың, -ыңар, -ңыз, -ңыздар). Айрым учурларда этиштик баяндоочко бул жак мүчөлөрдүн толук түрү да, кыскарган түрү да бирдей эле жалганып айтыла берет: *Мен иштегем. Мен иштегемин. Мен иштейм. Мен иштеймин.* Бирок бул мисалдардагыдай этиштик баяндоочторго жак мүчөлөрдүн толук жана кыскарган түрлөрү дайым эле бирдей удаа жалгана бербейт; айрым этиштик баяндоочко анын толук түрү жалганса, айрымдарына кыска түрү жалганат. Бул көрүнүштө этиштик чак, мамиле, ыңгай категориялары, алардын түрлөрү, жасалыштары белгилүү даражада милдет аткарат.

Көбүнчө төмөнкү учурларда этиштик баяндоочко жак мүчөнүн толук түрү жалганат: а) Сүйлөмдүн баяндоочу арсар келер чакта колдонулса: 1) *Туз-даам буюрса, мен эки-үч күндө барармын (К.Жантөшев).* 2) *Жетимчем, аман болсоң чоңойгондо*

сен да эл журтуңду табарсың (А. Жакыпбеков).

б) Баяндооч этиштин капыскы өткөн чагынан уюшулса:
1) Билбегендиктен мен чоочун меймандан жогору отуруп алыптырмын (К.Акматов). 2) Силер бул саам озунуп кетиштирсинер (Т.Сыдыкбеков). 3) Тартипти бекем сактап, биз өз убагында жыйынга кечикпей келиптирбиз (Т.Сыдыкбеков).

в) Баяндооч этиштин адат өткөн чагынан болсо: 1) Илгери жылкычы кезимде мен таң сүрө электе ойгончумун (Т.Сыдыкбеков). 2) Согуш мезгилинде биз күндүр-түндүр иштешчүбүз (К.Баялинов). 3) Тамашага салымыш болуп, сен калпты- чынды аралаштырып айта берчүсүң (Ш.Бейшеналиев).

г) Баяндооч –ууда (варианттары менен), –оочу(варианттары менен) мүчөлөрү аркылуу уюшулган жана дайыма болуп туруучу учур чактагы этиштен болсо: 1) Биз ушул жерде, ушул элде таманакы, маңдай терибиз менен жашап келүүдөбүз (К.Жантөшев). 2) Эртең менен эрте кырмандан чыгып, сен да биз менен пристанга эгин ташуучусуң (К.Баялинов).

д) Баяндооч –а (варианттары менен) +элек, -чудай жана –гыдай формалары аркылуу жасалган, ошол эле жагдайда али иш жүзүнө аша элек кыймыл-аракетти, же иштелчүдөй болсо: 1) Мен баягы бойдон шаарга баралекмин (Б.Усубалиев). 2) Буюрса, биз жакынарада жумушка орношчудайбыз (“Ысыккөл кабарлары”). 3) Арызым канагаттандырылып калса, мен да быйыл жер алгыдаймын (“Ысыккөл кабарлары”).

е) Баяндооч удаалаш кыймыл-аракетти билдирген –ып мүчөлүү чакчылдан, -мак формасындагы кыймыл атоочтон болсо: 1) Иштин төркүнүн билбей эле, мен ар кайсы жерге уруна берипмин (К.Акматов). 2) Мен коркконумдан жүктүн бурчуна, муштумдай болуп, түйүлүп калыпмын (Н.Байтемиров).

3) Көнгөн адатың эмеспи, сен, биз чакырбасак деле, кечке маал келмексиң (Т.Сыдыкбеков).

ж) Баяндооч –макчы мүчөсү аркылуу жасалган ниет ыңгайдан болсо, жак мүчөнүн толук түрү жалганат: 1) Каныбек айтпаса деле, мен сүйлөшүлгөн убаданы аткармакчымын (К.Жантөшев).

Жак мүчөлөрдүн кыска формасы этиштик баяндоочторго көбүнчө төмөнкү учурларда жалганат:

а) Баяндооч –ды мүчөсү аркылуу уюшулган этиштин айкын өткөн чагынан болсо: 1) Балбай баатырдын эрдигине биз көп эле жолу күбө болуп жүрдүк (Э.Турсунов). 2) Сен ушул ишти атайы

бизди кантер экен деп, сынап жасадың (Ө.Даникеев)...

б) Баяндооч этиштин –са мүчөлүү шартуу ыңгайынан болсо:

1) Силер чындап иштесеңер, тоону да томкоруп коөруңарга ишенип турабыз (жомоктон). 2) Биз сени издеп келсек , сен жумушка жаңы эле чыгып кетиптирсиң (Ж.Мавлянов).

в) Баяндооч -гай мүчөлүү этишке, эле кызматчы сөзү кошулуп айтылуу аркылуу жасалган тилек ыңгайдан болсо, жак мүчөнүн кыска түрү жалганат. Мындай учурда жак мүчөсү –гай мүчөлүү этишке эмес, кызматчы сөзгө уланат: Мен окугай элем. Биз окугай элек. Сен окугай элең. Силер окугай элеңер.

Жактама ат атоочтук ээни ээрчип айтылган айрым этиштик баяндоочторго жак мүчөнүн толук түрү да жана кыска түрү да, кеп ыңгайына жараша, бирдей эле даражада жалганып айтыла берет.

Жактама ат атоочтук ээни ээрчип айтылган этиштик баяндоочко жак мүчөлөрдүн толук түрүнүн, же кыска түрүнүн жалганып айтылышы баш мүчөлөрдүн жак, сан боюнча толук ээрчишүүсүнө эч кандай таасирин тийгизбейт. Бул көрүнүш I жана II жакты билдирген ат атоочторго (мен, биз, сен, силер, сиз, сиздер) жана этиштик баяндоочторго мүнөздүү.

Эскертүү. Биз жогоруда кандай жагдайларда этиштик баяндоочко жак мүчөлөрүнүн толук жана кыска формаларынын жалганышынын урунттуу учурлары жөнүндө гана кыскача сөз кылдык. Эмне дегенде, жак мүчөлөрдүн аталган эки түрүнүн баш мүчөлөрдүн ээрчише байланышында өзгөчөлүктүн бар же жок экендигине назар салуу керек болучу.

Сүйлөм ээси жактама ат атоочтон болсо, этиштик баяндоочтун ээни жак жана сан боюнча ээрчибей айтылган учурлары да кездешет. Алар, негизинен, төмөнкү шарттарда болору байкалат:

а) Баяндооч этиштин буйрук ыңгайынан болсо, жана ал жекелик түрүндө айтылса, эч кандай мүчө жалганбайт, формалдык түрдө гана буйрук этиш II жакка тиешелүү болуп колдонулат: *Сен жаз. Сен оку. Сен отур ж.б.* Булар нагыз тубаса этиштер. Эгерде буйрук этиш туунду түрүндө, б.а., башка сөз түркүмдөрүнөн жасалса деле жак мүчө жалганбай айтылат: *Сен ойно. Сен сүйлө. Сен ырда ж.б.*

Эгерде II жактагы этиш буйрук-каалоо ыңгай түрүндө колдонулса, анда –гын мүчөсү, кээде ага –ың мүчөсү жалганып

айтыла берет. Мындай учурда этиштик баяндооч жак боюнча да, сан боюнча да сүйлөм ээсин ээрчип айтылат: *Сен жазгын. Сен жазгының. Сен бар. Сен баргының.*

Эгерде II жактагы буйрук этиш сылык формада айтылса, анда этиштик баяндоочко –ыңыз, -ыңыздар мүчөлөрү жалганып, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү жак жана сан боюнча толук ээрчишип турат: *Сиз келиңиз. Сиздер келиңиздер. Сиз сүйлөнүз. Сиздер сүйлөнүздөр ж.б.*

Этиштин буйрук-каалоо ыңгайы III жакта да колдонулат. Мындай учурда жекелик сандагы этишке –ыш мүчөсү жалганып айтылат: *Ал келсин. Алар келишсин. Ал барсын. Алар барышсын ж.б.*

Бул мисалдарда көрсөтүлгөндөй кыргыз тилинде буйрук-каалоо ыңгайдын III жагы бирдей формада (-сын мүчөсү аркылуу) берилет.

б) Баяндооч -ган мүчөсү аркылуу жасалган атоочтуктан болсо, жана ага –да мүчөсү жалганып айтылса (-ган+да), кыргыз тилинде көбүнчө мезгил багыныңкы сүйлөм уюшулат. Мындай формадагы этиш багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат да, жактама ат атоочтук ээни жак боюнча ээрчибей, үч жакта тең бирдей формада айтылат. *Мен үйгө келгенде, таң атып, жерге тегиз жарык түшүп калган эле (М.Элебаев).* Ушул эле мисалдын багыныңкы сүйлөмүн түрлөндүрүп көрөлү: *Биз келгенде... Сен келгенде... Силер келгенде... Ал келгенде... Алар келгенде...* Акыркы сүйлөмдүн III жактагы ээси көптүк санда колдонулганда кээде -ыш мүчөсү кошулуп айтылат: *Алар келишкенде...*

в) Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу этиштин чакчыл формасынан болсо, жактама ат атоочтук сүйлөм ээсин жак боюнча ээрчибей айтылат: *Сагынганда сен келип, үйгө бакыт конгондой болду (А. Жакыпбеков).* Салыштырыңыз: *Сагынганда силер келип... Сагынганда мен келип... (Сагынганда алар келишип... түрүндө да айтылат).*

Жактама ат атоочтор бир өңчөй түрүндө да сүйлөм ээсинин милдетин аткарат. Мындай учурда этиштик баяндоочтор ар башка жактарды билдирип турган сүйлөм ээлерин жалпылоо, маани жактан бириктирүү, ымалаштыруу милдетин аткарып тургандыктан, ал (баяндооч) көбүнчө көптүк сандагы жак

мүчөлөрү жалганган формада колдонулат:

1) *Айылда оюн-зоок болгондо, мен да, ал да, элдик обондуу күүлөрдү аткарабыз* (“Алатоо”). 2) *Сен да, алар да жатакананын бир бөлмөсүндө чогуу жашайсыңарбы* (Ш.Бейшеналиев)? 3) *Сен жана мен элибиздин тагдырын ойлошубуз керек* (“Агым”).

Ар башка жактарды көрсөткөн жактама ат атоочтук сүйлөм ээлерин кийин жалпылагыч сөздөр (баары, экөө, үчөө ж.б.) колдонулса, жана ал жалпылагыч сөздөргө жак мүчөлөр жалганса, этиштик баяндооч ошол жалпылагыч сөздү жак жана сан боюнча ээрчип айтылат: 1) *Өмүш, Ормуш, Айна, сен, мен - баарыбыз Алатоону жердейбиз* (Н.Байтемиров). 2) *Сен, мен – экөөбүз, балалык кез эсиңдеби, ушул жайыкта топ ойночубуз* (К.Каимов).

02. Этиштик баяндоочтун ат атоочтун семантикалык башка топторунан уюшулган ээ менен байланышы.

Сүйлөм ээсинин милдетин жакчыл таандык мүчөлөр жалганган өзүм, өзүбүз, өзүң, өзүңөр, өзүнүз, өзүнүздөр деген ат атоочтор аткарса этиштик баяндоочтор жак жана сан боюнча сүйлөм ээсин толук ээрчип айтылат: 1) *Бир боор тааныш элбиз, ошондуктан чакыруусу, шылтоосу жок эле өзүм келдим* (А.Саспаев). 2) *Ормондун чатак чыгара албай жүргөнүн өзүң билесиң...* (Э.Турсунов).

Сүйлөм ээсинин милдетин шилтеме (бул, ушу, ошол, тиги), сурама (ким?, эмне?, кайсы?, нече? ж.б) таңгыч (эч ким, эч кайсы, эч нерсе ж.б.) аныктама (баары, ар ким ж.б.), белгисиз (кимдир бирөө, кайсы бирөө ж.б.) ат атоочтор да аткарат. Ат атоочтун бул түрлөрү, негизинен, сүйлөм тутумунда формалдык түрдө III жакта колдонулат. Ошол себептүү этиштик баяндоочтор да III жак боюнча сүйлөм ээсин ээрчип айтылат: 1) *Адам таң каларлык укмуш сөздөрдү ошол эле айтат* (К.Баялинов). 2) *Ороктон качкан сарттай болуп, тээтигиниси, элдин көңүлүн айнытып, жарытылуу иштебейт экен да* (Т.Сыдыкбеков). 3) *Кечээ мектепке ким келди? Аты-жөнүн айтгыбы?* 4) *Алардын баары бизге илгертеден бери катташып турат* (К.Жантөшев). 5) *Бизде эч ким, эч нерсе унутулбайт* (“Кыргыз туусу”).

Ат атоочтун бул түрлөрүнө жакчыл таандык мүчөлөр жалганып айтылган учурларда деле этиштик баяндоочтор,

негизинен III жакта колдонулат.

2. Этиштик баяндоочтун зат атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин ээрчишүү нормалары

Кыргыз тилинин лексикалык-грамматикалык категорияларынын (сөз түркүмдөрү) системасында зат атооч менен этиш абдан өнүккөн. Алар тилдин лексикалык курамында сан жагынан гана басымдуулук кылбастан, лексикалык-семантикалык маанилеринин ар түрдүүлүгү (көп маанилүүлүгү), антоним, омоним жана синонимдик катмарларынын байлыгы, ошондой эле алардын ар бирине таандык грамматикалык категорияларынын молдугу менен да өзгөчөлөнүп турат [93, 11-12-б.; 92, 5-7-б.]. Мисалы, этиштин өзүнө гана мүнөздүү жак, чак, ыңгай, мамиле, сан ж.б. категориялары болсо, зат атоочтун жөндөмө, таандык, жак, сан категориялары бар.

Эскертүү. Жак категориясы зат атоочтун бардыгына толук мүнөздүү эмес. Кыргыз тилинде адамды туюндурган, же адамга карата колдонулган зат атоочтор гана жакталары белгилүү. Ал эми этиш сөздөр кадыресе өз маанисинде турганда алардын бардыгы жакталат.

Зат атооч менен этиштин дагы бир өзгөчөлүгү алардын сүйлөм тутумундагы синтаксистик милдеттеринде. Тактап айтканда, зат атооч да, этиш жана анын функционалдык өзгөчө формалары да (атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч) сүйлөм тутумунда грамматикалык формаларына, сүйлөмдө алган орун тартибине жана сүйлөмдө байланышкан башка сөздөр менен болгон катышына негизделип, синтаксистик түрдүү милдеттерди аткарат [68, 54-б.]. Мисалы, зат атооч сүйлөмдүн негизги объектиси (сүйлөмдүн мазмунунун негизги объектиси, б.а., кандай нерсе жөнүндөгү сөз экендиги, грамматикалык формасы (кайсы жөндөмөдө турушу), сүйлөмдөгү башка сөздөр менен карым-катышта болгон жагдайда багындыруучу, же багынычтуу абалда колдонулушу, ушул негизде сүйлөмдө алган орду ж.б. шарттарга негизделип, сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөлөрүнүн ээнин, баяндоочтун, аныктоочтун, толуктоочтун жана бышыктоочтун милдетин аткара берет. Зат атоочтун сүйлөм тутумундагы синтаксистик ушундай милдеттеринин ичинен анын сүйлөм ээсинин милдетин аткарган учурун, андай шартта этиштик баяндооч менен грамматикалык байланышынын кыргыз тилиндеги мүнөзүнө талдоо жүргүзүмөкчүбүз.

Кыргыз тилинин баяндама грамматикаларында көзгө

көрүнгөн заттар гана эмес, абстрактуу түшүнүктөр, субъект менен байланышпаган кыймыл-аракеттердин өнүгүү-өсүү процесстеринин аттары коомдук турмуштагы ар кандай көрүнүштөр, жаратылыштагы кубулуштар, жалпылаштырылган сапаттар да зат катары каралып жүрөт [29, 41-б.].

Зат атоочтордун маанилери да ар түрдүү: алар маанилери боюнча энчилүү жана жалпы ат деп каралып жүрөт. Чындыгында, зат атоочтун мындай маанилери алардын грамматикалык табиятына да таасирин тийгизери белгилүү. Мындай таасирлердин бири алардын сүйлөм тутумунда этиштик баяндоочтор менен грамматикалык байланышынан да байкалат.

Жалпы эле зат атоочтор сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда, этиштик баяндоочторду жак жана сан боюнча ээрчитет. Ошондой болсо да, зат атоочтук ээлердин этиштик баяндоочторго жак жагынан да, сан жагынан да болгон мамилеси бирдей эмес. Тактап айтканда, сүйлөмдө көптүк санда колдонулган ээ, кыргыз тилинин стилистикалык нормаларына ылайык айрым жагдайларда баяндоочтун да көптүк санда колдонулушун талап кылса, бирде талап кылбаган учурлары да кездешет. Мындай көрүнүш кокустук, же стилистикалык башаламандык эмес. Байкоого караганда, ал - кыргыз тилинин стилистикалык нормасында калыптанып калган, калк тарабынан толук кабыл алынып калган көрүнүш. Бул маселенин жүзү зат атоочтук ээнин семантикасына, жана кимге, эмнеге карата колдонулган зат экендигине байланыштуу талдаганда ачылат.

01. Этиштик баяндоочтун адамга карата колдонулган зат атоочтук ээ менен ээрчишүү жолу боюнча байланышы.

Түрк тилдеринде, анын тутумунда кыргыз тилинде да этиштик баяндоочтордун жалпы эле зат атоочтук сүйлөм ээлерин жак боюнча ээрчип айтылышы туруктуу мүнөздө [28, 39-б.; 102, 9-12-б.; 77, 10-11-б.].

Түрк тилдери боюнча атайы изилдөөлөрдө, академиялык жана баяндама грамматикаларда зат атоочтун жакталышында анын үчүнчү жагынын мүчөсү жок колдонулган зат атоочтор дайыма автоматтык түрдө үчүнчү жакта деп эсептелинет. Бул көрүнүш адамга карата колдонулган зат атоочторго да, адамдан башка жандуу жана жансыз заттарды билдирген зат атоочторго да бирдей эле даражада мүнөздүү:

1. Кыжыры келген Бостоң ордунан тура калды (Ч.Айтматов).

2. *Кайрымдууга канжар шилтенбейт (макал)*. 3. *Адегенде адам аракты жутат, андан кийин арак адамды жутат (накыл сөз)*. 4) *Эстүү коөн итке алдырбайт (макал)*. Бул сүйлөмдөрдүн грамматикалык ээлери (Бостон, канжар, адам, коөн) үчүнчү жакта колдонулган. Ошого ылайык баяндоочтору да (тура калды, шилтенбейт, жутат, алдырбайт) үчүнчү жакта айтылган.

Азыркы кыргыз адабий тилинде этиштик баяндоочтордун зат атоочтук ээни сан боюнча ээрчип айтылышында туруктуу калыпка түшө элек айрым олку–солкулуктар байкалат б.а., этиштик баяндоочтор зат атоочтук ээни жекелик жана көптүк сан боюнча бирде толук ээрчип айтылса, бирде толук ээрчибей деле колдонула берген учурлары кездешет. Сөз болуп жаткан маселе боюнча мындай оош-кыйыштар этиштик баяндоочтун жекелик жана көптүк сан боюнча зат атоочтук ээни ээрчишүүсүнүн толук дифференциялана электиги менен байланыштуу болуу керек. Тагыраак айтканда, зат атоочтук ээ көптүк санда колдонулса да, айрым шарттарда этиштик баяндооч жекелик санда айтыла беришине кыргыз тилинин стилистикасында жол берилет.

Демек, зат атоочтук ээси бар сүйлөмдөрдө этиштик баяндоочтордун көптүк санда колдонулушуна караганда жекелик санда колдонулушу жыштыгы боюнча басымдуулук кылат.

Колдо бар факт-материалдарга караганда этиштик баяндоочтордун зат атоочтук ээни жекелик сан боюнча ээрчишүүсү, биринчиден, туруктуу, калыпташкан мүнөздө болсо, экинчиден, көптүк санга салыштырмалуу алгачкы, б.а., эзелтен берки салттуу көрүнүш сыяктанат. Анткени кыргыз тилинин фольклордук чыгармаларынын жана оозеки кептин материалдарына караганда азыркы жазма адабиятта, айрыкча орус тилинен которулган материалдарда этиштик баяндоочтордун зат атоочтук сүйлөм ээсине көптүк сан боюнча окшошуп колдонулушу көбүрөөк кездешет.

Бирок, ошондой болсо да, көндүм болгон эски салттын таасири менен кийинки адабияттарда деле көптүк сандагы зат атоочтук ээге карата этиштик баяндоочтун жекелик санда айтыла берген учурлары кездешет.

Талданып жаткан маселеде айныксыз бир калыпка түшкөн көрүнүш болбогондуктан, зат атоочтук ээ менен этиштик баяндоочтун сан боюнча ээрчишүүсүн дайыма ушундай болот; ээрчишүүнүн бул учуру туура; ал кыргыз тили үчүн эреже,

норма; ээрчишүүнүн бул учуру туура эмес; ал норманын бузулушу деп кесе айтууга мүмкүн болбогон учурлар кездешкендиктен, биз иликтөө ишибизде факт-материалдардын статикалык жагына, б.а., сан боюнча ээрчишүүнүн көбүрөөк колдонулуп жүрүшүнө басым жасадык.

Төмөндө зат атоочтук ээ менен этиштик баяндоочтун сан боюнча толук жана толук эмес ээрчишкен (окшошкон) учурларына талдоо жүргүзүп көрөлү.

1. Адам аттары сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда, этиштик баяндооч жак боюнча да, жекелик сан боюнча да толук ээрчиш айтылат, анткени адам аттары конкреттүү жеке мааниде колдонулат; жак жагынан дайыма үчүнчү жакта турат. Анын жак мүчөсү болбосо деле III жакта экендиги жактама ат атооч менен алмаштырганда даана байкалат; контекстте адам аттары үчүнчү жак (ал, алар) менен гана алмаштырылат; Арстанбек Буйлаш уулу Кокон хандыгынын үстөмдүгүнө, кийинчерээк орус падышачылыгынын эзүүчүлүк саясатына каршы чыккан (М.Абдылдаев).

Салыштырыңыз: Ал... каршы чыккан.

2. Кептин стилдик талабына, максатына ылайык чектелген жагдайда жекелик сандагы конкреттүү адам аттарынан уюшулган сүйлөм ээсине көптүк мүчө –лар жалганып айтылат. Мындай көптүк санда айтылган конкреттүү сүйлөм ээси көбүнчө сый, урмат маанисиндеги маектешүү, кайрылуу кебинде, андан да оозеки дидарлашууда кездешет. Кептин мындай мүнөздө берилишинде адам аттары гана эмес II жактагы жекелик сандагы жактама ат атоочтук ээ да (сен-силер, сиз-сиздер) көптүк санда айтылат. Кептин стилдик бул өзгөчөлүгүндө сүйлөм ээси формалдуу түрдө көптүк санда болсо, баяндооч да көптүк санда айтылат: 1) *“Коогалаңдан аман калуу айласын Сарт акемдер табышсын”, - деп сөз кезегин берди... (санжыра).* 2) *Салт боюнча кадырман молдокемдер дасторкондун жүзүн ачып беришсин, - деп үй ээси Алдаш Молдого ызаат менен кайрылды (санжыра).* Бул мисалдардагы Сарт акемдер, молдокемдер деген көптүк сандагы сүйлөм ээлери жеке адамга карата урмат-сый иретинде айтылган. Ошого ылайыкталып, баяндооч да көптүк санда берилген.

3. Кыргыз тилинде адамдын энчилүү аттарынан башка адам кесиби, өнөрү, тууган-уругу, адамдык карым- катыштардын аталышы, же жалпы аталыш иретинде айтылган зат атоочтор сүйлөм ээсинин милдетин аткаrsa, этиштик баяндоочтун ээни сан

боюнча ээрчип айтылышы кыйла эле олку-солку: Мындай учурда этиштик баяндооч сүйлөм ээсин көптүк сан боюнча ээрчип да, ээрчибей жекелик санда туруп да айтыла берет: 1) *Чөлкө келген адамдар бул жерге келбей өтпөйт* (М.Элебаев). 2) *Малайлар көптөн бери бирин-бири көрбөй сагынышкан адамдардай улам кийин келгенин чуркурай тосуп алып, көрүшүп, жаңы жерге жыйналып жатты* (М.Элебаев). 3) *Мергенчилер атып жатып чарчады* (К.Жантөшев). Бардык мисалдардагы сүйлөм ээлери көптүк санда (адамдар, малайлар, мергенчилер) турат. Ал эми этиштик баяндоочтору (келбей өтпөйт, тосуп алып, көрүшүп, жыйналып жатты, чарчады) көптүк санда да, жекелик санда да колдонулган.

Азыркы кыргыз адабий тилинде сөз болуп жаткан зат атоочтук ээ менен этиштик баяндоочтун сан боюнча мындай колдонулушуна бирдей эле даражада жол берилгендиги байкалат.

4. Кыргыз тилинде көптүк санды билдирүүчү –лар мүчөсү зат атоочко гана жалганат. Ошондой болсо да, -лар мүчөсү зат атоочтун лексикалык-семантикалык көптүк сандык маанисин атайы белгилөө, билдирүү зарыл болгон жагдайда жалганып айтылат. Бул көрүнүш бардык зат атоочтор үчүн түбөлүктүү эмес. Айрым зат атоочтор лексикалык маанилери боюнча көпчүлүктү билдиргендиктен, аларга –лар мүчөсү жалганбай деле колдонула берет. Мисалы, кол (аскер маанисинде), калк, журт, жоо, эл-журт, жумурай-журт ж.б. Зат атооч сөздөр турпаты боюнча эле көптүк мааниде колдонулат. Бирок мындай сөздөр сүйлөм тутумунда жекелик мааниде колдонулгандыктан, этиштик баяндоочтор да жекелик санда айтылат: 1) *Түмөндөгөн кол келди* (“Манас”). *Түмөндөгөн кол келишти болуп айтылбайт.* 2) *Калк айтса, калп айтпайт* (макал). 3) *Ушул тапта Ысыккөлдүн пайдасын карапайым калк көрө элек* (“Агым”).

Ушул мисалдарда көрсөтүлгөн зат атоочтор сыяктуу эле лексикалык мааниси боюнча көптүктү билдирген эл, адам, жоокер, мал, жаныбар, курт-кумурска, өсүмдүк, жер-жемиш, кары-картаң, жашылча ж.б. сөздөргө –лар мүчөсү жалганып да, жалганбай да айтылган, б.а., бирдей эле жыштыкта колдонулган учурлары кездешет. Мындай учурда этиштик баяндоочтор сүйлөм ээсин көптүк сан боюнча ээрчип да, ээрчибей жекелик санда туруп да айтыла берет. Бул көрүнүш жалпы эле түрк тилдерине мүнөздүү [28, 36-37-б.]. Биздин байкашыбызча, -лар мүчөсүнүн жалпы атка жалганып айтылышы, же жалганбай калышы алигиче

толук дифференцияланбаган, б.а., ушул мезгилге чейин ажырымы толук тактала элек. Мындай ажырымсыз колдонулуш зат атоочтун жалпы топтоштурулган, биримдештирилген мааниси менен байланыштуу болуу керек.

Жалпы маанидеги зат атоочтун –лар мүчөсү жалганып же жалганбай айтылган эки учуру кыргыз тилинин оозеки жана жазуу кебинде бирдей колдонулбай тургандыгы байкалат: -лар мүчөлүү зат атоочтук ээни көптүк сан боюнча этиштик баяндоочтун ээрчип айтылышы (дайым бир калыпта эмес) жазма адабиятка көбүрөөк мүнөздүү.

Төмөнкү мисалдарды салыштырыңыз: 1) *Эл чогулду- элдер чогулду (оозеки кепке көбүрөөк мүнөздүү) – элдер чогулушту (жазма адабиятка көбүрөөк мүнөздүү).* 2) *Кургак жердин он жети процентинде гана адам жашайт...-адамдар жашайт- адамдар жашашат.*

Жыйынтыктап айтканда, сөз болуп жаткан көрүнүштүн бирин туура, бирин туура эмес деп айтууга болбойт. Мунун эки түрдүү айтылышы азыркы кыргыз тилинде колдонулуп келе жаткан соң, экөө тең стилистикалык нормага ылайык келет.

5. Зат атоочтук сүйлөм ээсинин көптүк саны синтаксистик жол менен да, б.а., сан атоочтун айкашып айтылуусу аркылуу да берилет. Мындай учурда зат атоочтук ээге –лар мүчөсү жалганбайт, сырткы турпаты боюнча жекелик санда колдонулат. Бирок аны логикалык мааниси боюнча жекелик санда деп айтуу мүмкүн эмес. Кыргыз тилинде зат атоочтук ээнин көптүк саны синтаксистик жол менен берилсе, этиштик баяндоочтун ээни жекелик сан боюнча да, көптүк сан боюнча да ээрчип айтылышына жол берилет. Бул көрүнүш оозеки жана жазуу кебинде бирдей даражада колдонулат: 1) *Биз күткөндөн он беш адам келди (оозеки кептен).* 2) *Эки өспүрүм, бирине карай бири атыла келип, кучакташып калды (К.Жантөшев).* 3) *Мектепти бийыл элүү окуучу бүтүрдү. Андан жыйырма беш окуучу жогорку окуу жайларына өттү. (оозеки кептен)* 2-3-мисалдагы этиштик баяндоочтор көптүк санда деле айтыла берет (элүү окуучу бүтүрүштү, жыйырма беш окуучу жогорку окуу жайына өтүштү, эки өспүрүм кучакташып калышты).

6. Зат атоочтук сүйлөм ээсинин көптүк санынын синтаксистик жол менен берилишинин, чектелүү болсо да, дагы бир каражаты бар. Мындай учурда зат атоочтук ээге көп, көптөгөн, канча, нече, бирканча, бирнече, биртоп, биркыйла, жоонтоп, бардык деген

сөздөр аныктооч, катары колдонулат да, ээнин көптүк санын билдирет. Сөз болуп жаткан жол боюнча айтылган сүйлөм ээлерин этиштик баяндоочтор көптүк сан боюнча ээрчип да, ээрчибей да (жекелик санда туруп) айтыла берет. Бул көрүнүш деле азыркы кыргыз тилинде бирдей даражада баймабай колдонулат: 1) *Үйгө канча адам кирсе, ошончо кут кирет (макал).* 2) *Чукулдагы айылдан бир топ адам атка минип, буларды көздөй ашыгыштуу бастырды (И.Калашников).* 3) *Жоонтоп качкындар эртеңки сапарынын багытын айтып жатышты (К.Жантөшев).* 4) *Түнкү күзөттөгү бир нече желдет дарыя жээгинде отурушту (К.Жантөшев).*

7. Адамга карата колдонулган зат атоочтук ээ көптүк санда турса, этиштик баяндоочтун жекелик санда берилишин азыркы кыргыз тилинде бир гана учурга көбүрөөк мүнөздүү. Эгерде баяндооч этиштин туюк мамилесинен уюшулса, көптүк сандагы ээ менен баяндооч жекелик санда туруп байланышат, анткени туюк мамиле формасындагы этиштер пассивдүү кыймыл-аракетти билдирет. Тагыраак айтканда, мындай этиштер сырттан болгон кыймыл-аракетти (экинчи бир тараптан болгон) көрсөтөт. Ушул жагдай этиштин туюк мамилесинен уюшулган баяндоочтун көбүнчө жекелик санда колдонулушун шарттап турат: 1) *Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде тылдагы көп адамдар жугуштуу кара тумоодон кырылды (“Денсоолук” журналы).* 2) *Көп жойлогон уурулар да акыры тузакка илинет (накыл сөз).* 3) *Кытайдагы маданий революция учурунда, жазыксыз адамдар да түрмөгө камалган (“Кыргызстан маданияты”).*

Жыйынтыктап айтканда кыргыз тилинде адамга карата колдонулган зат атоочтук сүйлөм ээсин этиштик баяндоочтордун сан боюнча ээрчип айтылышы жыштыгы боюнча бирдей эмес: көптүк сан боюнча ээрчишүүгө салыштырмалуу жекелик сан боюнча ээрчип айтылышы көбүрөөк кездешет.

02. Этиштик баяндоочтун адамдан башка жандуу жана жансыз заттардын аттарынан уюшулган сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчиши.

Адам аттары, адамга карата колдонулган сөздөр, адамдан башка жандуу жана жансыз заттардын аттары сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда этиштик баяндоочтордун ээни жак боюнча ээрчишүүсүндө бирдей жалпы окшоштук бар: бардык учурда

сүйлөм ээси үчүнчү жакта колдонулгандыктан, баяндоочтору да үчүнчү жак боюнча туруктуу түрдө ээрчип айтылат: 1) *Бир кол менен эки жумуш бүтпөйт, эки адамга жалгыз жүрөк түтпөйт (Жами).* 2) *Көйнөк жеңинен жыргылат (макал).* 3) *Көздөн мурда көңүл көрөт (макал).* 4) *Деңиздей терең сүйүүнү ич тардыктын тамчысы уулуктуруш коёт (макал).* 5) *Карды ачканга кара талкан майдай көрүнөт, катынга зарга кара катын айдай көрүнөт (макал).*

Зат атоочтук сүйлөм ээлерине жакчыл таандык мүчөлөр (-ым -ың, -ы, -ыбыз, ж.б.) жалганып айтыла берет. Сүйлөмдүн мындай конструкциялары кыргыз тилинде кеңири колдонулат. Көрсөтүлгөн бул формалар этиштик баяндоочтун жак боюнча ээрчишүүсүнө таасирин тийгизбейт. Тактап айтканда, сүйлөм ээлерине I, II, III жактын таандык мүчөлөрү, же жалпы таандык мүчө жалганып айтылса деле этиштик баяндоочтор, негизинен, III жакта колдонулат. Демек, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн жак боюнча ээрчишүүсүнө жакчыл таандык мүчөлөрдүн таасири жок.

Салыштырыңыз: 1) *Көңүлүм калбайт – көңүлүң калбайт-көңүлү калбайт - көңүлүбүз калбайт.* 2) *Идишим жуулуу, тамагым жасалуу ; келим–кетимим үзүлбөйт...* (К.Каимов). 3) *Сүйүү сүйлөтөт, кайгы ыйлатат (макал).* 1-2-3- мисалдагы зат атоочтук ээлердин жагы белгилүү: алар I, II, III жакта турат; алардын баяндоочторунун бардыгы III жакта колдонулган.

Ошентип мындай конструкциядагы сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүнүн жак боюнча ээрчишүүсүндө бирбеткейлик бар экендиги байкалат.

Этиштик баяндоочтордун жансыз заттардын аттарынан уюшулган сүйлөм ээлерин сан боюнча ээрчишүүсүндө жогоркудай бирбеткейлүүлүк жок, б.а., ээ көптүк санда турса, баяндооч жекелик санда, же ээни көптүк сан боюнча ээрчип айтылган учуру кездеше берет. Ошондой болсо да, сөз болуп жаткан конструкциядагы сүйлөмдөрдө ээнин көптүк санына карабай, баяндоочтун жекелик санда колдонулушу басымдуулук кылат. Жогоруда эскертилгендей, бул көрүнүш, биринчиден байыркы көрүнүш; ошонун негизинде тилде калыптанып калган, көндүм болгон көрүнүш. Экинчиден, мындай сүйлөмдөрдөгү көптүк сандагы ээни этиштик баяндоочтун көптүк сан боюнча ээрчип айтылышы кыргыз тилиндеги кийинки, б.а., сырткы таасирдин (орус тилинен которулган адабияттарга көбүрөөк мүнөздүү) натыйжасынан келип чыккан көрүнүш экендиги байкалат;

1) Совет доорунда биздин жергебизде зоот, фабрикалар курулду. Шаарлар жаңыланды (Т. Сыдыкбеков). 2) Жерде күбүлгөн жалбырактар, бирин-серин сынган бутактар калды (К.Жусупов). 3) Деңиз үстүндөгү булуттар сейрек, элпек көрүндү (К.Жусупов).

Салыштырыңыз: 1) Африканын токой мейкиндиктери, жылдын кайсы учурунда болбосун, жаныбарларга жайыт болуп турушат. (V-VI кл. география окуу китеби) 2) Түнү бою атылган октор, жарылган бомбалар, снаряддар терebelге тынчтык беришпеди (К.Сименов). 3) Биз билгендей, байыркы чыгыштын ар түрдүү диндери, жана ар кандай философиялары, материалдык байлыкты жокко чыгарып, адамдын рухий байлыгына маанини көп беришкен (Э.Муканбетов). Мындай мисалдар азыркы котормо адабияттарда (көркөм адабий, илимий жана публицистикалык чыгармаларда) көп эле кездешет. Ошондой болсо да, көрсөтүлгөн мисалдардагы баш мүчөлөрдүн көптүк сан боюнча ээрчишүүсүн кыргыз тилинде калыптанып бара жаткан көрүнүш деп эсептөөгө болбойт. Алар жасалма, түп нусканы үстүртөн ээрчип которуу болуп саналат. Кыскартып айтканда, баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсүндөгү мындай көрүнүш кыргыз тилине али терең сиңе элек.

3. Этиштик баяндоочтун субстантивация кубулушуна дуушар болгон сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчиши.

Бул темада сөз боло турган маселе биздин мындан мурда иштеп келе жаткан иликтөөбүздүн уландысы экендигин эскертип коюуга туура келет. Мурдагы иликтөөлөрүбүздө сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн грамматикалык байланыштарынын морфологиялык каражаттары (жак жана сан категорияларынын сөз өзгөртүүчү мүчөлөрү), байланышуунун жалпы, бардык учурда сактала турган принциптери, же ал принциптердин, толук сакталбай калышы жөнүндө илимий маалыматтар, аларга карата жеке мамилебиз, көз карашыбыз факт-материалдарга таянуунун негизинде берилип келе жатат.

Кыргыз тилинин материалдарына караганда сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышы бардык учурда бирдей калыпта жана мүнөздө боло бербейт. Бул көрүнүш тигил же бул баш мүчөнүн (сүйлөм ээсинин да, баяндоочунун да) кайсы сөз түркүмүнөн уюшулгандыгына, ал сөз түркүмдөрүнө тиешелүү

грамматикалык категориялардын өзгөчөлүктөрүнө жана андай категориялардын бар, же жок экендигине, ээрчишүүнүн ар кандай мүнөзүнө (толук ээрчишүү, толук эмес ээрчишүү ж.б.), азыркы кыргыз тилинин стилистикалык нормаларында ээрчишүүнүн ар кандай мүнөзүнүн калыптанышына негизделип талданууга тийиш. Ушул негизде этиштик баяндоочтун ар башка сөз түркүмүнөн уюшулган сүйлөм ээсин ээрчишүүсүндөгү бөтөнчөлүктөрдү өзүнчө бөлүп талдоого туура келет.

Кыргыз тилинде, грамматиканын көзкарашы боюнча, толук маанилүү сөз түркүмдөрүнүн бардыгы сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарат. Ошондой болсо да, толук маанилүү ар бир сөз түркүмүнүн сүйлөмдө аткарган өзүнүн табигый активдүү, биринчи даражадагы милдеттери жана бардык эле учурда эмес, сүйлөмдүн белгилүү бир конструкцияларында гана аткара турган милдеттери болору белгилүү. Мисалы, кадыресе өз маанисиндеги этиш сүйлөмдө баяндоочтун, зат менен айкашып ага багынычтуу түгөй болуп түшкөн сын атооч, сан атоочтор аныктоочтун, этиш менен айкашкан тактооч, сын жана сан атоочтор бышыктоочтун, этиш менен айкашкан кыйыр жөндөмөлдөргү зат атоочтор объектилик, же белги катары колдонулушуна карай көбүнчө толуктоочтун, бышыктоочтун милдетин аткарат. Ушул эле сөз түркүмдөрү сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда (зат атоочтон, ат атоочтон башка), зат ордуна колдонулуу касиетине өтүп, андан соң сүйлөмдүн жалпы мазмунунун объектиси болуп (башкы сөз ким, эмне жөнүндө болор объектиси), ошонун негизинде грамматикалык табигый формага келип (атооч жөндөмө), б.а., бир нече баскычтардын ырааттуу биримдигине тушукканда гана ээлик милдетти аткаруу даражасына жетише алат. Ушул ойду улантуу максатында төмөндө зат ордуна колдонулган сөздөрдүн сүйлөм ээсинин милдетин аткарышына жана этиштик баяндоочту жак жана сан боюнча ээрчишине талдоо жүргүзмөкчүбүз.

01. Сан атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин этиштик баяндоочтун ээрчип айтылышы.

Сан атоочтор, негизинен, саналуучу, эсептелүүчү объектилер (заттар) менен бирге колдонулат. Мындай учурда сан атоочтор сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарып, конкреттүү (такталган) мааниде болот: *Жүз кишинин ортосуна от жаккан адам, бир*

кишини оң жолго салган адамдын тырмагынан айлансын (Абай).

Сан атоочтор эсептелүүчү, саналуучу объектисиз колдонулган учурлары да кездешет. Мындай фактылар, негизинен, математикалык эсептөөлөрдө, б.а., математиканын тилинде берилет. Эгерде сан атоочтор объектисиз айтылса, анда аларда абстрактуу (жалпылаштырылган) маани болот. Абстрактуу сан атоочтор эсептик түшүнүктүн аттарын билгизгендиктен, заттык маанини да билдирет. Ушул негизде кадыресе зат атоочтор сыяктуу эле жөндөлөт да, сүйлөм тутумунда грамматикалык формасына жараша синтаксистик ар түрдүү милдеттерди аткарат: *Жыйырма ондон канча эсеге көптүк кылат (арифметикадан)? Отузду экиге бөл; анын калдыгын үчкө көбөйт... (арифметикадан).*

1-сүйлөмдө эсептик сан атооч сүйлөм ээсинин, 2-сүйлөмдө толуктоочтун милдетин аткарып турат.

Жыйынтыктуу айтканда, сан атоочтор, объект менен бирге колдонулганда, синтаксистик милдети чектелүү болсо (аныктоочтук милдет аткаrsa), объектисиз айтылганда анын синтаксистик милдеттери кеңийт: сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнүн милдетин аткарат.

Жогоруда, кыскача болсо да, сан атоочтун кононулушу жөнүндө сөз козгодук. Анын биздин ишибизде сөз боло турган маселеге белгилүү даражада тиешеси болгондуктан, алдынала учкай эскерте кетүүгө туура келди. Тактап айтканда, кандай шартта жана негизде сан атоочтор сүйлөм ээсинин милдетин аткараары, эгерде ээнин милдетин аткаrsa, этиштик баяндооч менен жак жана сан боюнча кандайча ээрчише байланышарын аныктоо үчүн жогорку маалыматтарды зарыл түрдө эске алуу керек.

Кыргыз тилинин факт-материалдарына караганда, сан атоочтун семантикалык бардык топтору бирдей даражада сүйлөм ээсинин милдетин аткарбайт. Мисалы, чамалама сан атоочтор, нагыз өз маанисинде туруп (чамалоо, божомолдоо маанисинде), ээлик милдет аткарбайт, анткени алар дайыма зат менен айкашып, айкашкан заттан мурда орун алып, аныктоочтук милдет аткарат; *ондогон адам, ондой адам, он чакты адам, онго жакын адам, ондон ашуун адам ж.б.*

Эгерде чамалама сан кош сөз түрүндөгү сан атоочтон уюшулса, жана ал зат маанисине өтсө, чамалама, божомолдомо маанидеги сүйлөм ээсинин милдетин аткарат: 1) *Капысынан кол*

салуу болсо да, басмачылардын үч-төртү токойго кире качууга үлгүрдү (К.Жантөшев). 2) Айдактан качкан кийиктердин он чактысы суу бойлой качты эле, сары тайган утурлай качырганда, кайра артына жалт бурулду (жомоктон).

Зат ордуна колдонулган чамалама сандар сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда, этиштик баяндоочтор III жак боюнча туруктуу түрдө ээрчип айтылат, анткени кадыресе зат атоочтор сыяктуу эле чамалама сан атоочтук ээ да, стилдик нормага ылайык, III жакта колдонулат. Ал эми алардын (баш мүчөлөрдүн) сан боюнча ээрчишүүсүндө бирбеткейлик жок: көптүк сан боюнча ээ жана баяндооч бирде окшошуп турса (ээрчишсе), бирде ээрчибестен, ээ көптүк санда айтылса да, баяндооч жекелик санда колдонула берет.

Байкоого караганда, чамалама сандан уюшулган сүйлөм ээси көптүк санда болсо да, этиштик баяндоочтун көптүк санда эмес, жекелик санда колдонулушу жыштыгы жагынан басымдуулук кылат.

Сан атоочтун семантикалык түрлөрүнүн ичинен топ сандар ээлик милдет аткарбайт, анткени топ сан кадимки эле эсептик санга чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн (дан) жалганып айтылуусу аркылуу жасалат: бештен, ондон, отуздан, жүздөн ж.б. Грамматиканын принциби боюнча, жөндөмө мүчөлөр жалганган сөздөр сүйлөм ээсинин милдетин аткарбайт.

Эсептик сан атоочтор кыргыз тилинде эки түрдүү ыкмада сүйлөм ээсинин милдетин аткарат; зат ордуна колдонулган учурда жана саналуучу объектисиз эле абстрактуу мааниде колдонулганда. Эсептик сан атоочтор ушул көрсөтүлгөн эки ыкмада, логикалык жактан көптүк мааниси болсо да (бир деген сандан жогоркулары), этиштик баяндооч менен жекелик сан боюнча байланышат: 1) *Он отузга берди, отуз жалманбетке берди, жалманбет жардан алыс кулатып жиберди (табышмак).* 2) *Жети, тогуз, он үч, он тогуз исламда ыйык сан болуп эсептелет (“Заман Кыргызстан”).* 3) *Алты үчкө бөлүнөт (арифметикадан).* 1-сүйлөмдө он, отуз деген сүйлөм ээлери –зат ордуна колдонулган эсептик сандар. 2-жана 3-сүйлөмдөгү ээлик милдет аткарган эсептик сандар (жети, тогуз, он үч, он тогуз, алты)-абстрактуу маанидеги сандар.

Логикалык жактан көптүк маанидеги эсептик сан атоочторго жекелик жана көптүк жакчыл таандык мүчөлөр жалганып айтыла берет. Мындай учурда эсептик санга жекелик таандык мүчө жалганып айтылса, этиштик баяндооч да жекелик санда айтылат:

Онуң кал. Онуң иште. Он беши келсин. Жыйырмаасы кетсин ж.б.

Эгерде логикалык көптүк маанидеги эсептик сандарга таандык мүчөнүн көптүк санынын мүчөсү жалганса, этиштик баяндооч да көптүк санда колдонулат: Онуңар калгыла (онуңар кал болуп айтылбайт). Онуңар иштегиле. Он бешиңер келгиле ж.б.

Кыргыз тилинде эсептик сан атоочтор зат ордуна колдонулган жагдайларда гана аларга таандык мүчөлөр жалганып айтылат. Эгерде эсептик сан нагыз өз маанисинде (эсеп маанисинде) берилсе, анда көптүк сан боюнча өзгөрбөйт, б.а., көптүк сандын лар мүчөсү, көптүк сандагы таандык мүчө да жалганбайт. Эгерде эсептик санга лар мүчөсү жалганса, анда ал болжолдоо, чамалоо маанисин билдирип калат да сан атоочтун семантикалык башка тобуна, чамалама сан деген тобуна өтүп кетет. Жогоруда эскертилгендей, эгерде эсептик санга бардык эле таандык мүчө, ошондой эле көптүк сандагы таандык мүчө жалганса, анда ал зат маанисине өтөт.

Иреттик сан атоочтор деле зат атооч менен айкашып айтылат да, сүйлөм тутумунда аныктоочтук милдет аткарат: экинчи бригада, бешинчи класс, эки миң бешинчи жыл ж.б. Сын атоочтун башка түрлөрүндөй эле, иреттик сан атоочтор зат ордуна колдонулуп айтылуу менен сүйлөм ээсинин милдетин аткарат. Кыргыз тилинде, эсептик сан атоочторго салыштырмалуу алганда, иреттик сан атоочтордун зат ордуна колдонулушу азыраак кездешет.

Иреттик сан зат ордуна колдонулуп, сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда, ал логикалык жактан көптүк мааниде экендигине карабастан, жеке бир гана жакты (аракет кылуучу бир гана жак, бир гана тарап-лицо) билдиргендиктен, этиштик баяндооч жекелик сан боюнча гана ээрчип айтылат. Мындай учурда иреттик сан атоочтук сүйлөм ээсине таандык мүчөлөр жалганып айтыла берет: 1) *Илгери Каркырада казак, кыргыздардын чоң ат чабышы болду. Аттарды чубатуудан өткөргөндө үчүнчүсү оң бутунан сылтып чыкты... Ошондо эле саяпкер Мойт аке анын жарым тулпар экенин байкап койду (санжырадан).* 2) *Биринчиси бир чапкыча, экинчиси үч чабат (табышмак).* Зат ордуна колдонулган иреттик сандар формалдык түрдө III жакта айтылгандыктан, этиштик баяндоочтор да III жак боюнча ээрчийт.

Жамдама сан атоочтор заттык маанини жалпылаштыруу, бир

топко, бир бүтүндүккө бириктирүү максатында колдонулат. Ушул негизде алар зат маанисинде болот. Жамдама сан атоочтор кадыресе зат атооч сыяктуу эле жөндөмөлөр менен өзгөргөндүктөн, сүйлөм тутумунда ээлик жана толуктоочтук милдеттерди аткарат.

Жамдама сан атоочтор сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда, алар формалдык жактан III жакта, ал эми мааниси жагынан бир бүтүндүктү билдирип тургандыктан, этиштик баяндоочтор III жак, жекелик сан боюнча ээрчип айтылат: 1) Бирөө жүрөт из салып, бирөө жүрөт кыскарып (табышмак). 2) Төрт киши: экөө басса, экөө турат (табышмак). 3) Келаткан түз жолдун эки айрылышына келгенде үчөө ойлонуп калды (жомоктон).

Жамдама сан атоочтор көптүк –лар мүчөсү менен өзгөрбөйт. Ал эми жакчыл таандык мүчөлөр менен кадыресе зат атооч сыяктуу эле өзгөрөт. Эгерде жамдама сан атоочторго таандык мүчөлөр жалганып айтылса, этиштик баяндоочтор сүйлөм ээсин жак боюнча да, жекелик жана көптүк сан боюнча да толук ээрчип айтылат: 1) Он бешибиз клубда калдык, калган жыйырма алтысы шаарга чыгышты (“Кыргыз туусу”).

Бул айтылганды бир эле мисалдын парадигмасын түзгөндө алдаканча даана байкалат: Бешөөбүз келдик. Бешөөңөр келдиңер. Бешөөңүздөр келдиңиздер. Бул сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрү жак, сан боюнча толук ээрчишип турат. Мындай сүйлөмдөрдүн баяндоочторун жекелик санда айтууга болбойт.

Таандык мүчө жалганган жамдама сан атоочтук ээ менен этиштик баяндоочтун сан боюнча ээрчишүүсүндө дагы бир өзгөчөлүк бар. Ал жамдама сан атоочтук ээ II жакта колдонулса, жана ага таандык мүчөнүн II жагынын жекелик сандагы мүчөсү жалганса, этиштик баяндооч жекелик санда, II жакта ээрчип айтылат: Төртөөң төп болсоң, төбөдөгүнү аласың, алтооң ала болсоң, астыңдагыны алдырасың (макал). Сөз болуп жаткан баш мүчөлөрдүн бул мисалдагыдай ээрчишүүсү туруктуу эмес, б.а., таандык мүчөлүү жамдама сан атоочтук ээни этиштик баяндооч бирде жекелик сан боюнча, бирде көптүк сан боюнча ээрчип айтыла берет. Кыскартып айтканда, мындай учурда этиштик баяндоочтун жекелик жана көптүк сан боюнча ээрчип айтылышына кыргыз тилинин стилистикалык нормасында эркин жол берилет.

Салыштырыңыз: *Экөөң келипсиң- экөөң келипсиңер. Төртөөң*

иштепсиң - төртөөң иштепсиңер.

Колдо бар факт-материалдарга караганда, сүйлөмдүн мындай конструкцияларында этиштик баяндоочтун жекелик санда айтылышы көбүрөөк кездешет.

Бөлчөк сандар да сүйлөм ээсинин милдетин аткарат. Кыргыз тилинде бөлчөк сандын алымы бөлүмүнөн кийин айтылат. Алардын алымы менен бөлүмү грамматикалык бирдей формада колдонулбайт: бөлүмү чыгыш жөндөмөдө, алымы атооч жөндөмөдө турат: синтаксистин көз карашы боюнча, бөлчөк сандар тутумдаш бир бүтүндүктү түзүп тургандыктан, сүйлөм тутумунда бир гана мүчөнүн –сүйлөм ээси, аныктоочу, толуктоочу ж.б. милдетин аткарат.

Бөлчөк сандарга деле таандык мүчө жалганат. Мындай учурда бөлчөк сандар зат маанисинде колдонулат. Эгерде бөлчөк сандар, сүйлөм ээсинин милдетин аткарса, этиштик баяндоочтор ээни III жак боюнча ээрчийт. Ал эми сан боюнча удаалаш айтылат: жекелик санда туруп да, көптүк санда туруп да айтыла берет: 1) *Азыркы мезгилде бүткүл дүйнөлүк продукциянын бештен бири Америка Кошмо Штатында өндүрүлөт* (“Заман Кыргызстан”). 2) *Жершарындагы калктын бештен үчү Азия материгинде жашашат* (“Заман Кыргызстан”).

02. Зат ордуна колдонулган сын атоочтук сүйлөм ээсин этиштик баяндоочтун жак жана сан боюнча ээрчиши.

Сын атооч лексикалык–грамматикалык табияты боюнча заттын ички жана тышкы белгиси катары колдонулат. Ушул негизде анын сүйлөм тутумундагы көндүм болгон синтаксистик биринчи даражадагы милдети – аныктоочтук милдет. Ошондой болсо да, сын атооч кыргыз тилинде дайым эле өзүнүн кадыресе нагыз сындык маанисинде колдонулбайт. Тилдик факт-материалдарга караганда, сын атооч бир нече мааниде колдонулат: нагыз сындык маанисинде, бир эле учурда кош мааниде (сындык да, заттык да), абстракцияланган (жалпыланган) зат маанисинде. Ушул маанилеринин негизинде сын атоочтун сүйлөмдөгү синтаксистик милдеттери шартталат. Тагыраак айтканда, нагыз өз маанисинде, синтаксистик милдети чектелүү болсо (аныктоочтук гана милдет), калган учурларда – кош мааниде жана абстракттуу мааниде – алардын синтаксистик

милдеттери универсалдуу. Анткени мындай учурларда сын атоочтор кадыресе зат атоочтун сөз өзгөртүүчү категорияларынын каражаттары менен өзгөрүүгө дуушар болот. Ошол себептүү сүйлөмдө грамматикалык формасына, сүйлөмдө орун алуу багытына, сүйлөмдү уюштуруудагы салымына (баш, же айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарышына) ж.б. негизделип, тигил же бул сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Биздин ишибизде сын атооч жөнүндө жогоркудай мүнөздө кыскача маалымат берүүнүн негиздүү жөнү бар, анткени баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышы (бул жерде сын атоочко байланыштуу гана түшүнүү керек) тигил же бул баш мүчөнүн сөз түркүмдөрүнө болгон катышына негизделгендиктен, сын атоочтун морфологиялык белгилерин эске алууга туура келет.

Баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсүндө сан атоочтун семантикалык ар башка топторунан уюшулган сүйлөм ээлери менен этиштик баяндоочтун сан боюнча ээрчишүүсүндө белгилүү даражада өзгөчөлүктөр болсо, сын атоочтон уюшулган сүйлөм ээси менен этиштик баяндоочтун ээрчишүүсүндө бирбеткейлик бар экендиги байкалат.

Сын атоочтун кандай түрү (сапаттык жана катыштык сын), кандай даражасы (жай даража, салыштырма даража, басаңдатма даража, күчөтмө даража) болбосун, алардын зат ордуна колдонулуу мүмкүнчүлүктөрү бирдей. Алар зат ордуна колдонулган жагдайда, атооч жөндөмөсүнүн формасына келтирилип, ээлик милдет аткарганда, дайыма III жакта турат, анткени ал дал ушул жактагы зат атоочтун ордун ээлеп айтылат: 1) Жакшы жалган сүйлөбөйт (макал). 2) Акылдуу бир сөздөн түшүнөт (макал).

Салыштырыңыз: Жакшы адам жалган сүйлөбөйт. 1-жана 2-сүйлөмдөгү сын атоочтук ээлер да, салыштыруудагы ээ да (адам) III жакта турат. Ошого негизделип, этиштик баяндоочтор да III жакта (сүйлөбөйт, түшүнөт) колдонулган. Берилген мисалдардагыдай сүйлөмдөрдө сын атоочтук ээни этиштик баяндоочтор жекелик сан боюнча ээрчип айтылат: 1) Акылдуу таап сүйлөйт (макал). 2) Акылдуу жибитип айтат, акылсыз иритип айтат (макал). 3) Арык семирет, ач тоюнат (макал). Мындай ээрчишүү – кыргыз тилинде калыпташкан норма.

Сын атоочтор зат ордуна колдонулганда, жөндөмө, сан, таандык, жак категорияларынын каражаттары менен өзгөрөт. Жак категориясы менен өзгөргөндө бардык түрк тилдеринде,

анын системасында кыргыз тилинде да баяндоочтук милдетти гана аткарат. Бул жөнүндө иштин III главасында толук маалымат берилет.

Сын атооч зат ордуна колдонулганда, көптүктүн –лар мүчөсүн кабыл алып, сүйлөм ээсинин милдетин аткарат. Мындай учурда этиштик баяндоочтор көбүнчө жекелик санда айтылат: 1) Жакшылар айтат санат кеп, айта берсе насаат көп (накыл сөз). 2) Билимдүүлөр билимсиздин көзүн ачат, билимсиздер жакшылыктан оолак качат (Р.Декарт). 3) Жакшылар жамандарга туш келсе, алардын баркы билинбейт (накыл сөз).

Кыргыз тилинде –лар мүчөлүү сын атоочтук ээни этиштик баяндоочтун көптүк сан боюнча ээрчип айтылган учурлары кездешет:

1) Акылдуулар кыска, нуска сүйлөшөт (Аристотель).
2) Жеткилең жакшылар көрүнгөнгө жага берүүгө аракет кылышпайт (Пифагор).

Колдо бар фактыларга караганда, -лар мүчөлүү сын атоочтук ээни этиштик баяндоочтун жекелик сан боюнча ээрчип айтылышы көбүрөөк кездешет. Зат ордуна колдонулган сын атоочтук сүйлөм ээсине таандык мүчөлөр жалганып айтыла берет. Мындай учурда деле этиштик баяндоочтор сүйлөм ээсин жекелик сан боюнча көбүрөөк, көптүк сан боюнча азыраак ээрчип айтылгандыгы байкалды: 1) Аргымактын жакшысы, азыраак оттоп, көп жуушайт, азаматтын жакшысы, азыраак сүйлөп, көп тыңшайт (макал). 2) Көроокат жетиштүү болсо, мактануубуз жарашат (санжырадан). 3) Жалакай жалкоолор эмгектен качышат, аз ойлоношат да, көп сүйлөшөт (Цицерон).

03. Зат ордуна колдонулган атоочтук жана кыймыл атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин этиштик баяндоочтун жак жана сан боюнча ээрчиши.

Кыргыз тилинде этиштин атоочтук формасы зат атооч менен айкашып, ал заттын убакытка, мезгилге, б.а., белгилүү бир чакка шайкеш келген кыймыл- аракеттик белгиси катары колдонулары белгилүү. Мындай шартта атоочтуктар кадыресе сын атооч сыяктуу эле сүйлөм тутумунда аныктоочтук милдет аткарат: 1) Сайраган булбулдун үнү да басылар, ташкындаган дайра да соолор...(накыл сөз). 2) Сөздү угар жерге айт, сууну сиңер

жерге төк (макал).

Атоочтуктар кадыресе сын атооч сыяктуу эле айкашкан зат айтылбай калган учурда, анын ордун ээлеп, ошол заттын ордуна колдонулуп, зат маанисине өтөт. Мындай шартта атоочтуктардын синтаксистик милдети арбыйт. Сүйлөмдүн бардык мүчөсүнүн милдетин аткара берет.

Атоочтуктардын зат ордуна колдонулушу, негизинен белгилүү бир максатка, талапка, жагдайга байланыштуу, контексте сөз болуп жаткан затты улам кайталоодон четтөө максатында (кайталоо тексттин поэтикасын аксатары белгилүү), стилистиканын талабына ылайык сүйлөмдүн лексикалык курамын чектеп, кыскартып, чакан көлөмдө берүү максатында, же сүйлөмдө сөз болуп жаткан зат жөнүндөгү маалымат (информация) айтуучуга да, угуучуга да бирдей даражада түшүнүктүү болуп турган шартта зат ордуна колдонулат.

Атоочтуктар деле зат ордуна колдонулганда, зат атоочко тиешелүү сөз өзгөртүүчү каражаттар менен өзгөрөт, ошондой эле жекелик, көптүк санда колдонулат. Эгерде субстантивацияланган атоочтук атооч жөндөмөсүнүн формасына келтирилип, жекелик санда колдонулса, этиштик баяндооч дайыма бир калыпта III жакта, жекелик санда айтылат. 1) Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет (макал). 2) Куш аяган көк карайт, ат аяган жер карайт (макал). 3) Кыбыраган бел ашат... (макал).

Зат ордуна колдонулган атоочтуктарга –лар мүчөсү жалганып, көптүк санды билдирсе, же ага таандык мүчөлөр жалганып айтылса, этиштик баяндоочтор жекелик санда туруп да, көптүк санда туруп да айтыла берет. Бирок жекелик санда турушу көбүрөөк кездешет. Бул жагынан субстантивацияланган сын атоочтук ээ менен этиштик баяндоочтун жак жана сан боюнча ээрчип, айтылышына окшош экендиги байкалды: 1) Отургандар, Мойт аке, Сарт акелер кирип келишкенде, жапырт тура калышты (санжырадан). 2) Төрт тарапка кабар айтканы кеткендер түгөл келди (М.Абакиров). 3) Айныксыз ачуу чындык бар: өлгөндөр тирилбейт (накыл сөз).

Этиштин башка формаларынан айырмаланып, кыймыл атоочтор кыймыл-аракеттин атын билдиргендиктен, аларды өз турпатында эле, б.а., зат атооч менен айкашпаса деле зат мааниси болот. Ошондуктан кыймыл атоочтор зат ордуна колдонулбай, өз бетинче атооч жөндөмөсүндө туруп, сүйлөм ээсинин милдетин

аткарат. Мындай жагдайда алардын сүйлөм ээсинин милдетин аткарышы адам аттары, адамга карата колдонулган сөздөрдөн башка жандуу жана жансыз зат атоочтордон уюшулган сүйлөм ээси менен этиштик баяндоочтун жак жана сан боюнча ээрчишүүсүнөн олуттуу айырмасы жок: жак боюнча туруктуу абалда III жакта колдонулса, сан боюнча жекелик санда турат: 1) Боонуу адамдын табигый көркүн кордойт (Т. Буай). 2) Билим алуу талыкпаган эмгекти талап кылат (Ө. Даникеев). 3) Алыш-бериш жолдоштуктан башталат, барыш-келиш туугандыктан башталат (накыл сөз).

Жыйынтыктап айтканда, сүйлөм ээси менен этиштик баяндоочтун ээрчишүүсү көбүнчө ээнин кайсы сөз түркүмүнөн экендигине, б.а., анын грамматикалык табияты менен байланыштуу экендиги байкалат.

Жалпы алганда, кыргыз тилинде этиштик баяндоочтун сүйлөм ээсин жак боюнча ээрчип айтылышы туруктуу мүнөздө болсо, сан боюнча ээрчишүүсү өзгөрмөлүү; бирде сан боюнча толук ээрчип айтылса, бирде толук ээрчибейт. Тилдеги мындай көрүнүштүн өзүнчө жол-жоболору, мыйзамдуу өлчөмү, чени, эрежеси бар экендиги жөнүндө жогоруда талдоолор жүргүзүлдү

III ГЛАВА

АТООЧТУК БАЯНДООЧТОРДУН СҮЙЛӨМ ЭЭСИН ЭЭРЧИШҮҮ НОРМАЛАРЫ.

Сүйлөмдөгү ар бир сөз талдоого алынганда, анын лексикалык мааниси (*эне, үй, нан, токой; жеңил, ачуу, жакшы, чоң; жаз, оку, кел, ал; эки, он, үчүнчү, экиден ж.б.*), сөздүн формасы, ошол формалардан келип чыккан грамматикалык маанилер, сөз формаларынын өзгөрүшү (*эне, эненин, энеге, энени, энеде, энеден* - булардын формаларында да, маанилеринде да өзгөчөлүктөр бар), сөздөрдүн өз ара айкашуу мүмкүнчүлүктөрү, өз ара айкашуудан келип чыккан семантикалык маанилери, ал маанилерге негизделген синтаксистик байланыштын түрлөрү (тең жана багыныңкы байланыштар), ар бир түрүнө мүнөздүү байланышуу жолдору (*ээрчишүү: мен жумушчумун; биз иштейбиз; сен окуучусун; ыкташуу: ачык асман; жакшы мамиле;*

*көп иште; билген адам; башкаруу: окууну аякта; ишти бүткөр; ишке кириш; балага айт; адамдан түңүлбө: элде болсун; таандык байланыш: элдин энчиси; жердин берекеси ж.б.), сүйлөмдө алган орун тартиби (сүйлөм ээси + баяндооч; аныктооч + аныкталгыч; толуктооч + башкаруучу сөз; бышыктооч+ багындыруучу сөз) жана сүйлөм мүчөлөрү (сөздөрдүн сүйлөм тутумундагы синтаксистик милдеттери) менен сөз түркүмдөрүнүн карым-катышы зарыл түрдө эске алынат. Ушул негизде сүйлөмдөгү сөзгө синтаксистик талдоо жүргүзүү, сөзсүз, системалуу түрдө болууга тийиш, башкача айтканда, сүйлөмдөгү сөздүн синтаксистик бир эле белгисин- грамматикалык формасын, же орун алуу багытын, же сүйлөмдөгү башка сөздөр менен грамматикалык байланышын ж.б. аныктоо үчүн, албетте, грамматикалык башка категориялардын да үлүшү эске алынат. Мисалы, баш мүчөлөрдүн ээрчишүү (окшошуу) байланышын аныктоо үчүн ар бир баш мүчөнүн – ээнин да, баяндоочтун да кайсы сөз түркүмүнөн уюшулгандыгы, грамматикалык формасы (жөндөмө, жак, сан, чак, мамиле ж.б. категориялар), сүйлөмдө орун алуу багыты (ачык асман; кадыресе эркин сөз айкашы; биринчи түгөйү аныктооч; экинчиси аныкталгыч; алар өз ара ыкташуу жолу боюнча байланышкан. Салыштырыңыз: *Асман ачык*; эки составдуу жөнөкөй сүйлөм: *асман- сүйлөм ээси: ачык-баяндооч*; (булар өз ара ээрчишүү жолу (мааниси боюнча ээрчишкен) боюнча байланышкан) ж.б. эске алынат. Кыскартып айтканда, синтаксисте сүйлөм тутумундагы сөздүн бир эле белгисин аныктоо үчүн зарыл түрдө анын грамматикалык башка категориялар менен карым-катышы да маанилүү экендиги байкалат.*

Маселенин мына ушул жагын эске алып, атоочтук баяндоочтордун сүйлөм ээси менен болгон грамматикалык багыныңкы байланышын ар бир атооч сөздүн лексикалык-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик белгилерине, өзгөчөлүктөрүнө жараша талдоо гана туура натыйжа береринен күмөн саноого болбойт. Мисалы, зат атоочтук баяндооч менен башка атооч сөздөрдөн (ат атооч, сын атооч, сан атооч) уюшулган баяндоочтордун сүйлөм ээсин ээрчүү нормаларын өз-өзүнчө талдоо менен алардын адабий тилде колдонулушунун көндүм болгон (калыпташып бара жаткан) бөтөнчөлүктөрүн аныктоого

толук мүмкүнчүлүк түзүлөт.

1. Зат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчишүүсү.

Кыргыз тилиндеги толук маанилүү башка сөз түркүмдөрүнө салыштырмалуу алганда (ат атооч, сын атооч, сан атооч, этиш, тактооч, тууранды сөз), зат атоочтун сүйлөмдө аткарган синтаксистик милдеттери эң эле ар түрдүү: ал сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнүн-ээнин, баяндоочтун, аныктоочтун, толуктоочтун жана бышыктоочтун милдетин аткарат. Бирок анын синтаксистик бул милдеттери сүйлөмдүн конкреттүү конструкцияларына, зат атоочтун грамматикалык формаларына, сүйлөмдө алган орун тартибине ж.б. негизделет.

Башка сөз түркүмдөрүнө салыштырмалуу зат атооч өзүнө гана таандык грамматикалык категорияларга да бай. Ал категорияларга жөндөмө, жак, сан, таандык категориялары кирет. Бул категориялардын ичинен жак жана сан категориялары этишке да тиешелүү. Бирок этиштин бул категориялар боюнча өзгөрүшү кайра эле зат атооч менен байланышат. Анткени этиш менен айкашкан зат атооч ээлик милдеттеги кайсы жакта, кандай санда болсо, этиш ошого жараша жак жана сан формаларын кабыл алат. Бул жөнүндө этиштик баяндоочтордун сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчиши деген бөлүмдү (ушул эмгектин экинчи главасын) караңыз.

Зат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчишүүсүн анын көрсөтүлгөн категорияларынын негизинде гана туура аныктоого болот. Ушул негизде сөз болуп жаткан маселеге төмөнкүдөй тартипте иликтөө жүргүзүү ылайыктуу экендиги байкалат;

1. Жак мүчөлөрү жалганган зат атоочтук баяндоочтордун ээрчишүүсү;

2. негизги (атооч жөндөмөсү) жана мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү (барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү) зат атоочтук баяндоочтордун ээрчишүүсү;

3. таандык мүчөлөрү жалганган зат атоочтук баяндоочтордун ээрчишүүсү;

4. кызматчы сөздөрдүн, көмөкчү этиштердин тизмектелип айтылуусу менен уюшулган тутумдаш түзүлүштөгү баяндоочтордун ээрчишүүсү.

Көрсөтүлгөн ушул формадагы баяндоочтордун ээрчишүү

байланышындагы өзгөчөлүктөр (жак мүчөлөрү жалганган зат атоочтук баяндоочтордон башка формалары) жөнүндө ушул мезгилге чейин жарык көргөн кыргыз тилинин синтаксиси боюнча окуу китептеринде (мектеп грамматикаларынан баштап, жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн түзүлгөн окуу китептеринде да) түшүнүктөр маалыматтар, же учкай болсо да, мүнөздөмөлөр жеткиликтүү берилген эмес [43, 44, 7, 45, 35, 34, 32, 31, 36, 37, 38, 39, 8, 50, 51, 52, 53]. Маселенин мына ушул жагын эске алганда, зат атоочтук баяндоочтордун грамматикалык формаларына ылайык анын сүйлөм ээсин ээрчишүү өзгөчөлүктөрүнө иликтөө жүргүзүү максатка жана талапка жооп бере алат.

01. Жак мүчөлөрү жалганган зат атоочтук баяндоочтун Сүйлөм ээсин ээрчиши.

Кыргыз тилинде жак мүчөлөр зат атооч менен этишке тиешелүү сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн системасына кирет. Демек, жак мүчөлөрү зат атооч менен этиш сөздөргө гана жалганат. Ошондой болсо да, тилдин факт-материалдарына караганда, жак мүчөлөрү бардык эле зат атоочторго жалганбайт. Алар, негизинен, адамды туюндуруучу зат атоочторго гана (адамдын аты-жөнү, кесиби, өнөрү, теги адамдык карым-катыштын аттары ж.б.) жалганат. Ал эми башка атооч сөздөр адамды, же адамга карата айтылуучу заттардын ордуна колдонулган учурда гана жак мүчөлөрүн кабыл алат.

Салыштырыңыз: а) адамды туюндуруучу зат атоочтор: *Асанмын, Асансың, адаммын, адамсың, жумушчумун, жумушчубуз, жумушчусуң, комузчумун, комузчусуң, тууганыңмын, алайлыксың, алайлыкпыз ж.б.;*

б) адамга карата колдонулган башка атооч сөздөр (сын атооч, сан атооч); *жакшымын, жакшысың, ташсың (Сен катып калган кара ташсың!), төөсүң (Сен жегениң билип, жутканын билбеген төөсүң!), адамгерчиликтүүсүң, экинин бирисиң, экинчисиң ж.б.*

Эскертүү. Пикир алышуу процессинде I жана II жак мүнөздүү түрдө адамды гана билдирет. Ушул көрсөтүлгөн жактагы зат атоочтор, же зат ордуна колдонулган башка сөздөр айныксыз I жана II жактагы жекелик, же көптүк сандагы ат атоочтор менен гана синтаксистик айкашты түзөт: *Мен учкучмун. Биз учкучбуз. Сен учкучсуң. Силер учкучсунар. Сиздер*

учкучсуздар ж.б. Мындай зат атоочторго дайыма жак мүчөнүн толук формасы гана (-мын, анын варианттары, -быз, анын варианттары, -сың, анын варианттары ж.б.) жалганат. Ал эми этиштерде жак мүчөлөрдүн толук формасы да, толук эмес кыска формасы да (-мын, -ым, -сың, -ың ж.б.) жалганат.

Кыргыз тилинде I жана II жактагы зат атоочторго караганда III жактагы зат атоочтор кеңири мааниде жана чөйрөдө колдонулат: III жактагы зат атоочтор адамды да, адамдан башка жандуу, жансыз заттарды да, ал гана эмес заттын саны, сыны, же ар кандай белгилеринин ордуна да колдонула берет. Бирок III жактагы зат атооч, же зат ордуна колдонулган сөздөрдө жак мүчөсү жалганбайт, анткени түрк тилдеринде, анын системасында кыргыз тилинде да зат атоочтун жакталышынын III жагында мүчөсү жок.

Иштин экинчи главасында эскертилгендей, жак мүчөлөрү сүйлөм тутумунда кандай сөзгө жалганбасын, анын синтаксистик бир беткей гана милдети болот: жак мүчөлөрү жалганган сөз баяндоочтук милдетти гана аткарат. Ошол себептүү түркологияда жак мүчөлөрү эки түрдүү аталат: морфологияда жак мүчөсү деп аталса, синтаксисте баяндоочтук мүчө деген термин менен да аталып жүрөт. Бул жөнүндө иштин экинчи главасында маалымат берилип, тиешелүү илимий адабияттары көрсөтүлгөн.

Коомдук турмушта пикир алышуу ар кандай формада жүргүзүлсө да, маек кеби пикирлешүүнүн чордонун түзөт: анда айтуучу (сүйлөөчү) жана угуучу (тыңдоочу) болору белгилүү. Ошондой жагдайлардын бир учурунда айтуучу өзүнүн ким, кайсы тарап экендигин, дарегин, кесибин, өнөрүн ж.б. билдирүү максатын көздөсө, угуучуга, аны билдирүүчү үчүн өз тарабын (жагын) жана белгисинин жагын (ким экендигин –кесибин, өнөрүн, жакындыгын, мамилесин ж.б.) зарыл түрдө жак мүчөлөр аркылуу туюндурат.

Демек, баяндоочко жалганган жак мүчөлөрү сүйлөм ээси менен анын ар кандай белгисин көрсөткөн баяндоочтун ортосундагы жак жана сан боюнча мамилесин, ички катышын билдирет. Мындай мамиле бир мезгилде берилет, анткени бир эле учурда сөз болуп жаткан мүчөлөр жакты да, санды да туюндурат. Ал гана эмес, жак мүчөлөрү маектешип жаткан тараптардын адамдык мамилесинин даражасын, деңгээлин да билдирет. Ушул негизде экинчи жактын мүчөлөрү демейки жай формада жана сылык формада колдонулат: *Сен дыйкансың. Сиз дыйкансыз.*

Силер дыйкансыңар. Сиздер дыйкансыздар.

Жак мүчөлөрүнүн аракет сферасы муну менен эле чектелбейт. Алар сүйлөм тутумунда ээ менен баяндоочту грамматикалык бирдей формага келтирип, формасы боюнча бири-бирине дал келгендей окшоштуруп тургандыктан, зарылдыгына, белгилүү бир максатка жараша баш мүчөлөрдүн бири, негизинен, сүйлөм ээси айтылбай, көмүскө калышы мүмкүн. Кыргыз тилинин стилистикалык нормасында жак мүчөлөрү жалганган баяндоочтуу сүйлөмдөрдө (жак мүчөлүү атоочтук жана этиштик баяндоочтордо) ээнин айтылбай калышына толук жол берилет. Анткени айтылбай калган аракеттенүүчү I жана II жактагы тарап (сүйлөм ээси) баяндоочтогу жак мүчө аркылуу дапдаана белгилүү болуп турат: Дыйканмын. Дыйканбыз. Дыйкансың. Бул мисалдагы сөздөр жак мүчөлөрү жалганган сөздөр эмес, кадыресе эле эки составдуу сүйлөмдөр. Мындай сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышы жак жана сан боюнча толук ээрчишүү болуп эсептелет. Кыргыз тилинде Мен жылкычымын түрүндөгү сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүнүн толук берилиши, же сүйлөм ээсинин кемип айтылышында белгилей кете турган өзгөчөлүктөр бар. Эгерде мындай сүйлөмдөрдө жактама ат атоочтон уюшулган ээ да, баяндооч да толук берилсе, анда сүйлөм ээси басым маанисинде айтылат, б.а., мен гана (мен эле, менден башка эч ким ж.б.) жылкычымын деген мааниде өзгөчөлөнүп, дааналанып айтылат. Кыскартып айтканда, мындай учурда баяндоочко караганда сүйлөм ээсине көтөрүңкү басым жасалат. Эгерде сүйлөм ээси айтылбай, баяндооч гана айтылса, анда бардык жүк баяндоочко гана тиешелүү болуп, анын зоболосу жогорулап, басым баяндоочко түшүрүлүп айтылат. Сөз болуп жаткан зат атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөрдө ээнин айтылбай калышынын нормага айланышынын дагы бир себеби сүйлөмдү ыкчамдатып айтуу, чектеп, кыскартып айтуу максаты менен байланышкан.

Жыйынтыктап айтканда, жак мүчөлүү зат атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөрдө ээнин толук айтылышы, же айтылбай көмүскө калышы кыргыз тилинде бирдей эле даражада колдонулат. Баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышынын мүнөзү бул эки учурда тең бирдей болот, б.а., бир калыптагы толук ээрчишүү сакталат.

Зат атоочтук баяндоочко жак мүчөнүн жалганышы жактама

ат атоочтон уюшулган сүйлөм ээси менен түздөн-түз, айныксыз катышта каралууга тийиш. Эгерде сүйлөм ээси жактама ат атоочтон болбосо, анда зат атоочтук баяндоочко жак мүчөлөрү жалганбайт. Ушул негизде б.а. жактама ат атоочтук ээ менен жак мүчөлүү баяндоочтун өз ара бекем катышынын негизинде баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышы бир тараптуу ээрчишүү эмес, эки тараптуу ээрчишүү, тактап айтканда, ээрчишүү сүйлөм ээси тарабынан да баяндооч тараптан да тейленет, ишке ашырылат: 1) *Илим деген- учу-кыйры жок океан. Мен, бар болгону, ошол океандын жээгиндеги кум менен ойноп отурган балтыр бешик баламын (И.Ньютон).* 2) *Сен адамсың, ошол үчүн сен баарынан улуусуң (Ч.Айтматов).* 3) *Биз азыр дүйнөлөшүү доорунда жашап жаткан адамбыз, ошондуктан турмуштун, жашоонун бардык багытын андап билүүгө тийишпиз (“Агым”). Бул сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн төмөнкүдөй айкашы бар: Мен баламын; Сен адамсың; Биз адамбыз. Бул айкаштын түгөйлөрү жак, сан боюнча толук ээрчишип турат. Алардын ээрчишүүсү сүйлөм ээси тарабынан да, баяндооч тарабынан да тейленип турат.*

Эскертүү. Кыргыз тилинин окуу китептеринде ээрчишүү баяндооч тарабынан гана берилүүчү байланыш катары берилген. Чындыгында андай эмес. Мындай конструкциядагы ээрчишүү өтмө катар, эки тараптуу тейленет.

Кыргыз тилинде сүйлөм ээси I жана II жактагы көптүк, жекелик санда турган жактама ат атоочтон болсо, зат атоочтук баяндооч жак мүчөсүз эле колдонулган учурлар кездешет: 1) *Мен-жылкычы, сен чабан, кыйкырып добуш үн салам (А.Айтиев).* 2) *Мен да-салар, сен да-салар, атка чөптү ким салар (К.К.Юдахин).* 3) *Анын көркү – миң бир түрлүү көрүнүш, мен андыктан кайра кумар, кайра мас (А.Осмонов).* Бул сүйлөмдөрдөгү баш мүчөлөрдүн айкашы: мен жылкычы; сен чабан; мен да салар; сен да салар (салар – архаизм, мансап - даража аты); мен кумар; мен мас.

Айрым изилдөөчүлөр мындай конструкциядагы жактама ат атоочтук ээ менен зат атоочтук баяндоочтун грамматикалык байланышын жак боюнча ээрчип айтылган деп эсептешет [73, 37-38-б.]. Биздин пикирибизче, андай эмес. Бул сүйлөмдөрдүн грамматикалык ээлери –мен, сен; I жана II жактын жекелик санында айтылган. Ал эми жылкычы, чабан, салар, кумар, мас деген зат атоочтук баяндоочтору III жакта турат. Кыргыз тилинде жак мүчө жалганбаган зат атоочтор III жакта деп эсептелинет [29, 76-77-б.; 9, 77-б.]. Бул сүйлөмдөгү баш мүчөлөр, чындыгында,

жак боюнча эмес, сан боюнча ээрчишип турат: мен- I жакта , жекелик санда; жылкычы III жакта, жекелик санда ; сен- II жакта, жекелик санда, чабан – III жакта, жекелик санда .

Эскертүү. Сүйлөм тутумунда жалпы маанидеги зат атоочтор (жалпы аттар) тигил же бул сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарса жана көптүк мүчө жалганбай айтылса, алар, логикалык маанисине карабастан, жекелик санда деп эсептелинет: Адам эмгеги менен бааланат. Адам бааланат. Мындагы эки баш мүчө тең III жакта, жекелик санда айтылган.

Жогоруда берилген мисалдардагы зат атоочтук баяндоочторго жак мүчөлөр жалганган учуру менен жак мүчөсүз айтылган учуру бир эле көрүнүштүн эки варианты эмес. Бул эки учур эки башка тарапка, максатка негизделип айтылат. Эгерде зат атоочтук баяндоочко жак мүчө жалганса, ал чектелген так мааниде болот да, кайсы жактагы жактама ат атоочтук ээ менен байланышса, ага багынычтуу абалда болуп ошол ээге менчиктелген мүнөздө, абалда болуп калат. Эгерде I жана II жактагы жактама ат атоочтук ээ менен байланышкан зат атоочтук баяндооч мүчөсүз айтылса, анда ал кайдыгер маанидеги жалпы зат катары колдонулуп, жөндөмө формасы боюнча (атооч жөндөмө) сүйлөм ээси менен окшошуп калат. Бул формасы боюнча кадимки эле зат атоочтук ээ жана атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон уюшулган конструкциядагы сүйлөмгө окшош, эч кандай айырмасы жок.

Салыштырыңыз: 1) Ачуу – шайтан, акыл- дос (макал). Сөз- жүрөктүн ачкычы (Конфуций). Бакыт- адам өкүнбөй турган рахат (Л. Толстой). 2) Сен – жоокер, асынган куралың бар (С. Бөлөкбаев). Сен- врач, мен- мугалим; экөөбүз тең адамдар менен иштейбиз (“Аалам”). Бул сүйлөмдөрдөгү ээ менен баяндоочтун жөндөмө формасы бирдей болгондуктан синтаксистик милдеттери сүйлөмдө алган орун тартиби боюнча аныкталат: мурда айтылганы – ээ, сүйлөмдүн акырында орун алганы – баяндооч: Сөз атасы- кулак, суу атасы - булак... (макал). Кулак- сөз атасы, булак- суу атасы. Сен – врач, мен – мугалим // мугалим – мен, врач – сен.

Кыргыз тилинде I жана II жактагы жактама ат атоочтук ээ менен айкашып, жак мүчөсү жалганбай айтылган учур зат атоочтун, же зат ордуна колдонулган сөздөрдөн уюшулган баяндоочтордо гана кездешет: Сен- жумушчу, биз- дыйкан. Сен жакшы, мен жакшы, ошон үчүн экөөбүздүн ортобузда акү-чүкү жок... Ынак кошунабыз (“Апендинин жоруктары”). Ошондой болсо да, сөз болуп жаткан конструкциядагы сүйлөмдөрдө зат

атоочтук баяндоочко жак мүчөлөрү жалганбай айтылышына караганда, мүчө жалганып айтылышы кеңири колдонулат. Этиштик баяндоочтуу сүйлөмдөрдө жактама ат атоочтук ээ менен айкашкан баяндоочторго дайыма жак мүчө жалганып айтылат. Жогоркудай жак мүчө жалганбай айтылган учур болбойт.

02. АТООЧ ЖӨНДӨМӨСҮНДӨГҮ ЗАТ АТООЧТУК БАЯНДООЧТУН СҮЙЛӨМ ЭЭСИН ЭЭРЧИШҮҮСҮ.

Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор бардык нерсенин (заттын) аталышын билдирет да, өзүнө тиешелүү мүчөсү жок колдонулат. Ошондуктан атооч жөндөмөсү мүчөсү бар башка жөндөмөлөр үчүн база, б.а., баштапкы жөндөмө болуп эсептелет.

Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочторго көптүк сандагы (-лар мүчөлүү) заттар, таандык мүчөлүү (-ым, -ың, -ы ж.б.) заттар да кирет.

Сүйлөм тутумунда атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор синтаксистик ар түрдүү милдеттерди аткарат:

1) Сүйлөмдүн мазмунунун объектиси (сүйлөмдө кайсы зат сөз болсо, ал сүйлөмдүн объектиси болуп эсептелет) болгон учурда ээлик милдет аткарат. Атооч жөндөмөсүндөгү заттын ээлик милдет аткарышы аны башка жөндөмөлөрдөн айырмалап турат. Анткени атоочтон башка жөндөмөлөрдөгү зат атооч грамматикалык ээнин милдетин аткарбайт. Демек, сүйлөм ээсинин грамматикалык бир гана формасы бар: ал - атооч жөндөмөсү: 1) *Эмгек – аркандай дарттын дабасы. Эмгектен өткөн ырыс жок (Н. Островский).* 2) *Ишке аша турган максатты көздөгөн акыл – эң мыкты акыл (В.Гете).* 3) *Табият- бул сулуулук, жаратылыш, айлана-чөйрө, атмосфера, аалам. (“Заман Кыргызстан”).*

2) Сүйлөмдүн аныктоочунун милдетин аткарат. Мындай зат атоочтор түрк тилдериндеги изофеттик конструкциянын биринчи түрүнүн багынычтуу түгөйү болуп эсептелет: 1) *Алтын нур, күмүш күбөк аралашкан, көргөндө көтөрүлүп, көңүл ташкан (Ж.Бөкөнбаев).* 2) *Жыгач үй жер титирөөдө туруштук бере алат (“Кыргыз туусу”).*

3) Баяндоочтук милдет аткарат. Мындай учурда атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндоочтор туруктуу түрдө сүйлөмдүн акыркы бүткөн чегинен орун алат. Чындыгында, анын баяндоочтук милдетин дал ушул орун тартиби шарттап турат (бул жөнүндө жогоруда да айтылды): 1) *Билим эмгек менен гана*

көркүнө чыгат. Билим – бак, эмгек анын мөмөсү (санжырадан). 2) Балалуу үй – базар, баласыз үй- мазар (макал). 3) Жакшы кыз- жакадагы кундуз, жакшы уул – көктөгү жылдыз (макал).

4) Атама сүйлөмдүн милдетин аткарат. Атама сүйлөмдүн милдетин аткарган атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор көбүнчө жалпы аттардан болот да, негизинен, контекстте колдонулат:

1) Түн. Ай жарык. Бак жактан музыканын үнү угулуп турат (К.Баялинов). 2) Өрт! Суу чачкыла! Кийиз менен баскыла! (Т.Касымбеков).

5. Каратма сөздүн милдетин аткарат. Каратма сөз да сүйлөм тутумунда, негизинен, атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон уюшулат:

1) Жемиши көлдөй толкуган жерди макта, комузум (Ж.Бөкөнбаев). 2) Кулак салгын, сур эчки, мен сага ээрчип жүргөн жан эмес (“Кожожаш”). 3) Ырысы жок жетимдер! Убалыңар германдын башына жетсин (Ч. Айтматов)!

Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтун синтаксистик көрсөтүлгөн милдеттеринин ар биринин өзүнчө өзгөчөлүктөрү бар. Ал өзгөчөлүктөр атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтун сүйлөмдү уюштуруудагы ролу гана эмес (сүйлөмдүн биринчи даражадагы мүчөлөрүнүн- ээнин жана баяндоочтун – милдетин аткарышы, экинчи даражадагы мүчөлөрдүн – аныктооч жана тике толуктоочтун –милдетин аткарышы жана үчүнчү даражадагы мүчөнүн, каратма сөздүн, милдетин аткарышы), сүйлөмдө алган орун тартиби боюнча, сүйлөмдөгү башка сөздөр менен грамматикалык байланышы жагынан айырмаланат. Мисалы, аталган жөндөмөдөгү зат атоочтор сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн милдетин аткарганда жак, сан жана жөндөмө боюнча ээрчишип (окшошуп) турат. Ал эми мындай зат атоочтор аныктоочтук жана тике толуктоочтук милдет аткарганда. багындыруучу сөз менен (аныкталгыч, толукталгыч менен) ыкташуу жолу боюнча байланышат: темир казык, жыгач күрөк, кайыш кур, жибек жоолук, китеп оку, кат жаз, бала бак ж.б. Айтылып жаткан зат атоочтор каратма сөздүн милдетин аткарганда, көбүнчө сүйлөмдүн жалпы мазмунуна тиешелүү болуп айтылып, ал мазмун менен логикалык жактан байланышат.

Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтордун синтаксистик милдеттерине жараша сүйлөмдө тигил же бул сөз менен грамматикалык байланышуу жолдорунун сүйлөм түзүлүшү үчүн сапаттык жагынан да өзгөчөлүктөрү бар: атооч жөндөмөдөгү зат

атоочтор баш мүчөлөрдүн милдетин аткарып, ээрчишүү жолу боюнча байланышып турганда, алардын байланышы дайыма сүйлөмдүн структурасында каралат. Тагыраак айтканда, эки составдуу сүйлөмгө сүйлөмдүк касиетти жаратып турган, ошондон улам сүйлөмдүн грамматикалык негизи болуп эсептелген баш мүчөлөрдүн тышкы байланышын шарттайт. Эскерте кетүүчү жагдай, эгерде сүйлөм тутумундагы сөздөр өз ара синтаксистик байланышта болбосо, алар сүйлөмдүн структуралык элементтери (сүйлөмдү түзүүчү сөздөр) боло албайт.

Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор аныктооч жана тике толуктоочтук милдет аткарганда, алардын ыкташуу байланышы бүтүндүн (сүйлөмдүн) тутумундагы чакан бөлүктүн, б.а., сүйлөмдүн материалдык жагы болуп эсептелген эркин сөз айкаштарынын структурасында каралат.

Кыргыз тилинде атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтун баяндоочтук милдет аткарышы, жогоруда эскертилгендей, сүйлөмдүн өзгөчө бир конструкциясында, б.а., баш мүчөлөрдүн жөндөмө формасынын бирдей болгон конструкциясында гана кездешет. Мындай учурда, жак мүчөлүү зат атоочтук баяндоочтон айырмаланып, атооч жөндөмөдөгү зат атоочтук баяндооч сүйлөм ээси менен жак, сан боюнча гана окшошуп айтылбастан, жөндөмө боюнча да окшошуп турат: 1) *Чындык - анткорлор менен эки жүздүүлөргө жакпай турган күзгү (Ф.Шиллер)*. 2) *Жалгыз жашаган адам - жарты адам (П. Буаст)*. 3) *Адамга таандык мыкты дөөлөт достук (Ларошфуко)*. Баш мүчөлөрдүн айкашы төмөнкүлөр: чындык - күзгү; адам - адам; дөөлөт - достук. Бардык мисалдардагы баш мүчөлөр жалпы маанидеги зат атоочтордон уюшулган. Сүйлөм ээлери да, баяндоочтору да III жакта, колдонулушу боюнча жекелик санда, атооч жөндөмөсүндө. Чындыгында, мындай баяндоочтор сүйлөм ээсин толук ээрчип айтылган.

Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтук ээ бир өңчөй түрүндө, же көптүк санда болсо, ушул эле формадагы баяндооч ээни жак боюнча (III жак) туруктуу ээрчип айтылганы менен, сан боюнча ээрчишүүсү туруктуу эмес: көптүк сандагы сүйлөм ээсин баяндооч бирде ээрчип, көптүк санда колдонулса, бирде жекелик санда айтыла берет. Кыргыз тилинин стилистикалык нормасына бул эки учур тең ылайык келет: 1) *Окуткан балдардын келечегин ойлоп, аларды жан дили менен сүйгөн мугалимдер - чыныгы мугалимдер ("Мугалимдер газетасы")*. 2) *Акмакка*

айтылган жакшы сөздөр –ээн талаада желге учкан камгак (накыл сөз). 3) Балбай, Өмүр, Жанек, Ногой- бугу уруусунан чыккан баатырлар (санжырадан). 4) Эл мүдөөсүн көздөгөн өкмөт да, партия да - караңгыда жарык берген шам (“Агым”). 1-сүйлөмдөгү баш мүчөлөр жак, сан, жөндөмө боюнча толук окшошуп (ээрчип) айтылган. 2 – сүйлөмдө ээ көптүк санда, баяндооч жекелик санда айтылган. 3 – сүйлөмдөгү бир өңчөй ээлерге көптүк сан мүчөсү жалганбаганы менен алар жекелик санда эмес. Ошол себептүү баяндоочу көптүк санда колдонулган. Буларды жак, сан боюнча толук ээрчишип турат деп кесе айтууга болот. 4 – сүйлөмдөгү бир өңчөй ээлерди зат атоочтук баяндооч сан боюнча ээрчибей айтылган.

Айтылып жаткан конструкциядагы сүйлөмдөрдө грамматикалык ээ жекелик санда, ал эми баяндоочу көптүк санда берилген учурлар да кездешет. Бирок мындай баяндоочтун көптүк санда айтылышына өбөлгө болуучу жагдай болору байкалат. Ал жагдай көптүк сандагы баяндоочко мүнөздүү түрдүү сапаттардын, белгилердин коштоосу менен айтылышы аркылуу шартталып турат: 1) Жумушчу – өнөр жайда, завод - фабрикте, шахталарда иштеген адамдар (Ш.Бейшеналиев). 2) Бүгүнкү окуучу – келечекте экономиканы, саясатты, илимди, техниканы, маданияттын бардык тармактарын өркүндөтүүчү адистер, өнөрпоздор. Ошондуктан алардын талапка ылайык билим алышына мамлекетибиз камкордук көрүшү зарыл (“Агым”).

Сүйлөм ээсинин милдетин аныктама (баары, ар ким, ар бири), белгисиз (кимдир бирөө, кээ бир, кайсы бир, кай бир ж.б.) ат атоочтор аткарсан, атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндоочтор стилдик талабына ылайык көптүк сан боюнча ээрчип да, ээрчибей да айтыла берет: 1) Кээбири – жан –каны бирге курбулар (С. Каралаев). 2) Намаз окугандын баары – мусулман, бирок алардын бардыгынын ыйманы бирдей эмес (Кыдыр аке). 3) Сарыбагыш Чагалдактын ойлогонунун, сүйлөгөнүнүн ар бири – чыр-чатак. Ошол үчүн Ормон аны жаңжал чыгарыш үчүн бугу уруусуна жиберер эле (санжыра).

Жактама ат атоочтон башка ат атоочтун семантикалык бардык топтору – шилтеме, сурама, таңгыч, аныктама, белгисиз ат атоочтор- сүйлөм тутумунда формалдуу түрдө III жакта колдонулат [55, 35-б.; 67]. Бул мисалдардагы ээлик милдет аткарган ат атоочтор III жакта тургандыктан, зат атоочтук баяндоочтор да жак боюнча ээрчип айтылган.

Сүйлөм ээсине, же зат атоочтук баяндоочуна жакчыл таандык

мүчөлөр жалганып айтыла берет. Мындай учурда тигил же бул баш мүчөгө жалганган жакчыл таандык мүчөлөр баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышына кадыресе жак мүчөлөр сыяктуу таасир кыла албайт: сүйлөм ээсине I жана II жакты кошо билдирген таандык мүчөлөр жалганып айтылса деле, атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндооч III жакта айтылат: 1) *Силердин жүрөгүңөрдө кайнап турган каныңар – биздин кан. Түпкү тукумубуз бир андыктан ичара чырдаша турган, бөлүнө турган акыбыз жок (Тилекмат)*. 2) *Биздин үй бүлөнүн куту, балдарымдын энеси, талыбаган тарбиячысы – мына бул чыканактай байбичем (санжырадан)*. 1- сүйлөмдө ээ – каныңар: II жакта, көптүк санда; баяндоочу – кан: III жакта, жекелик санда. Ал эми 2- сүйлөмдүн бирөнчөй ээлери – куту, энеси, тарбиячысы: ар бири III жакта, жекелик санда; баяндоочу – байбичем: I жакта, жекелик санда. Мындай сүйлөмдөрдө ээ жана баяндооч толук ээрчишпейт: жак боюнча ээрчишсе, сан боюнча ээрчибейт, же сан боюнча ээрчишсе, жак боюнча ээрчибейт. Бул көрүнүш I жана II жактын таандык мүчөлөрү жалганган ээге да, баяндоочко да бирдей эле тиешелүү.

Айрым учурларда сүйлөм ээсине да, баяндоочуна да же I жактын, же II жактын таандык мүчөлөрү бирдей жалганып айтылат. Мындай учурда ээ менен баяндоочтун жагы дал келишип турат, б.а., жак боюнча толук окшошуп (ээрчишип) айтылат. Алардын сан боюнча окшошуусу туруктуу эмес: бирде сан боюнча окшошуп турса, бирде окшошпойт: 1) *Денсоолугум – байлыгым. Денсоолугуң – байлыгың (оозеки кептен)*. 2) *Өз кемчилигиңди сезгениң да – сезимталдыгың (Л.Толстой)*. 3) *Менин байлыгым, жөлөк- таягым – балдарым, инилерим (оозеки кептен)*.

03. МЕЙКИНДИК ЖӨНДӨМӨЛӨРҮНДӨГҮ ЗАТ АТООЧТУК БАЯНДООЧТУН СҮЙЛӨМ ЭЭСИН ЭЭРЧИШИ.

Сүйлөм тутумунда ар бир жөндөмөнүн кошумча маанилери, аткарган синтаксистик милдеттери болору белгилүү. Ошондой эле мейкиндик жөндөмөлөрдүн да маанилери жана милдеттери бар. Мисалы, барыш жөндөмөсү жалганган сөзүнүн кимге, эмнеге багытталгандыгын билдирет. Бул маани – барыш жөндөмөсүнүн негизги мааниси. Ал эми бул жөндөмөдөгү сөз багыттык мааниси бар этиш сөздөр менен айкашканда орунду да билдирет. Барыш жөндөмөсүндөгү зат атооч лексикалык маанисине, сүйлөмдө

кандай сөз менен айкашып, ага багынычтуу түгөй болуп тургандыгына (атооч сөз жана этиш сөз менен айкашуусу), сүйлөмдө орун алуу багытына (толуктоочтук милдет, бышыктоочтук милдет, баяндоочтук милдет аткаргандагы орду) негизделип, төмөнкүдөй сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарат:

1) Этиштик, же атоочтук баяндоочтор менен айкашып, кыйыр толуктоочтун милдетин аткарат: *Арбасаң да, каргасаң да, отко, чокко кармасаң да, үмүт өлбөйт, карыбайт (насаат сөз). Ар бир иштин жүйөсү билгенге оңой, билбегенге кыйын (насаат сөз).* 1- сүйлөмдөгү бир өңчөй толуктоочтор (отко, чокко) этиш менен (кармасаң), экинчисинде (билгенге, билбегенге) сын атоочтук баяндооч менен (оңой, кыйын) айкашып турат.

2) Этиштик баяндооч менен айкашып, орун бышыктоочтун, максат бышыктоочтун милдетин аткарат: *Токтогул эч күнөөсү жок эле түрмөгө камалган жана Сибирге айдалган (Токтогул). Эмне болгонун билмекке өзүн эске түшүрөт (К. Осмоналиев).*

3) Сүйлөм баяндоочунун милдетин аткарат: *Сайдыкы сайга, кумдуку кумга (макал).*

Кыргыз тилинде барыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтун синтаксистик милдеттери бирдей эмес: кыйыр толуктооч, орун бышыктоочтун милдетин көп аткаrsa, максат бышыктоочтук жана баяндоочтук милдетте сейрек кездешет:

Барыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор сүйлөмдүн чектелүү конструкциясында гана баяндоочтук милдет аткарат: Кычыраган суук окопто чала-була уктап турганыбызда: “Батарей, согушка!” деген команда угула түштү (К. Үсөнбеков).

Барыш жөндөмөсүндөгү зат атооч баяндоочтук милдет аткарганда ээден кийин, сүйлөмдүн аякталган чегинен орун алат: *Бирдики миңге, миңдики түмөнгө (макал). 2) Байлыгың өзүңө. Биз дүнүйөңдүн жарым тыйынын да көргөн жокпуз (Ө. Даникеев).*

Барыш жөндөмөдөгү зат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээси менен ээрчишүү жолу боюнча байланышы бошоң мүнөздө болот. Тактап айтканда, мындай баяндоочтор болжолдуу, формалдуу түрдө гана III жакта деп эсептелинип, көбүнчө жекелик санда колдонулат: *Эт этке, сорпо бетке (макал). Эгин мамлекетке (“Советтик Кыргызстан”).*

Бул айтылгандан бир беткей жыйынтык чыгарууга болбойт. Сейрек болсо да, барыш жөндөмөдөгү баяндоочтун көптүк санда колдонулган учуру кездешет: *Бардык жакшы нерсе балдарга.*

Мына бул баалуу белектер ардагерлерге (“Кыргыз туусу”)!

Колдо бар материалдарга караганда, барыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчишүүсү туруксуз: бирде жак боюнча ээрчип айтылса, бирде ээрчибейт (Бардык жакшы тилегим элге). Сан боюнча ээрчишүүсү да туруктуу эмес.

Өзгөчө барыш жөндөмөсүндөгү, деги эле бардык мейкиндик жөндөмөдөгү баяндоочтуу сүйлөмдөрдү толук сүйлөм эмес, алар кыскартылган баяндоочтуу сүйлөмдөр деп эсептеген пикир да кездешет. Мисалы, профессор А.Жапаров *эт этке, сорпо бетке (макал). Асыл таштан, акыл баштан (макал)* түрүндөгү сүйлөмдөрдүн чыгат, кошулат деген баяндоочтору түшүп калган дейт [38, 231-233-б.].

Биздин пикирибизче, баяндоочу айтылбай калган, анысы баландай сөз болууга тийиш деп божомолдоого болбойт. Үстүртөн божомолдоп караганда, мындай сүйлөмдөрдүн баяндоочу айтылбай калган сыяктанат. Чындыгында, айтылбай калды деп жаткан баяндоочун так табуу мүмкүн эмес.

Салыштырып көрөлү; ...сорпо бетке – сорпо бетке (чыгат) – сорпо бетке (жугат) – сорпо бетке (сиңет) – сорпо бетке (жарашпайт) ж.б. Эгерде бул сүйлөмдөр ушул вариантында берилген болсо, алар таптакыр башка конструкциядагы сүйлөмдөр болуп эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, *эт этке, сорпо бетке деген сүйлөм менен эт этке кошулат (жугат, жабышат ж.б.), сорпо бетке чыгат (жугат, сиңет ж.б.)* сүйлөмдөр эки башка конструкциядагы сүйлөмдөр болуп эсептелет. Ал гана эмес, булардын баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышында да өзгөчөлүк бар: *эт этке* деген сүйлөмдө ээ жана баяндоочтук жак көрсөткүчтөрү жок, алар формалдуу түрдө гана III жакта деп эсептелинет. Ал эми *эт этке кошулат* деген сүйлөмдүн баяндоочу, биринчиден зат атоочтук эмес, этиштик баяндооч. Экинчиден, этиштик баяндоочунун жак мүчөсү (-т) бар. Үчүнчүдөн, этиштик баяндооч жекелик санда колдонулган.

Эгерде профессор А. Жапаров барыш жөндөмөсүндөгү сөз болуп жаткан конструкциядагы сүйлөмдү кыскартылган баяндоочтуу сүйлөм деп эсептесе, эмне үчүн жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндөгү зат атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөрдү толук сүйлөм, б.а., баяндоочу кыскартылбаган сүйлөмдөр деп эсептейт? Ал: “Жатыш жөндөмөсүндөгү заттык баяндоочтор ... ээ болуп түшкөн сөздөрдүн нерселик, орун, сыпат, абал, себеп сыяктуу

кырдаалдарын баяндайт” -деп кесе айткан [38, 122-123-б.]. Бул пикири менен ал өзүнө- өзү каршы болгондугу даана байкалып турат.

Барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, синтаксистик синонимдеш конструкциядагы сүйлөмдөрдү түзөт. Үстүртөн караганда, мындай сүйлөмдөрдүн бардыгында кандайдыр бир божомолдонгон этиш айтылбай калган сыяктанат. Чындыгында, андай эмес. Кыргыз тилинде ушундай конструкциядагы сүйлөмдөр да өз алдынча колдонулат.

Салыштырыңыз: -Барыш жөндөмөсүндөгү баяндооч: *Илим жаштарга!* -*Илим жаштарга (арналат) – Илим жаштарга (айтылат) ж.б.*

-Жатыш жөндөмөсүндөгү баяндооч: *Үчөө тең Ташкентте.* (А.Жапаровдун берген мисалы) – *Үчөө тең Ташкентте (турат) – Үчөө тең Ташкентте (калды) – Үчөө тең Ташкентте (жашайт) – Үчөө тең Ташкентте (иштешет) ж.б.*

-Чыгыш жөндөмөсүндөгү баяндооч: *Бул кат Түлкүбектен.* (А.Жапаровдун сунуштаган мисалы) – *Бул кат Түлкүбектен (келди) – Бул кат Түлкүбектен (берилди) – Бул кат Түлкүбектен (жөнөтүлдү) ж.б.*

Кыргыз тилинде мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү зат атооч, ат атооч, же зат ордуна колдонулган башка сөздөрдүн баяндоочтук милдет аткарышы бирдей жыштыкта эмес: Булардын ичинен жатыш жөндөмөсүндөгү баяндоочтор көбүрөөк колдонулат; андан кийинки жыштыкта чыгыш жөндөмөдөгү, андан да чектелүү жыштыкта барыш жөндөмөдөгү баяндоочтор колдонулат.

Жатыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор сүйлөм тутумунда кандай сөздөр менен (атооч, этиш сөздөр), синтаксистик кандай милдеттеги сүйлөм мүчөлөрү менен (ээ, баяндооч ж.б. айкашкандыгына жараша түрдүү маанилерди билдирет жана синтаксистик ар башка милдеттерди аткарат:

а) Кыймыл- аракеттин, өнүгүү- өсүү процессинин кайда болуп жаткандыгын, болорун, болуп өткөндүгүн же качан, кайсы мезгилде болорун билдирет. Мындай учурда жатыш жөндөмөсүндөгү сөз көбүнчө орун жана мезгил бышыктоочтук милдет аткарат:

1) *Таймырда, газ промыселдеринин кызматкерлери жашаган Тухард жана Солонинское поселокторунда, өзгөчө цилиндр формасындагы үйлөр салынган көчөлөр пайда болду (“Кызыктар,*

сонундар”).

2) Дал ошол минутада өкүрүп ыйлап жатканын, же күлүп жатканын Чоко өзү сезбеди (К. Жантөшев).

б) Кыймыл- аракеттин лексикалык маанисин толуктап, ошол эле кыймыл- аракеттин кимде, эмнеде экендигин билдирип, толуктоочтук милдетти аткарат: Билимдүүдө көп өнөр болот (К.Баялинов). Жаш балдарда сезимталдык, айлана-чөйрөдөгүлөрдү кабылдоо мезгил өткөн сайын өөрчүй берет (“Мугалимдер газетасы”).

в) Заттын, сапаттын, белгинин кимде, эмнеде экендигин билдирип, сүйлөмдүн бүткөн чегинде жайгашканда баяндоочтук милдетти аткарат: Дайранын көркү кемеде, баланын көркү энеде; Акыл айтсаң тыңшабайт, акмактын көркү жемеде (Токтогул). Таятамдыкы Чоңташтан кырк чакырымдай ары Кеңсууда (М.Элебаев). Чечендик сөздүн тамыры элде (С. Закиров).

Жатыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, сүйлөм ээсинин бир калыптагы орундук, мейкиндик абалын, айрым учурда ээ аркылуу туюндурулган заттын, белгинин, сапаттын кимде, эмнеде экендигин, же себеп, мезгилдик кырдаалын билдирип, формалдуу түрдө дайыма III жакта деп эсептелинет:

1) Тулпар тушунда, күлүк күнүндө (макал). 2) Жазында, жайында элдин баары талаада (Т.Сыдыкбеков). 3) Бизди кызыктырган, бирок биз көрүп жана уга элек ыр менен күүлөрдүн уюткусу элде (К.Күмүшалиев). 4) Айыбы кулдугунда (К. Жантөшев).

1- сүйлөмдө жатыш жөндөмөдөгү баяндооч ээнин мезгилдик белгисин, экинчисинде орундук белгисин, үчүнчүсүндө заттын кимде экендигин, 4 – сүйлөмдө себептик белгисин көрсөтүп турат.

Жатыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсинин кандай белгисин билдирип турушу анын ээни ээрчишүү байланышына таасир кылбайт.

Барыш жөндөмөдөгү баяндооч сыяктуу эле жатыш жөндөмөдөгү зат атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчишүүсү да туруктуу эмес: бирде III жак боюнча ээрчишсе, бирде ээрчибейт; сан боюнча да ушундай эле абалда айтылат, тактап айтканда, жекелик санда толук ээрчишсе, көптүк санда ээрчишип да, ээрчишпей да айтыла берет. Бул жагынан алганда, ар башка жөндөмөлөрдөгү зат атоочтук баяндоочтордун сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчишүүсүндө жалпы окшоштук бар экендиги

байкалат:

а) Жак боюнча ээрчип (III жак), көптүк сан боюнча ээрчибей айтылат: 1) *Сентябрь айы. Бардык жаштар окууда (Ж. Мавлянов) Байкуш жатакчылардын көйгөйлөрү, армандары, эстеринде (К. Осмоналиев).* 3) *Үрөндүн баркы түшүмүндө, адамдын баркы элге келтирген пайдасында (Д. Гарибальди).* 4) *Келечегибиз ушул жигитте (Ш. Бейшеналиев).* 1- сүйлөмдөгү баш мүчөлөр сан боюнча окшошпой айтылган. 2-3- сүйлөмдө ээрчишүү толук сакталган. 4- сүйлөмдө ээ I жакта, көптүк санда турса, баяндоочу III жакта, жекелик санда айтылган. Мындай сүйлөмдөрдөгү баш мүчөлөрдүн эркин, бир калыпта эмес ээрчишүүсү кыргыз тилинде нормага айланып калган.

Байкоого караганда, жатыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндоочтун жекелик санда колдонулушу көбүрөөк кездешет:

1) *Кайсы бир чыгыш акындын жалгыздык тууралуу эсте чала калган ыры болор эле, ошону эстеди. “ Атадан алтоо болсоң да, бир жалгыздык башыңда” (Ч. Айтматов).* 2) *Чечендик сөздөгү эң башкы нерсе айтылган ойдун тереңдигинде жана таамайлыгында (С. Закиров).*

Барыш жана жатыш жөндөмөлөрүнө караганда сүйлөм тутумунда чыгыш жөндөмөнүн маанилери көп. Ошол маанилерине негизделип, чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтор синтаксистик ар түрдүү милдеттерди аткарат: кыймыл-аракеттин башталган, чыккан ордун билдирсе орун бышыктоочтун (*Ысыккөлгө көп өлкөлөрдөн туристтер келе баштады.*), заттын кимден, эмнеден кайда болушун билдирип, кыймыл – аракетке объект болуп турса, толуктоочтун (*Тунук акылдан жашоого көп пайда келтире турган ойлор жаралат*), кыймыл–аракеттин качантан, кайсы убактан башталарын билдирсе, мезгил бышыктоочтун (*Кичинемден кара жумушка аралаштым*), кыймыл- аракеттин себебин билдирсе, себеп бышыктоочтун (*Байкуш кемпир жокчулуктан арпанын кодурасын терип жүрдү*), өлчөмдү, көлөмдү, сан маанисин, сыпатты билдиргенде, же заттын материалын, эмнеден жасалгандыгын билдиргенде кыйыр толуктоочтун (*жүзүм өрүктөн ширелүү. Ата –энеге баладан кымбат эчнерсе жок. Алтындан жүгөн катсаң да, эшек эшек бойдон калат*), сүйлөмдүн аякталган чегинде жайгашып, баяндоочтун милдетин (*Кулубай булар менен бир уруудан*) аткарат.

Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндоочтордун сүйлөм

эсин жак жана сан боюнча ээрчиши, негизинен, башка мейкиндик жөндөмөлөрдөгү баяндоочторго окшош эркин мүнөздө болот, б.а., ээни толук ээрчип да, же жарым-жартылай ээрчип да айтыла берет.

а) Сүйлөм ээси менен жак, сан боюнча толук окшошуп айтылды:

1) *Карамолдо өзү айткандай, “Жөө калды”, “Көкөй кести” сыяктуу күүлөр калыстыгы жок зар замандын запкысын жеген эмгекчи элдин муңу менен муңдаш, кайгысы менен үндөш болгон чыгармалардан (К.Күмүшалиев).* 2) *Бадалдын ажалы балтадан (макал).* 1- сүйлөмдө баш мүчөлөр жак жана көптүк сан боюнча, 2- сүйлөмдө жак жана жекелик сан боюнча толук окшошуп айтылган.

б) жак боюнча ээрчип, сан боюнча ээрчибей айтылышы:

1) *Абдылас Малдыбаев театрлаштырылган өздүк көркөм чыгармачылык кружокко 1920 – жылдан тартып катышкан алдыңкы муундардан (К. Күмүшалиев).* 2) *Ыбрай да, чоң комузчулардан (К.Күмүшалиев).* Бул мисалдарда сүйлөм ээлери III жак, жекелик санда, ал эми баяндоочтору III жак, көптүк санда айтылган.

в) Жак боюнча ээрчибей, сан боюнча ээрчип айтылган учурлары да кездешет. Мындай учурда зат атоочтук баяндоочко I жана II жактын таандык мүчөлөрү жалганып айтылат. Жакчыл таандык мүчөлөр жалганган зат атоочтун жагы белгилүү болот:

1) *Мына бул кат тээ алыскы майданда жүргөн сенин теңтушундан (Ж. Мавлянов).* 2) *Урматтуу досум, бул куту кичине болгону менен, ичиндеги баалуу белек биздин курбу-курдаштарыбыздан (Ш.Бейшеналиев).* Бул мисалдардагы сүйлөм ээлери (кат, белек) III жакта ал эми баяндоочтору II жана I жакта (курбу- курдаштарыбыздан) берилген.

04. КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР, КӨМӨКЧҮ ЭТИШ ТИЗМЕКТЕЛИП АЙТЫЛГАН ЗАТ АТООЧТУК БАЯНДООЧТОРДУН СҮЙЛӨМ ЭЭСИН ЭЭРЧИШИ.

Кызматчы сөздөр (бөлүкчө, жандооч) жана кызматчы сөздүк милдет аткаруучу көмөкчү этиштер атооч, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү зат атоочтук баяндоочтор менен ажырагыс түрдө тизмектелип айтылып, тутумдаш түзүлүштөгү баяндоочторду уюштурат. Бирок кызматчы сөздөрдүн зат

атоочтук баяндоочтор менен тизмектелип айтылышы кыргыз тилинде бирдей деңгээлде эмес: жандоочторго караганда бөлүкчөлөр көбүрөөк тизмектелип айтылат. Байкоого караганда, бул көрүнүштүн жүйөлүү жөнү бар. Жандоочтор негизинен, тизмектелип айтылган сөзүн сүйлөм тутумунда экинчи бир сөз менен грамматикалык жактан байланыштыруучу каражаттын милдетин аткарат. Ушул негизде жандоочторду сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (жөндөмө мүчөлөр) сыяктуу, сүйлөмдө сөз менен сөздү байланыштыруу милдетин аткарат деген пикир да кездешет [71]. Ушул милдети боюнча жандоочтор көбүнчө айкындооч мүчөлөр менен тизмектелип айтылат: 1) *Сарт акенин шакирти Тилекмат чечен жөнүндө, анын ата-теги жөнүндө санжыраларда ар түрдүү айтылып жүрөт (А.Иманов)*. 2) *Кыш катуу жылдары Анархайга чейин жем-чөптү машинелеп, самолеттоп ташып жатпайбы (Ч. Айтматов)*.

Ал эми бөлүкчөлөр болсо, негизинен, жеке сөз менен тизмектелип айтылып, ага кошумча маани берүү кызматын аткарат:

1) *Анархан гана үн катпай отурду (К.Жантөшев)*. 2) *Дүйнөдө жалгыз теңи жок, адамзат гүлдүн гүлү го, ааламга акыл жүгүрткөн, өмүрдүн шандуу үнү го... (А.Токомбаев)*.

Кызматчы сөздөр тизмектелип айтылган зат атоочтук баяндоочтор эки түрдүү калыпта кездешет:

а) жак мүчөлөрү жалганган түрдө: 1) *Мен сендей акын эмесмин (М. Борбугулов)*. 2) *Сен чоң жыйында эл көзүнө көрүнө турган балбан турбайсыңбы (“Аалам”)*.

б) Зат атооч менен өзгөрүүсүз тизмектелип айтылган түрүндө:

1) *Жаман дос көлөкө сыяктуу: күн тийип турганда, качып кутула албайсың, күн бүркөөдө издеп таба албайсың (А. Кунанбаев)*. 2) *Өзүн эл ичинде тың алып жүрүү да жаман сапат эмес (накыл сөздөн)*.

Бул эки учурда баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышынын мүнөзү бирдей эмес: биринчи учурда баш мүчөлөр толук ээрчишсе, экинчи учурда эркин ээрчишет, б.а., бирде толук ээрчишсе, бирде жарым – жартылай ээрчишет.

Эгерде зат атоочтук негизги баяндооч менен тизмектелип айтылган кызматчы сөзгө жак мүчөсү жалганып айтылса, анда сүйлөм ээси, сөзсүз, жактама ат атоочтон болот. Мындай учурда ээрчишүү жак жана сан боюнча толук сакталат: 1) *Шайырдыгыңа караганда, сен апачык күн экенсиң, бүтүндөй жүзүң да нурданып*

турат (Ж.Мавлянов). 2) Биз да бир кезде силердей алып учуп турган жаш элек (А.Токомбаев).

Эгерде зат атоочтук баяндоочко тизмектелип айтылган кызматчы сөзгө сөз өзгөртүүчү мүчө жалганбаса, анда ал формалдуу түрдө III жакта деп эсептелинет. Мындай учурда тутумдаш түзүлүштөгү баяндоочтун (зат атооч + кызматчы сөз) сүйлөм ээсин ээрчишүү мүнөзү атооч, барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндөгү зат атоочтук баяндоочтон эч кандай айырмасы жок: 1) Байлык үйүп койсоң чирип кеткен, чачып койсоң жер семирткен кык сыяктуу. (санжырадан) 2) Зуннахундун бул сапар айткандары оңой- олтоң сөз эмес (К.Жантөшев). Колдо бар материалдарга караганда, зат атоочтук негизги баяндоочко көмөкчү этиштер тизмектелип айтылган учурда деле баш мүчөлөрдүн ээрчише байланышынын мүнөзү деле кызматчы сөздөр кошулуп айтылгандагы учурлар менен бирдей эле экендиги байкалды:

1) Тезектөрөгө барганда Тилекмат кырктан өтүп калган куракта болчу (санжырадан). 2) Биз ал кезде жаш турбайбызбы, турмуштун өөдө-ылдыйын көп байкай элек экенбиз (К. Кайымов). 3) Ал байына аябай ыраазы болду, таң да калды (А.Токомбаев).

2. Сын атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчиши.

Объективдүү чындыктагы зат, окуя, кубулуштун ар биринин өзүнө тиешелүү ички жана тышкы белгилери болору белгилүү. Ушул белгилерди билдирүү үчүн тилде атайы сөздөр пайда болгон. Андай сөздөр грамматикалык термин боюнча сын атоочтор деп аталат. Демек, сын атоочтун колдонулушу зат менен байланыштуу.

Сүйлөм тутумунда зат менен айкашып, аны менен байланышта айтылган башка сөздөр деле (зат атооч: *алтын саат, адамдын мээрим*; сан атооч: *он бала, экинчи бригада*; ат атооч: *ошол үй, менин үйүм*; атоочтуктар: *баруучу жол, ырдаган бала*) бар, бирок ар бир сөздүн зат менен айкашкандагы семантикалык маанилери ар башка. Мисалы, сын атоочтор зат атооч менен айкашканда сүйлөм тутумунда эки түрдүү багытта жайгашат: а) зат атоочтон мурда орун алат; б) зат атоочтон кийин айтылат.

Сын атоочтор затка карата эки бөлөк багытта жайгашканда, алардын сүйлөмдөгү синтаксистик милдеттеринде да айырмасы бар: Зат атоочтон мурда турганда аныктоочтук милдет аткарс,

андан кийин орун алганда баяндоочтук милдет аткарат. Бул эки учурда тең сын атоочтор багындыруучу түгөй болуп түшкөн зат атоочтун түрдүү белгилерин –сапатын (*жакшы окуучу*), мүнөзүн (*назык жигит, адамгерчиликтүү жигит*), өңү –түсүн (*ак жоолук, кызыл гүл*), көлөмүн (*кенен үй, чоң үй*), тышкы көрүнүшүн (*жоон таяк, сулуу кыз*), даамын (*ачуу алма, ширин өрүк*), заттын эмнеге эгедер экендигин (*балалуу үй, малдуу киши*), заттагы кандайдыр бир нерсенин жоктугун (*баласыз киши*), заттын салыштыруу белгисин (*өгүздөй балык*), заттын басаңдатылган, же күчөтүлгөн белгисин (*кичинекей бала, абдан эмгекчил адам*) ж.б. көп сандаган белгилерин билдирет.

Сын атоочтор багындыруучу өзөк болуп түшкөн затка карата мурда, же кийин айтылганда анын грамматикалык байланышуу жолдорунда, ал жолду тейлөөчү каражаттарында да айырма бар: зат атоочтон мурда айтылганда, жогоруда эскертилгендей, аныктоочтук милдет аткарат да, зат атооч менен (аныкталгыч менен) ыкташуу жолу боюнча байланышат. Мындай байланыштын каражаты синтаксистик каражат, б.а., орун тартиби болуп саналат: *Азыр Кыргыз Республикасынын кызыл желеги мамлекеттик бардык мекемелерде илинип турат (“Ысыккөл кабарлары”)*. Ал эми сын атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, багындыруучу өзөк болгон сүйлөм ээси менен логикалык жактан (мааниси боюнча) ээрчишүү жолу боюнча байланышат. Албетте, мындай ээрчишүүнүн, жак жана сан боюнча атайы каражаттар аркылуу тейленишине караганда, өзгөчөлүгү бар: *Көп ыйлаактын көзү жаман, көп сүйлөөктүн сөзү жаман (макал). Жөнөкөйлүктүн эки түрү бар: табыйгы түрү жана үйрөнгөн түрү. Анысы да, мунусу да сыйга татыктуу (Л.Толстой)*.

Сын атооч аныктоочтук милдет аткарганда да, баяндоочтук милдет аткарганда да багынычтуу түгөй болуп колдонулат: биринчи учурда аныкталгыч затка, экинчи учурда ээнин милдетиндеги зат атоочко багынат.

Сын атоочтун жогоруда көрсөтүлгөн орун тартибин атайы белгилей кетүүнүн чоң мааниси бар. Чындыгында, сын атоочтун зат атоочко карата орун алышы анын синтаксистик милдетин аныктоочу негизги факторлордун бири болуп эсептелет.

Салыштырыңыз: 1) *көркөм айлана; түптүз жол.* 2) *Айлана көркөм. Жол түптүз.* Биринчи мисалдагы сын атооч + зат атооч – синтаксистик чакан бирдик – зат атоочтук эркин сөз айкашы.

Экинчи мисалдагы зат атооч +сын атооч –синтаксистик бүтүн бирдик – сүйлөм. Зат атооч менен сын атоочтун айкашы сүйлөмдүк түзүлүштө болгондо, ал кадыресе эле сүйлөмдүн негизги белгиси болуп эсептелген, сүйлөмдү калыптандыруучу интонация менен жабдылып айтылат. Ал эми сын атооч + зат атооч багытында колдонулганда бул эки түгөй интонациялык жактан бир үн ыргагы менен айтылат, б.а., интонациялык жактан бүтүн комплексти түзүп турат.

Сын атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээси менен грамматикалык жактан байланышын аныктоодон мурда анын жогоркудай колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө токтоло кетүү абдан керек болучу.

Сын атооч баяндоочтук милдет аткарганда, негизинен, эки түрдүү мааниде колдонулат: а) өзүнүн кадыресе сын маанисинде; б) зат ордуна колдонулуу шартында.

Топтолгон жана териштирилген материалдарга караганда, бул эки учурдун биринчиси, сын атоочтун өзүнүн сындык мааниде колдонулушу, кыргыз тилинде басымдуулук кылат.

Сын атоочтун сүйлөм тутумунда колдонулушунун эки учурун атайы айта кетүүнүн дагы бир жагдайы бар: сын атоочтук баяндоочтор эки түрдүү мааниде колдонулганда алардын сүйлөм ээсин ээрчишүүсүндө өзгөчөлүк бар: сын атооч сөздөр зат атооч менен айкашып, өзүнүн табигый сын маанисинде турганда, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр – жөндөмө, таандык, жак, көптүк мүчөлөр жалганбайт, ошондуктан ал аныктооч жана баяндоочтон башка сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарбайт.

Сын атооч өз маанисинде баяндоочтук милдет аткарганда, этиштик жана зат атоочтук баяндоочтор сыяктуу сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчибейт, себеби, жогоруда эскертилгендей, сын атоочтордо жак, сан көрсөткүчтөрү таптакыр эле болбойт. Бул жагдай да, б.а., сын атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөр да жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө бир конструкциясын түзөт да, сүйлөм ээси менен маани жактан гана (логикалык жактан гана) ээрчип айтылып, анын (ээнин) сындык бардык белгилерин билдирип турат: 1) *Эти ууздай аппак (Ж.Медетов).* 2) *Балалык өзүнүн келечеги менен бактылуу (Н.Гоголь).* 3) *Өзгөчө Ашырбек өңдүү жаңыдан колукту алып, талмоорсуп, көзү бозала чалып турган жигиттер жалкоо (К. Акматов).* Бул сүйлөмдөрдө ээ+ баяндоочтун айкашы төмөнкүлөр: *эти аппак; балалык бактылуу; жигиттер жалкоо.* Сүйлөм ээлеринин бардыгы III жакта, сан боюнча жекелик да, көптүк да санда айтылган. Ал эми алардын белгиси катары колдонулган сын атоочтук баяндоочтор бул көрсөткүчтөр боюнча ээрчибей, өздөрүнүн

баштапкы калыбын өзгөртпөй, ээ менен маани жактан гана байланышып турат.

Нагыз өзүнүн сын маанисинде колдонулган сын атоочтук баяндоочторго кызматчы сөздөр жана көмөкчү этиштер тизмектелип айтыла берет. Бирок мындай сөздөр сын атоочтук баяндоочтун маанилери боюнча байланышына таасир кыла албайт. Бар болгону, көмөкчү этиштер тизмектелип айтылганда, сын атоочтук негизги баяндоочко кошумча чак маанисин билдирет: 1) *Түнтүктөн көзү ачылбай келген айылдын карапайым адамдары ар кандай жаңылыктарга өтө дилгир, ышкыбоз келер эле (К. Үсөнбеков)*. 2) *Касымалы табиятынан бала кыялдуу экен (К.Күмүшалиев)*. 3) *Мелтиреген түз талаа бейпил сыяктуу, бозомук туман суюлуп, бир жакка качып тарап, мелтиреген түз талаа тыптынч эле (Т.Касымбеков)*.

Сын атоочтор сүйлөм тутумунда белгилүү бир максатка байланыштуу субстантивация кубулушуна дуушар болуп, баяндоочтук милдет аткарганда кадыресе эле зат атооч сыяктуу ага жак, сан, таандык, көптүк жана жөндөмө мүчөлөр жалганып айтылат. Мындай формадагы зат ордуна колдонулган сын атоочтук баяндоочтор деле кадимки зат атоочтук баяндоочтор сыяктуу сүйлөм ээсин ээрчибейт да, бир эле мезгилде ээнин сындык жана заттык белгилерин билдирет. Ошондой болсо да, заттанган сын атоочтор кыргыз тилинде баяндоочтук милдетке караганда ээ, аныктооч жана толуктоочтук милдетти көбүрөөк аткарат: 1) *Жакшы бир сөздөн түшүнөт (макал)*. 2) *Жакшынын жакшы билер сымбатын, жаман кайдан билсин адамдын арзан, кымбатын (макал)*. 3) *Акмакка алты таяк (макал)*. 4. *Акылсызды оңго тартсаң, солго качат (макал)*. Бул сүйлөмдөрдө асты сызылган сөздөр ээлик (жакшы) аныктоочтук (жакшынын, сымбатын, арзанын, кымбатын, толуктоочтук (акмакка, акылсызды) милдетти аткарып турат.

Заттанган сын атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда да, алар түз орун тартип боюнча дайыма сүйлөмдүн акыркы бүткөн чегинде жайгашат: 1) *Жаркылдаган, жайнаган мээрим жакшыдан (Ш.Дүйшеев)*. 2) *Тээ четтеги төрт аягы менен тик туруп уктап турган тору ат баарынан күлүгү, байым (жомоктон)*. 3) *Каратаман кедейлердин тер акысы ошол байларда, аларга убал жок (М.Элебаев)*.

Жак мүчөсүз айтылган зат атоочтор сыяктуу эле зат ордуна колдонулган сын атоочтор да формалдуу түрдө III жакта деп

эсептелинет. Кыскартып айтканда, мындай сын атоочтор грамматикалык табияты боюнча зат атоочторго окшош.

3. Сан атоочтук баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчиши.

Тилдин факт – материалдары боюнча алып караганда, сан атоочтор эсептелүүчү, саналуучу объект менен айкашып турганда гана так, даана мааниде болот. Эгерде сан атоочтор зат менен айкашпай өзүнчө колдонулса, анда абстрактуу мааниде болору белгилүү:

1) *бир, он, элүү, он-он беш, экинчи, бешинчи ж.б.* 2) *Он окуучу, он-он-беш бала, экинчи үй ж.б.* Бул айтылгандардан сан атоочтор жалаң гана зат менен айкашат деп, бир жактуу жыйынтык чыгарууга болбойт. Салыштырмалуу түрдө азыраак болсо да, этиш менен (*Көз ачып жумганча эки келди*), зат ордуна колдонулган сөздөр менен (*Эки жакшы жайлоого чыкса, кудалашып түшөт...*) айкашып айтылат.

Сан атоочтордун зат, же этиш менен айкашып айтылган учурларында алардын сүйлөмдөгү синтаксистик милдеттеринде да айырма бар; зат атооч менен айкашканда аныктоочтук, этиш менен айкашканда бышыктоочтук милдет аткарат: *Эки аялдын башы кошулса- базар... (макал). Балапандарын издеп, бөдөнө уясына үч келди. (жомоктон).*

Сан атоочтор сүйлөм тутумунда, негизинен, үч түрдүү мааниде колдонулат: зат менен айкашканда так, конкреттүү мааниде; өзүнчө жеке айтылса жалпыланган (абстрактуу) мааниде жана белгилүү бир максатка жараша заттык мааниде. Ушул маанилерине негизделип, сан атоочтордун сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү кабыл алышында да бир оң өзгөчөлүктөрү болот: ал зат менен айкашканда, мүчөлөр аркылуу өзгөрүүгө учурабайт; ал эми өзүнчө колдонулганда (мындай учурда сан атоочтордо заттык маани болот), же субстантивация кубулушуна дуушар болгондо зат атоочтор сыяктуу жөндөмө, таандык, жак мүчөлөрү менен өзгөрөт. Сан атоочтун пикир алышуу процессинде жогоркудай маанилерде колдонулушун эске алуунун жөнү бар, анткени сан атоочко сөз өзгөртүүчү мүчө жалганбай колдонулганда, алардын синтаксистик милдеттери чектелүү болсо (аныктоочтук, бышыктоочтук милдеттерди аткарса), абстрактуу мааниде, же заттык мааниде болгондо синтаксистик милдеттери универсалдуу, б.а., сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнүн милдетин аткарат: *Он бешке бөлүнөт. Онго онду кошкондо*

жыйырма болот. Бир кезде Кыргызстанда койлордун саны 12 миллионго жеткен. Сегиздин жарымы төрт. Бул сүйлөмдөрдөгү зат маанисиндеги сан атоочтор ээнин, толуктоочтун, аныктоочтун, бышыктоочтун жана баяндоочтун милдетин аткарып турат.

Сан атоочтор сүйлөмдүн ар башка мүчөсүнүн милдетин аткарганда, алардын грамматикалык формалары, ага (формаларына) негизделип, грамматикалык байланышынын жолдору да түрдүүчө болот: аныктоочтун милдетин аткарганда аныкталгыч менен ыкташуу жана таандык байланышта (*үч китеп, үчүнчү орун; ондун жарымы, экинчинин орду*), толуктоочтук милдет аткарганда башкаруу байланышында (*онду экиге көбөйт; ондон экини ал*), бышыктоочтук милдет аткарганда ыкташуу жана башкаруу байланышында (*адегиче эки келди; эки-экиден келди; онго жетти*), баяндоочтук милдет аткарганда ээрчишүү жолу боюнча байланышат.

Сан атоочтун сүйлөмдөгү жогоркудай өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен алардын катарынан анын ээлик жана баяндоочтук милдетин иргеп алып, андан соң ээрчишүү байланышына талдоо жүргүзүүгө туура келет.

Сан атоочтор абстрактуу мааниде өзүнчө айтылганда, же айкашкан зат айтылбай калып, анын ордуна колдонулганда ээнин милдетин аткарат: 1) *Он отузга берди, отуз Жалманбетке берди, Жалманбет жардан алыс кулатып жиберди (табышмак).* 2) *Бешөөбүз капчыгай ичиндеги буктурмада калдык, экөө капталдагы чубатма жолду бойлоп чалгынга кетти (К.Жантөшев).*

Толук маанилүү башка сөздөр сыяктуу эле сан атоочтор, анын семантикалык топтору сүйлөм тутумунда баяндоочтук милдет аткарат. Бирок анын тигил же бул түрүнүн баяндоочтук милдет аткаруу жыштыгы бирдей эмес: көбүнчө баяндоочтук милдетте түрдүү формадагы (сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жалганган учуру, же кызматчы сөздөр тизмектелип айтылган учуру) эсептик жана иреттик сандар, азыраак болсо да, сан атоочтун башка түрлөрү колдонулары байкалды: 1) *Уурдагандын күнөөсү – бир, жоготкондун күнөөсү– миң (макал).* 2) *Шыкаалагандын көзү сегиз (макал).* 3) *Мен быйыл он жетидемин, орто мектепти аяктаар мезгилим болду (Ш. Бейшеналиев).* 4) *Мына бүгүнкү күн- он жетиси (Ө.Даникеев).* 5) *... Беш жыл аралыгында ИИМдин каттоосуна түшкөн*

жасалма 500 сомдук купюр - 114 даана (“Агым”). 6) Жашым сексенде , билинбей жүрүп улуу жашка чыктым (жомоктон). Бул сүйлөмдөгү сан атоочтук баяндоочтор атооч (бир, миң, он, жетиси), жатыш (сексенде) жөндөмөсүндө жана жак мүчөсү жалганган формада (он жетидемин), тутумдаш түзүлүштө (114 даана) турат.

Сан атоочтук баяндоочтордун сүйлөм ээсин ээрчишүүсүндө зат атоочтук баяндоочтор менен белгилүү даражада окшоштуктар бар экендиги байкалат. Эгерде сүйлөм ээси жактама ат атоочтордон болсо, анда кадыресе зат атоочтук баяндоочтор сыяктуу эле сан атоочтук баяндоочторго жак мүчө жалганып айтылат да, ээни толук ээрчийт: 1) Атым – Ысырайыл, мен он алтыдамын (жомоктон). 2) ...Биз, болгону, кыркпыз. Бизге дагы бир ушунчаны кошсо, анан анын жарымындайды кошсо, ошондо гана сен айтканчалык болобуз (табышмак). Бул мисалдардагы сан атоочтук баяндоочтордун (он алтыдамын, кыркпыз) ээни жак боюнча (мен, биз) ээрчишүүсүндө күмөн жок. Ал эми жекелик сан боюнча ээрчишүүсүн чечмелеп кароо керек: 1- сүйлөмдүн ээси (мен) жекелик санда, анын баяндоочуна да жекелик санды билдирүүчү жак мүчө (он алтыдамын) жалганып айтылган. Бул баяндоочтун жак мүчөсүнө карап, аны логикалык жактан жекелик санда деп айтууга болбойт: он алты- көптүк сан. Чындыгында, мындай конструкциядагы сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүнүн грамматикалык байланышын грамматикалык жактан да, логикалык жактан да талдоо керек. Эсептик сан атоочтор сан жөнүндөгү түшүнүктү гана билдирет. Бул – анын лексикалык-логикалык негизги мааниси. Ошол себептүү эсептик сан атоочтор өзүнүн табигый сан маанисинде колдонулганда, ага сан категориясынын -лар мүчөсү жалганбайт, анткени эсептик сандар (бир деген сандан башкасы) логикалык жактан көптүк санда (эки, үч, он, отуз ж.б.) экендигинде талаш жок. Эгерде эсептик санга -лар мүчөсү жалганса, анда ага кызматчы сөздөр кошо тизмектелип айтылуу менен, кошумча башка маанини (божомолдоо, чамалоо маанисинде) билдирип калат: Жолоочунун ким экендигин эч ким билбейт экен. Көрүнүшү келбеттүү, чырайлуу, жашы элүүлөр чамасында (С. Бөлөкбаев). Наристе эки- үчтөрдө сыяктанат. Тили так чыга элек экен... (санжырадан).

Эсептик сан атоочтор мындай мааниде (божомолдоо)

айтылганда, сүйлөм ээси жекелик санда, же көптүк санда боло берет (*Наристелер эки-үчтөрдө болуу керек*). Ээ кандай санда айтылса да, сан атоочтук негизги баяндооч көптүк санда басымдуу колдонулат. Сөз болуп жаткан конструкциядагы сүйлөмдөрдүн ээси (жактама ат атоочтон башка сөздөрдөн уюшулган ээси) дайыма III жакта айтылат. Мындай учурда ээге III жактын таандык мүчөсү жалганып турушу мүмкүн. Ал эми анын сан атоочтук баяндоочунун жагын аныктоо мүмкүн эмес. Аны түкшөмөлдөп гана III жакта дешке болот. Анткени эсептик сандардын жактама ат атооч менен алмаштырып берилген учурлары, сейрек болсо да, кыргыз тилинде кездешет: *Ондон бири сатылды- Алардын бири сатылды. Үчкө бешти кош – ага үчтү кош. Үчкө дагы үчтү кош- ага дагы үчтү кош.*

Ошентип, эсептик сан атоочторду III жактагы жактама ат атооч менен алмаштырып айтууга болот. Ошол себептүү сан атоочтук баяндоочторду түкшөмөлдөп III жакта дешке туура келет.

Бул көрүнүш боюнча дагы бир эскерте кетүүчү жагдай бар: эсептик сан атоочту ат атооч менен алмаштырууда айтуучу менен угуучунун маалыматын эске алуу керек. Тактап айтканда, эсептик санды ат атооч менен алмаштыруудан мурда ал кайсы сан экендиги жөнүндө айтуучу да, угуучу да алдын-ала кабардар болууга тийиш.

Эсептик сан атоочторго жакчыл таандык мүчөлөр жалганып айтылат. Мындай формадагы сан атоочтор сүйлөм тутумунда көбүнчө ээлик милдетти (сөз баш мүчөлөр жөнүндө гана болуп жатат), азыраак болсо да, баяндоочтук милдетти аткарат. Эсептик сан атоочторго таандык мүчөнүн жекелик саны да, көптүк саны да бирдей эле даражада жалгана берет: *Жыйырма киши кырманда эгин сапырмай болду: ону күндүз, ону түнкү сапырыкта иштешет. Ошондо бешин иштегенде, бешинер дем алгыла ... (К.Баялинов).*

Таандык мүчөлүү сан атоочтук баяндоочтор зарыл түрдө сүйлөмдүн эң акыркы бүткөн чегинде жайгашат: 1) *Бардык командалардын ичинен казактар менен тең тайлашып, үч күндөн бери улак тарткандар – он бириңер...* (“Агым”). 2) *Кан күйгөн майданда түмөндөгөн кара таандай душманга тайманбай тике качырган – ушул отузун. Эми силер көптүн ичинен көзгө басар болдуңар (жомоктон).* Бул сүйлөмдөгү баяндоочтор (он бириңер, отузун) жекелик санда, же көптүк санда бирдей айтыла берет: *он бириң – он бириңер; отузун– отузунар ж.б.*

Сүйлөм тутумунда эсептик сан атоочтор чен-өлчөмдү билдирүүчү тонна, даана, метр, сантиметр, грамм, килограмм, пайыз ж.б. сөздөр менен ажырагыс түрдө тизмектелип, тутумдаш түзүлүштөгү баяндоочтук милдет аткарган учурлары көп кездешет. Мындай учурда баяндооч III жак боюнча сүйлөм ээсин туруктуу ээрчип айтылат. Ал эми сан боюнча дайыма көптүк санда (бирден жогорку сандарды эске алуу керек) болот: 1) *Карасаң, Атажурттун койнунда Фудзи сыяктуу, андан кооз, ажайып тоо- миң сан* (К.Жусупов). 2) *Африкадагы пилдин эркегинин салмагы – беш тонна, ургаачысынын салмагы – үч тонна* (К.Карасаев). 3) *Көк кит дегени башкалардан алда канчалык чоң болот экен. Ошол көк киттин узундугу- отуз үч метр* (Х.Карасаев). Бул мисалдардагы тутумдаш түзүлүштөгү баяндоочтордун акыркы түгөйлөрү (сан, тонна, метр) – зат атоочтор, алар III жакта деп эсептелинет. Ошондуктан сүйлөм ээлери менен көрсөтүлгөн жак боюнча толук ээрчишип турат.

Эсептик сан атоочтор мейкиндик жөндөмөлөрүндө туруп, сүйлөм баяндоочунун милдетин аткарат. Бирок мындай формадагы баяндоочтор кыргыз тилинде сейрек кездешет. Ал эми андай баяндоочтордун сүйлөм ээсин ээрчишүүсүндө атооч жөндөмөдөгү эсептик баяндоочтордун ээрчишүү нормаларынан айырмасы жок:

1) *Салижандын жашы алтымыш алтыда, байбичеси элүү сегизде, эркек баласы жок, жалгыз Мукарама деген кызы бар* (К.Жантөшев)... 2) *Бирдики миңге, миңдики түмөнгө* (макал).

Сан атоочтун семантикалык башка топтору – иреттик сан, жамдама сан, бөлчөк сандар - азыраак болсо да, сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарган учурлары кездешет. Мындай сүйлөмдөрдө деле баш мүчөлөрдүн жак боюнча ээрчишүүсү (көбүнчө III жак боюнча) туруктуу мүнөздө болгону менен, сан боюнча ээрчишүүсү эркин: сан боюнча ээрчишип да, ээрчишпей да айтыла берет: 1) *Биз экинчи класста окуп, жаңыдан келген балдар биринчиде* (К.Үсөнбеков). *Кишилер алтоо болчу, атылган олжону жыйноо үчүн чогултулган, ар кошкондон бир кошкон кишилер, шопуру Кепаны кошо эсептебегенде, алтоо* (Ч.Айтматов).

3) *Жетимдин атасы- жетөө* (макал). 4) *Эгерде ар бирин бөлүп айта турган болсок, Баткен облусунда бир орунга талапкер болгондор -4,7; Бишкекте 3; Жалалабатта 4,88;*

Ысыккөлдө 5,02; Нарында 4,26; Ошто 4,84; Ош шарында 5; Таласта 4,6 жана Чүй облусу боюнча 4,29 (“Агым”).

4. Ат атоочтук баяндоочтордун сүйлөм ээсин ээрчишүүсү.

Ат атоочтун пикир алышуу процессинде колдонулушу шарттуу. Ал жөн салды эле колдонула бербейт. Пикир алышуу процессинде сөз болуп жаткан зат (адам, адамдан башка жандуу, жансыз зат, окуя, кубулуш) маектешүүчүлөрдүн эки тарабына тең - айтуучуга жана угуучуга – маалым болгондо ат атооч менен алмаштырылат.

Ат атоочтун колдонулуш табияты контекст менен өтө эле тыгыз байланыштуу, б.а., ат атоочтун мааниси контекст аркылуу гана такталат, чектелет. Эгерде ал контексттен тышкары өзүнчө айтылса, анда анын мааниси жалпылаштырылган болуп, кандай, кайсы заттын ордуна колдонулгандыгы белгисиз болуп калат.

Ат атоочтор, негизинен, зат, же зат ордуна колдонулган сөздөрдү алмаштырып берүү максатында айтылгандыктан, ал кадыресе эле зат атоочко мүнөздүү сөз өзгөртүүчү формалар аркылуу өзгөрө берет, болбосо ат атоочтор башка сөздөрдөн лексикалык маанилери боюнча гана айырмаланат. Андан башка өзгөчөлүгү жок, тактап айтканда башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалануучу грамматикалык бөтөнчө белгилери жок.

Кыргыз тилинин лексикалык курамында болгон ат атоочтордун маанилери ар түрдүү. Ушул негизде алар семантикалык бир нече топторго бөлүнөт: жактама, шилтеме, сурама, таңгыч, аныктама, белгисиз ат атоочтор. Булардын ар биринин колдонулуш өзгөчөлүктөрү бар.

Толук маанилүү башка сөз түркүмдөрү сыяктуу эле ат атоочтор сүйлөм тутумунда грамматикалык формасына, кандай сөздөр менен айкашып тургандыгына (зат атооч, же этиш менен айкашуусуна), сүйлөмдө алган орун тартибине, сүйлөмдүн объектиси болуу мүмкүнчүлүгүнө (сүйлөмдүн мазмунунун объектиси болуу менен теманын милдетин аткарышы) жараша сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнүн милдетин аткара берет.

Ат атоочтон уюшулган сүйлөм мүчөсү кандай мүчө экендигине, б.а., сүйлөмдү уюштуруудагы милдетине - биринчи, же экинчи даражадагы мүчө экендигине ылайык жана сүйлөмдө багындыруучу, же багынычтуу элемент экендигине негизделип, анын сүйлөмдөгү башка сөздөр менен

грамматикалык байланышынын түрү жана жолу аныкталат.

Ат атоочтор сүйлөм ээси, же баяндоочунун милдетин аткарганда сүйлөмдүн уюшулушунун грамматикалык негизин түзөт да, сүйлөмдүн биринчи даражадагы мүчөлөрүнүн милдетин аткарып, өз ара ээрчишүү жолу боюнча байланышат: 1) Сен ошондо аңызда кык төгүп жүргөн келиниң менен кичүү балаңды сүйүнчүлөп келгенсиң, Толгонай (Ч.Айтматов)! 2) Ар кимиңер өз оюңарды тартынбай толук айтып бергиле (К.Каимов).

Ат атоочтор сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн милдетин аткарганда, ыкташуу, таандык байланыш жана башкаруу жолдору боюнча байланышат: 1) Сөз –биз айтып жаткан ушул цивилизация менен прогресстин негизи (Ч.Айтматов). 2) Анын ширин сөздөрүн күнү бою уксаң да тажабайсың (М.Абакиров). 3) Көлгө келгени аларга ушунчалык жакшы болду (Э.Турсунов).

Башка сөз түркүмдөрүнөн уюшулган баяндоочтор сыяктуу эле ат атоочтук баяндоочтор да сүйлөм ээси менен ээрчишүү жолу боюнча байланышат, бирок алардын тигил же бул семантикалык топторунун байланышында өзгөчөлүктөр бар. Ошондуктан алардын өзгөчөлүктөрүнө өзүнчө талдоо жүргүзүүгө туура келет.

а) Жактама ат атоочтор сүйлөмдүн чектелүү конструкциясында гана баяндоочтук милдет аткарат. Анын баяндоочтук милдетин чектеп, аныктап жана калыпташтырып турган грамматикалык негизги белгиси – орун тартиби. Кыргыз тилинде жактама ат атоочтук баяндоочтун сүйлөмдүн эң акыркы бүткөн чегинен орун алышы туруктуу мүнөздө болот. Грамматиканын көзкарашы боюнча анын мындай орун тартибин өзгөртүүгө болбойт.

Эгер анын сүйлөмдүн бүткөн чегиндеги орун тартиби өзгөрүлсө, б.а., сүйлөм ээсинен мурда орун алса, анда анын синтаксистик милдети (баяндоочтук милдети) өзгөрүп, ээлик милдет аткарып калат: *Биздин таянган тообуз- сен жана Алым (К.Жантөшев).*

Салыштырыңыз: *Сен жана Алым – биздин таянган тообуз.* 1-сүйлөмдө жактама ат атооч (сен) – баяндооч, ал эми экинчи вариантында сүйлөм ээси (сен).

Жактама ат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, сүйлөм ээси, негизинен, III жакта, стилдин талабына ылайык жекелик же көптүк санда айтыла берет. Ал эми жактама ат атоочтук

баяндооч жак боюнча сүйлөм ээсин ээрчибейт. Мындай баяндоочтордун сан боюнча ээрчишүүсү да эркин мүнөздө: сан боюнча (көптүк сан боюнча) бирде ээрчиге, бирде ээрчибейт. Алардын жекелик сан боюнча окшоштугу алдаканча туруктуу. Жактама ат атоочтук баяндоочтун ээрчишүүсүнүн мындай мүнөзүнө кыргыз тилинин стилистикалык нормасында эркин жол берилген: 1) *Улуу тоонун боорунан улар үнүн салган –сен, ашык оту куйкалап, жалыныңа калган – мен (оозеки адабияттан).* 2) *Жарганаттай жалгыз, кулундай куйрук – жалсыз, чимейилдей алсыз- мен (К.Жантөшев).* 3) *Эми колхозчу-алар (Т.Сыдыкбеков).* 1- жана 2- сүйлөмдөгү асты сызылган сүйлөм ээлери (улуу тоонун боорунан улар үнүн салган, жалыныңа калган, жалгыз, куйрук –жалсыз, алсыз)-зат ордуна колдонулган атоочтук түрмөктөр жана жеке сөздөр. Алар III жакта деп эсептелинет, эмне дегенде, алар III жактагы айтылбай калган зат атоочтун (адам, киши) ордуна колдонулган. Бул сүйлөмдөрдөгү жактама ат атоочтук баяндоочтор *-сен, мен.* Бул баяндоочтор I жана II жакта, жекелик санда берилген.

Демек, мындагы баяндоочтор ээни жак боюнча ээрчибей, жекелик сан боюнча гана ээрчип айтылган. 3-мисалда сүйлөм ээси III жакта жекелик санда (колхозчу), баяндоочу да III жакта, көптүк санда айтылган. Бул сүйлөмдүн грамматикалык ээсин көптүк санда деле айтууга болот: *Эми колхозчулар –алар.*

б) *Шилтеме ат атоочтор* да жогорку айтылган орун тартиптегидей багытта туруп баяндоочтук милдет аткарат. Шилтеме ат атоочтук баяндоочтор бир түрдүү (бирөнчөй) заттардан бирөөнү, же бир эле затты тактап атайы дааналап билдирүү жагдайы болгондо колдонулат. Сүйлөм тутумунда шилтеме ат атоочтор зат атооч менен айкашпай, баяндоочтук милдетте сүйлөмдүн аякталган чегинде орун алып турганда, заттык мааниде болуу менен формалдуу түрдө III жакта деп эсептелинет. Мына ушул жагдайдын негизинде шилтеме ат атоочтук баяндооч, жактама ат атоочтук баяндоочко салыштырмалуу, сүйлөм ээсин III жак боюнча туруктуу түрдө ээрчип айтылат. Талдоолордон келип чыккан бул жыйынтык I жана II жакты кошо билдирүүчү таандык мүчөлөрсүз айтылган зат атоочтук ээлүү сүйлөмдөргө тиешелүү эмес жогоруда эскертилгендей, сүйлөм ээсине I жана II, III жактын таандык мүчөлөрү жалганып айтылса, ал ээрчишүү байланышына

таасирин тийгизбейт: *Римдик бир байдын аялы өзүнүн кымбат баалуу асыл буюмдардан турган жасалгасы менен мактанып, өзүнүн курбусунан сенин эмнең бар?- дегенде, курбусу балдарын көрсөтүп: Менин жасалгам да, бактым да –ушулар, - деп жооп бериптир (“Залкар ойлор”). 2) Табиятың таза, көркөм, сулуу болсо, жашоонун өз нугунда агып бара жатканы –ошол (“Заман Кыргызстан”). 3) Болгон окуянын чындыгы – ушуд, бирок кандай кызык өмүрдү маалы өткөн соң бирөөлөргө айтып бергенде, ал жомок сыяктанып калат тура (К.Акматов).*

1- сүйлөмдүн бир өңчөй ээлерине I жактын (жасалгам, байлыгым) 2-жана 3-сүйлөмдүн ээлерине III жактын таандык мүчөлөрү (жашоонун өз нугунда агып бара жатканы, чындыгы) жалганып айтылган. Ал эми алардын шилтеме ат атоочтук баяндоочтору формалдуу түрдө III жакта колдонулган. Мындай сүйлөмдөрдө ээ жана баяндооч көбүнчө сан боюнча ээрчип айтылары байкалат.

Кыргыз тилинде сурама жана аныктама ат атоочтор да сүйлөм баяндоочунун милдетин аткарат. Андай баяндоочтордун сүйлөмдө орун алуу багыты жана сүйлөм ээсин ээрчүү нормалары, негизинен, шилтеме ат атоочтук баяндоочтордон айырмалуу өзгөчөлүктөрү жок: 1) *-Асман менен жердин ортосу канча ?*

- Батыш менен чыгыштын ортосу канча ?

- Калп менен чындыктын ортосу канча (оозеки адабияттан)?

2) *-Чөптүн жакшысы кайсы, жаманы кайсы?*

- Эгиндин жаманы кайсы, жакшысы кайсы (оозеки адабияттан)?

3) *Анын бакырган үнүнөн эки-үчөө ойгонуп кетти.*

-Уйкуну бузган - ким (К.Жантөшев)?

4) *-Байбиче, кырк уул өзүндүкүбү?*

-Жок, ханым, ону - өзүмдүкү, отузу –олжом, –дейт (С.Закиров).

Мындай конструкциядагы сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрү сөз өзгөртүүчү каражаттар гана эмес (жак, сан категориялары боюнча гана эмес), логикалык жактан да байланышып турат.

5. Тактооч жана айрым модалдык сөздөрдөн уюшулган баяндоочтордун сүйлөм ээсин ээрчишүүсү

Тактоочтор толук маанилүү сөз түркүмдөрүнүн системасына

киргени менен, алар башка сөз түркүмдөрүнөн өзгөчө белгилери боюнча айырмаланып турат: Сүйлөм тутумунда нагыз өз маанисинде колдонулган сын атооч, модал сөздөр сыяктуу жөндөмө, жак, көптүк жана таандык мүчөлөр менен өзгөрбөйт; сүйлөмдө, негизинен, кыймыл –аракеттик мааниси бар этиш сөздөр менен айкашып, анын түрдүү белгилерин билдирип, бышыктоочтук милдет аткарат да, дайыма абстрактуу мааниде болот.

Тактоочтордун сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарышында анын алган орун тартиби чечүүчү фактор болуп эсептелет, б.а., ал сүйлөмдүн акыркы бүткөн чегинен орун алып, сүйлөм ээсине багынычтуу түгөй болуу менен анын түрдүү белгилерин билдирүүчү предикат катары келген жагдайда баяндоочтук милдет аткарат.

Тактоочтор кадыресе демейки өз маанисинде колдонулганда, анын жагын аныктоого мүмкүн эмес. Ушул негизде тактоочтук баяндоочтор сүйлөм ээсин жак боюнча ээрчибейт: 1) *Мына азыр да чөккөн буурасын комдоп жатып, кээде тигиниси узун мойнун ийип, жинин бүркүп, арстанча аркырап калса кыйкырып, же кол серпип коюп, ою алдагайда...* (Ч.Айтматов). 2) *Душман тиякта, бизди чаап алууга камынып жатканын биле туруп, кантип тим жата беребиз* (И.Калашников).

Тактоочтук баяндоочтордун сүйлөм ээсин сан боюнча ээрчишүүсүн анын семантикалык топтору боюнча талдоого туура келет. Эгерде тактоочтук баяндоочтун милдетин сан- өлчөм тактоочтор аткарса, ал тактоочтордо (сан-өлчөм тактоочтордо) абстрактуу маанидеги көптүк сан болору логикалык жактан байкалып турат. Мындай сүйлөмдөрдө грамматикалык ээ жекелик санда болобу, же көптүк санда болобу, баары бир, сан-өлчөм тактоочтук баяндооч логикалык жактан көптүк санда деп эсептелине берет:

1) *Иш көптө темир аз, уста көптө көмүр аз (макал).* 2) *Күн узарса, иш көп, түн узарса, түш көп (макал).* 3) *Билимдүү көп, билген аз (макал).* 4) *Биринчи курстагылар кабинетте, окуу залында жыкжыйма* (Ш.Бейшеналиев).

Тактоочтун сан-өлчөм тактоочтон башка түрлөрү - мезгил тактооч, орун тактооч, сын-сыпат тактооч – баяндоочтук милдет аткарганда, алардын жагы аныкталбаган сыяктуу эле саны да аныкталбайт. Демек, тактоочтун бул түрлөрү баяндоочтук милдет аткарганда, сүйлөм ээси зат атоочтон, же зат ордуна колдонулган сөздөрдөн болот да, алар, негизинен, формалдык түрдө III жакта

турат. Ал эми тактоочтук баяндоочтор сүйлөм ээсин жак боюнча да, сан боюнча да ээрчибестен, логикалык жактан гана (маани жагынан) байланышып турат: 1) *Курулуштары иретсиз, бак-даракка жарды, короо жайдын гана дубал тамдары бозоруп, биринен- бири окчун* (Т.Сыдыкбеков). 2) *Бирок Австралиянын өзүндө бул жаныбардын этине суроо-талап төмөн* (“Заман Кыргызстан”). 3) *Шашылбагыла, күн али эрте* (К.Жантөшев).

Пикир алышуу процессинде сүйлөмдүн объективдүү маанилерин, же кошумча маанилерин билдирүүчү, же айтуучунун сүйлөмдүн мазмунуна болгон субъективдүү мамилесин билдирүүчү сөздөр да кездешет. Андай сөздөрдү тил илиминде модалдык сөздөр деп атайт.

Бүтүндөй сүйлөмдүн мазмунунун мааниси интонация жана модалдык сөздөрдүн коштоосу менен берилет [18, 60-б.].

Модалдык сөздөрдүн сүйлөм тутумунда сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышы толук маанилүү башка сөздөрдөй эмес, анткени мындай сөздөрдүн колдонулушу, биринчиден, белгилүү бир максатка- сүйлөмдөгү ойду ырастоо, тактоо, болжолдоо, күмөндөр болуу, өкүнүү, кайгыруу, кубаныч, капалык, ойдун ким тарабынан экендигин билдирүү, угуучунун көңүлүн буруу, ойду тактоо, жыйынтыктоо ж.б. байланыштуу болсо, экинчиден, модалдык сөздөрдүн сүйлөм тутумунда аткарган милдети оошмо мүнөздө болот: бирде өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарса, дагы бир учурда толук маанилүү башка сөздөр менен ажырагыс түрдө тизмектешип айтылып, тутумдаш түзүлүштөгү сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат: 1) *Ырас, ал эч кимге кошулбай жалгыз келди* (Ш.Бейшеналиев). 2) - *Анын эч кимге кошулбай келгени ырас.* 3) -*Мүмкүн, баланын да билгени бар чыгар.* 4) - *Бала да билип калышы мүмкүн.* 1-жана 3- сүйлөмдө модалдык сөздөр (ырас, мүмкүн) киринди сөздүн милдетин аткарып, сүйлөмдөгү ойдун чындык экендигин, тууралыгын, күмөндүүлүгүн билдирип турат. Ал эми 2-сүйлөмдө модалдык сөз (ырас) ойдун тууралыгын билдирүү менен бирге, өз алдынча баяндоочтук милдетти аткарып турат.

4- сүйлөмдө болсо модалдык сөз өзүнчө киринди сөздүн да, же өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн да милдетин аткарбай, этиштик негизги баяндооч (билип калышы) менен тизмектелип айтылып, тутумдаш түзүлүштөгү баяндоочтун курамында берилген. Ошондой болсо да, ал (мүмкүн модалдык сөзү) бүтүндөй

сүйлөмдөгү ойго кошумча болжолдоо, күмөн саноо маанисин билдирип турат.

Ошентип, модалдык сөздөрдүн грамматикалык табияты бирдей эмес. Ал турсун, бир катар модалдык сөздөр форма жагынан эч кандай өзгөрүүгө учурабаса (*балким, албетте, бактыга жараша, шексиз, болжолу, мынакей ж.б.*), айрымдары (*кантейин, кантсин, кантесиң, сыяктанат, сыяктанам, сыяктанасың, өңдөнөт, өңдөнөм, өңдөнөсүң*) жак мүчөлөр менен өзгөрсө, дагы бирлери зат ордуна колдонулуп, жөндөмө мүчөлөр менен (*бар, бардын, барга, барды, барда, бардан, жок, жоктун, жокко ж.б.*) өзгөрөт: 1) *Бардын жогу болбо... (накыл сөз)*. 2) *Жокко туз да жок (макал)*. 3) *Барда бардай, жокто жоктой бол (накыл сөз)*.

Модалдык сөздөр жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө негизделип, сүйлөмдө синтаксистик түрдүү милдеттерди аткарат:

а) эч кандай өзгөрүүгө учурабай турган модалдык сөздөр сүйлөм тутумунда өзгөчө интонация аркылуу бөлүнүп, обочолонуп айтылат да, нагыз кириңди сөздүк милдетти аткарат: 1) *Балким, ал бизге жамандык санабас (Н.Байтемиров)*. 2) *Айтмакчы, баягы иштин аягы эмне менен бүттү (Ч.Айтматов)*. 3) *Албетте, Дүйшөн өзү да менин бул абалымды жакшы билип жатты (Ч.Айтматов)*.

б) Зат ордуна колдонулган айрым модалдык сөздөр сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнүн милдетин аткарат. Мындай модалдык сөздөргө *бар, жок* деген сөздөр кирет: 1) *Жоктун жону катуу (макал)*. 2) *Жокту жок издеген табат (макал)*. 3) *Жоктон бар болбойт, бардан жок болбойт (М.Ломоносов) ж.б.* 1-сүйлөмдө модалдык сөз зат ордуна колдонулуп, аныктоочтук (жоктун), 2-жана 3-сүйлөмдө толуктоочтук (жокту, жоктон, бардан) милдет аткарган.

в) Маек кебинде (диалогдо) сөз – сүйлөмдүн милдетин аткарат:

1) *-Командирдин приказын түшүндүңбү?*

- Албетте (К.Жантөшев).

2) *-Ооба. Бирок бул сапар да жалгыз келдим (Ч. Айтматов)*.

г) Сүйлөмдүн аякталган чегинен орун алып, өз маанисинде колдонулуп, баяндоочтук милдетти аткарат: 1) *Демек, анын ырларына окурмандын олуттуу талап менен кароого акысы бар*

(“Кыргызстан маданияты”). 2) *Көп эле майрамдар бар* (К.Үсөнбеков). 3) *Бул сөздөн кыйкым издөөнүн кажети жок* (Т.Сыдыкбеков).

4) *Ошондо чындап ачууланганың ырас, али эсимде* (Ч.Айтматов).

Модалдык сөздөр, кадыресе өз маанисинде туруп сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарганда, сүйлөм ээси менен жак, сан боюнча байланышпастан, логикалык мааниси боюнча гана байланышат. Бул көрүнүш жактама ат атоочтук ээден башка бардык учурга бирдей тиешелүү.

Жогоруда айрым модалдык сөздөр жак мүчөлөр менен өзгөрөт деп эскертилди. Ырас, андай модалдык сөздөр деле кыргыз тилинде чектелүү.

Модалдык сөздөр, жак мүчөлөрүн кабыл алып, сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарганда, сүйлөм ээси жактама ат атоочтордон гана болот. Мындай учурда кадимки эле жак мүчөлүү этиштик жана атоочтук баяндоочтор сыяктуу модалдык сөздөн уюшулган баяндоочтор да ээни жак, сан боюнча толук ээрчип айтылат: 1) *Сең бүгүн мага керексиң* (М.Байжиев). 2) *Ханыңа айта бар, эми мен мындан ары бул чөлкөмдө жокмун* (жомоктон).

Жыйынтыктап айтканда, модалдык сөздөрдөн уюшулган баяндоочтордун сүйлөм ээси менен ээрчишүү жолу боюнча байланышы, негизинен, тактоочтук баяндоочтордун ээрчишүүсүнө окшош экендиги байкалат, анткени тактоочтор сыяктуу эле өзүнүн баштапкы маанисинде колдонулган модалдык сөздөргө да сөз өзгөртүүчү формалар мүнөздүү эмес.

Колдо бар факт- материалдарга караганда, модалдык сөздөн уюшулган баяндоочтуу сүйлөмдөрдө грамматикалык ээ көбүнчө III жакта (көбүнчө III жактын таандык мүчөсү жалганган формада) айтылат. Бирок сүйлөм ээсине карап, модалдык сөздөн уюшулган баяндоочту III жакта деп эсептөөгө болбойт.

6. БИРӨҢЧӨЙ БАШ МҮЧӨЛӨРДҮН ЭЭРЧИШҮҮСҮ.

Сүйлөм мүчөсү деген синтаксистик категория сүйлөмгө гана тиешелүү категория болгондуктан, бирөңчөй мүчөлөр деген түшүнүк да сүйлөмгө тиешелүү. Ошондой болсо да, бирөңчөй мүчөлөр деген синтаксистик өзүнчө категория эмес, кадыресе эле сүйлөм мүчөлөрүнүн бирөңчөй түрүндө колдонулушу. Маселенин

мына ушул жагын тескеп алуу үчүн синтаксистик биреңчөйлүүлүк жөнүндө кыскача сөз кылууга туура келет. Бул - маселенин бир жагы. Экинчиден, биреңчөй баш мүчөлөр болобу, же бир өңчөй айкындооч мүчөлөр болобу, алардын грамматикалык формалары, сүйлөмдө орун алуу багыттары, сүйлөм тутумунда башка сөздөр менен грамматикалык байланыш жолдору кадыресе эле жөнөкөй түзүлүштөгү сүйлөм мүчөлөрүнө окшош.

Биреңчөй мүчөлөрдүн өзгөчөлөнгөн касиети алардын бир өңчөй түрүндө колдонулушунда. Чечмелеп айтканда, сүйлөм тутумунда өз ара тең укуктуу, бири – бирине көз каранды болбогон катышта колдонулган, сөз формасы жагынан да бирдей калыптагы ошондой эле сүйлөмдө орун алуу багыты боюнча да бирдей сүйлөм мүчөлөрү биреңчөй мүчөлөр болуп эсептелет. Мындай биреңчөйлүүлүктө маани жагынан да, лексикалык жактан да бири-бирине багынбоо принциби сакталат. Алар тең укукта байланыштыруучу санак интонация аркылуу өз ара ымалалашканы менен, сүйлөмдөгү башка бир сөз менен бирдей даражада, катышта болот: 1) Таанышуу, достошуу ушундан башталды (А. Стамов). 2) Адам- адам, адам үчүн адамгерчилик асыл, кымбат (К.Жантөшев). 3) Мен, өз мүлкү туруп, башканыкына көз арткан ач көздү, адилетсизди, зулумду өлтүрдүм (Ж. Мавлянов). 1-сүйлөмдө таанышуу, достошуу деген грамматикалык биреңчөй ээлер башталды деген баяндооч менен, 2- сүйлөмдө асыл, кымбат деген биреңчөй баяндоочтор адамгерчилик деген сүйлөм ээси менен, 3-сүйлөмдө ачкөздү, адилетсизди, зулумду деген биреңчөй тике толуктоочтор өлтүрдүм деген этиштик баяндооч менен бирдей даражада багыныңкы байланышта турат. Бул айтылгандар түшүнүктүү болуу үчүн схема түрүндө талдап көрөлү:

- 1) таанышуу башталды ; достошуу башталды;
- 2) адамгерчилик асыл; адамгерчилик кымбат;
- 3) ачкөздү өлтүрдүм; адилетсизди өлтүрдүм; зулумду өлтүрдүм;

1-жана 2-сүйлөмдөгү биреңчөй ээ жана биреңчөй баяндоочтор багыныңкы байланыштын ээрчишүү жолу боюнча, 3- сүйлөмдөгү биреңчөй тике толуктоочтор башкаруу жолу боюнча бирдей формалар аркылуу бирдей даражада байланышып турат. Мына ушул касиет, белги бардык биреңчөй мүчөлөр үчүн мүнөздүү [70, 5-б.].

Демек, биреңчөй мүчөлөрдүн сүйлөмдөгү байланышы эки

түрдүү: грамматикалык жактан өз ара тең байланышта, ал эми башка сөздөр менен багыныңкы байланышта болот. Ошондой болсо да, тең байланыш бирөңчөй мүчөлөрдүн негизги белгиси болсо, багыныңкы байланыш милдетүү жана зарыл белгиси эмес [82]. Бирөңчөй мүчөлөрдүн башка сөз менен багыныңкы байланышы грамматикалык байланыштын бирөңчөй мүчөлөргө тиешелүү болбогон өзүнчө жолу болуп эсептелет. Тактап айтканда, бирөңчөй мүчөлөрдүн сүйлөмдөгү башка сөздөр менен байланышы тең байланыш эмес, алар багыныңкы байланыштын ээрчишүү, башкаруу, таандык байланыш жана ыкташуу жолдоруна кирет.

Бул жерде эскерте кетүүчү бир жагдай бар: бирөңчөй мүчөлөрдүн башка сөздөр менен багыныңкы байланышта болушу сүйлөмдүн бирөңчөй ээлерине мүнөздүү эмес [72, 188-б.], сүйлөм ээси –кербез мүчө; ал грамматикалык жактан сүйлөмдөгү бир да мүчөгө багынбайт, тескерисинче, сүйлөмдүн башка мүчөлөрүн – баш мүчө болуп эсептелген баяндоочту да, өзүнүн зонасындагы айкындооч мүчөлөрдү да багындырып турат.

Тил илиминде бирөңчөй мүчөлөрдүн мүнөздүү белгиси деп алардын синтаксистик милдетинин бирдейлигин (бирөңчөй ээ, бирөңчөй баяндооч, бирөңчөй аныктооч), аталышынын бирдейлигин эсептеп жүрүшөт [22, 600-б.]. Ошондой болсо да, бул пикирдин бирөңчөй мүчөлөр үчүн бирдей жалпы, типтүү эместиги байкалат. Тилдеги факт-материалдарга караганда, синтаксистик милдети бирдей жана да сүйлөмдөгү башка бир сөз менен гана байланышкан, бирок бирөңчөй мүчө боло албаган учурлар кездешет: *Жайында кечке жуук Ысыккөлдүн суусу жылуу болот (Т.Сыдыкбеков)*. Бул сүйлөмдө эки мезгил бышыктооч (жайында, кечке жуук) бар. Алар бир гана баяндооч менен байланышкан: *жайында жылуу болот; кечке жуук жылуу болот*. Бул мезгил бышыктоочтор бирдей суроого жооп болуп (качан), синтаксистик бирдей милдет аткарганы менен, алар бирөңчөй мезгил бышыктоочтор эмес; алардын маанилери да бирдей эмес: бири жалпы мааниде болсо, экинчиси ошол жалпынын бөлүгүн билдирип турат. Мындай бирөңчөй эместик көбүнчө бир эле аныкталгыч менен байланышкан аныктоочко мүнөздүү: *Паровоз ансайын уюлгуган коюу кара түтүнүн асманга бүркөт (Н. Байтемиров)*. Бул сүйлөмдө синтаксистик бирдей аныктоочтук милдет аткарган үч сөз бар, бардыгы бир гана аныкталгыч менен ыкташуу жолу боюнча байланышкан: уюлгуган

түтүнүн; коюу түтүнүн; кара түтүнүн. Сүйлөмдүн бирөөчөй эмес мындай мүчөлөрүн бирөөчөй мүчөлөрдөн айырмалоодо эң башкы каражат болуп интонация эсептелет: бирөөчөй мүчөлөр санак интонация аркылуу байланышканы менен, ар бири бөтөнчө такталып, бири-биринен даана ажырымдалып айтылса, бирөөчөй эмес түрүндө колдонулгандары өз ара гана эмес, багындыруучу сөз менен да интонациялык жактан бөлүнбөй, бир үн ыргагы менен айтылат:

Салыштырыңыз: 1) *Айтикенин эрки да, өмүрү да, бактысы да, баланын колунда сыяктуу эле (А.Токомбаев).* 2) *Элең-селең этип кылчактап, ал арт жагын карайт, жүгүрөт, шашат (К.Баялинов).* 3) *Тиги сомдолгон эки жыгач күрөктү белетчиден жашырып коюшкан окшойт (“Чалкан”).* 1-жана 2-сүйлөмдө асты сызылган сөздөр –бирөөчөй ээ жана баяндоочтор, 3-сүйлөмдө бирөөчөй эмес аныктоочтор. Ал аныктоочтор күрөктү деген аныкталгыч менен да, өз ара да бир үн ыргагы менен айтылып, бардыгы бирге интонациялык бир комплексти түзүп турат.

Тилде мындан башка да бирөөчөй мүчө боло албаган ажырагыс тизмектер, же кайталанып айтылган сөздөр кездешет; а) Сөздүн маанисин күчөтүү максатында кайталоо учурлары: 1) *Эртеден бери мелмилдеген талаада келатабыз, келатабыз, дегеле жол түгөнбөйт...(М.Элебаев).* 2) *Каракурман оң, сол ичкилик кыргыздар жөнүндө айтыпатат, айтыпатат, уккуң эле келет (санжырадан).*

б) турукташкан мүнөздө колдонулган бирдей формадагы сөз тизмектери: 1) *Аны муну айта бергидей; эзилишип эрмектешкендей мезгил эмес; убакыт тар, иш шашылыш (К.Жантөшев).* 2) *Сөз бүттү, эми тиги бу дешпегиле... Т.Сыдыкбеков).* в) Синтаксистик жол менен уюшулган, бир эле баяндоочтук милдет аткарган этиштик тизмектер: *Иштесең иште, иштебесең кет. Жет да кайт. Ал да кет (А.Жапаров).* Бул сыяктуу аналитикалык жол менен (синтаксистик жол) уюшулган этиштик баяндоочтор белгилүү даражада бүтүндүккө, биримдикке айланып кеткен [24, 26-27-б.].

Бирөөчөй ээ жана бирөөчөй баяндооч жөнүндө сөз болгондо, сөзсүз, эки составдуу жөнөкөй сүйлөм эске алынат. Сүйлөмдүн кадыресе жөнөкөй түзүлүштөгү грамматикалык ээси жана баяндоочу өз ара предикативдик катышта болгон сыяктуу эле, бирөөчөй баш мүчөлөр да дал ушундай катышта болот. Бирок бул айтылгандан предикативдик катыштагы баш мүчөлөр дайым эле

формалары боюнча (ээрчишүүнү тейлөөчү формалар шайкешип турууга тийиш деген түшүнүк болбошу керек. Тактап айтканда, баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсү алардын предикативдик ички катышынын негизинде бир калыпта болууга тийиш деген түшүнүк болбоого тийиш.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн морфологиялык формалары боюнча – жак, сан, жөндөмө ж.б. боюнча –шайкеш келүүсү (дал келүүсү), же шайкешпей калуусу (окшошпой калуусу) грамматикалык байланыштын абдан эле кенен жана эркин ыкмалары болуп саналат. Бул көрүнүш, биринчиден, стилистиканын нормалары, пикир алышуу процессиндеги талаптар жана максаттар менен байланыштуу болсо, экинчиден, мындай байланышта ар түрдүү сөздөр жана сөз формалары болушу мүмкүн, ошондуктан алардын морфологиялык, лексикалык- семантикалык касиеттери бири-бирине дал келбей калуусу- мыйзам ченемдүү көрүнүш, анткени алардын өз ара катышы лексикалык- морфологиялык табиятына гана эмес, негизинен, сүйлөм структурасындагы багытына да (жайгашуусуна) байланыштуу. Ошондуктан баяндоочтун грамматикалык формасы сүйлөм ээсинин формасына гана көзкаранды болбостон, баш мүчөлөрдүн сүйлөмдө орун алуу багытына, аларды айкындап турган сөздөрдүн бар, же жок экендигине, контексттин маанилик талап-шартына, логикалык басым менен айтылышына, ошондон улам сүйлөмдүн көркөмдөлүшүнө (кооздолушуна) негизделет. Ушул негизде баяндоочтун сүйлөмдөгү формасынын өзгөрмөлүү, туруксуз болушуна тилде атайы жол берилет. Бул көрүнүш жөнөкөй түзүлүштөгү баш мүчөлөргө да бирдей эле даражада мүнөздүү.

Жогоруда айтылгандарды бирөөчөй баш мүчөлөрдүн грамматикалык табиятына ылайыктуу талдап көрөлү. Жогоруда эскертилгендей, жөнөкөй түзүлүштөгү баш мүчөлөр менен бирөөчөй баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышында окшоштуктар өтө эле көп. Маселенин мына ушул жагын эске алып, ишибиздин II жана III главаларында ылайыгына жараша учкай бирөөчөй баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсү жөнүндө да сөз болгон.

Бирөөчөй баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышынын мүнөзү (толук ээрчишүү, толук эмес ээрчишүү) алардын милдетин аткарган сөз түркүмдөрүнүн лексикалык, грамматикалык табияты менен түздөн- түз карым-катышта экендиги тил илиминде белгилүү [46, 16-б.]. Сөз болуп жаткан маселени ушул негизде

талдоо максатка ылайыктуу.

Сүйлөм ээсинин милдетин жактама ат атоочтор аткарса, бирөөчөй баяндоочтор ээни жак, сан боюнча толук ээрчийт. Мындай учурда бирөөчөй баяндоочтун ар бирине жак мүчө жалганып айтылат; 1) Мен улам чабак урган сайын тыңыймын, сергектенемин (Т.Сыдыкбеков). 2) Болмуштун кырдаалы келген кезде, биз алсызбыз, аргасызбыз, шордубуз (Т.Сыдыкбеков). 3) Ал тердеп -кургап эмгектенет, азаптанат (Т.Сыдыкбеков). Бул сүйлөмдөгү сыяктуу толук ээрчишүү этиштик жана атоочтук баяндоочторго бирдей даражада мүнөздүү.

Бирөөчөй ээнин милдетин энчилүү заттар же жалпы маанидеги заттар аткара берет. Мындай учурда баяндоочтун сүйлөм ээсин ээрчиши эркин мүнөздө болот. Тактап айтканда, жак боюнча ээрчишүүсү туруктуу болсо да, сан боюнча, көбүнчө көптүк сан боюнча ээрчишүүсү туруктуу эмес: 1) Калматайдан Касым менен Сасы келди (санжыра). 2) Тээ илгертен кыргыз жердеген Текес, Сарыжон, Чар, Жылдыз, Күнөс, Күлжа, Кашкар, Учтурпан Крапоткин кол койгон келишим боюнча Кытай мамлекетине өтүп кетти (Садыр аке). 3) Ишмердүүлүгү, жөндөмдүүлүгү, көрөгөчтүгү, калыстыгы, чечендиги, акылмандыгы Садырдын атагын арттырды (санжыра).

Бул сүйлөмдөрдөгү бирөөчөй ээлердин ар бири жекелик санда айтылганы менен, алардын бардыгы бирге логикалык жактан көптүк мааниде экендиги белгилүү. Ошондой болсо да, сүйлөмдүн баяндоочу жекелик санда болушу стилистикалык нормага ылайык келет. Анын жүйөлүү себеби жекелик санда айтылган ар бир бирөөчөй ээ менен баяндоочтун тикелей байланышында: Касым келди; Сасы келди; Текес өтүп кетти; Сарыжон өтүп кетти.., Ишмердүүлүгү арттырды, калыстыгы арттырды ж.б.

Эгерде зат атоочтук бирөөчөй ээлерди жалпылаштырып турган -лар мүчөсү акыркы бирөөчөй ээге жалганып айтылса, жана да андай ээлер адам аттарынан, же адамга карата колдонулган зат атоочтордон болсо, анда баяндооч жак, көптүк сан боюнча толук ээрчип айтылат; 1) Тескейки Алакөз, Кабадан Төкбай, Момо ажы, Нурмолдо, Байбек, Жаныбек, Кадырбай, Жийдебайлар келишти (санжыра). 2) Август конференциясына Каракол шаарындагы мугалимдер, врачтар, шаар жетекчилери келишти (“Ысыккөл кабарлары”).

Бирөөчөй ээнин милдетин адамдан башка жандуу, жансыз

заттар аткарса, жана алардын акыркысына –лар мүчөсү жалганып айтылса, же бирөңчөй ээлердин көптүк саны сан атоочтор аркылуу берилсе, баяндооч жекелик санда айтыла берет. Бул көрүнүш –кыргыз тилинде байыртан бери калыпташкан көрүнүш: 1) *Он жылкы, жүз кой Чыныбай менен Кыдырга ыйгарылды (санжыра).* 2) *Жылкылар Асантукумга, койлор, уйлар Байтөрөгө чыгарылды (санжыра).*

Адамдан башка заттардан уюшулган бирөңчөй ээлерди маани жактан биримдикте кылуу ыкмасында жалпылагыч сөздөр колдонулса, анда баяндооч жак жана көптүк сан боюнча ээни ээрчип айтыла берет: 1) *Арстан, аюу, карышкыр, түлкү – төртөө кеңешишти (жомоктон).* 2) *Жарышка түшчү канаттуулардан жагалмай, ителги, чүйлү, кулалы, күйкө- баары келишти (тамсил).*

Тилдик материалдарга караганда, жалпылагыч сөз катышкан бирөңчөй ээлерди баяндоочтун жак, сан боюнча ээрчип айтылышы эркин, б.а., жак боюнча туруктуу ээрчисе, көптүк сан боюнча бирде ээрчип, бирде ээрчибей деле айтыла берет. Кыскасы, сан боюнча көптүк, же жекелик санда колдонулушуна эркин жол берилет.

Сүйлөм ээсинин милдетин абстрактуу маанидеги зат атоочтор, же зат ордуна колдонулган сөздөр сын атооч, сан атооч, атоочтук, кыймыл атоочтор –аткаганда баяндоочтун милдетин да ошондой эле маанидеги зат атоочтор аткара берет. Мындай учурда бирөңчөй баяндоочтор атооч жөндөмөсүндө, же мейкиндик жөндөмөлөрдө колдонулушу мүмкүн. Эгерде сүйлөм ээси менен бирөңчөй баяндоочтор атооч жөндөмөсүндө турса, анда алар III жак, жекелик сан жана жөндөмө боюнча ээрчишип (окшошуп) турат: 1) *Жашоодогу эң зарыл нерсе- азык- оокат, кийим-кече жана башпаанек (“Ой гүлдөрү”).* 2) *Акылман жана билимдүү адамдар менен маектешүү, ата-эненин жана чыныгы достордун кеңеши менен иш кылуу, ошондой эле адепсиз жана тарбиясыз адамдардан алыстоо- таза адамдын максат-муратынын ачкычы (“Ой гүлдөрү”).* 3) *Ал эми өз дүнүйөң ыплас болсо – арам, ач көз, өз кызыгын көздөгөн сук, өз зоболосун көтөргөн мансапкор, алдым- жулдумга эпчил бузуку, айыңчы киши боло туруп, эл мүдөөсүнө чыгам деш – барып турган эки жүздүүлүк, бети каралык, карөзгөйлүк (Т.Сыдыкбеков).*

Эгерде ушундай эле түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн бирөңчөй баяндоочтору мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү сөздөрдөн болсо,

анда сүйлөмдүн баш мүчөлөрү жак, сан боюнча ээрчишип, жөндөмө боюнча окшошпойт: 1) Адамдын кембагалдыгы жалкоолугунда, дармансыздыгында, чыгымсыздыгында (Т.Сыдыкбеков). 2) Бул тилегиң желге, куюнга, ылай сууга (Т.Сыдыкбеков).

Сүйлөмдүн бирөөчөй ээлери абстрактуу маанидеги зат атоочтордон, же зат ордуна колдонулган сөздөрдөн болсо, жана алар көптүк санда айтылса, ал эми баяндоочу ошол бирөөчөй ээлерди жалпылоо иретиндеги шилтеме ат атоочтон уюшулса, анда жак, сан (көптүк сан), атооч жөндөмөсү боюнча толук ээрчишип (окшошуп) турат: Алдамчылар, шылуундар, уурулар-ушулар; дагы уялбай эл башкарышат, эл үчүн кызмат кылабыз дешет (“Агым”). Мындай толук ээрчишүү ушул эле конструкциядагы сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн орун алмашып айтылышында, б.а., көптүк сандагы шилтеме ат атоочтор ээлик милдетти, ал эми көптүк сандагы зат атоочтор, же зат ордуна колдонулган сөздөр бирөөчөй баяндоочтук милдетти аткарган учурда да сакталат; Булар- күнгөй, тескейлик белектер, саяктар. Бардыгы бий отурушуна келишкен (санжырадан).

Сүйлөмдүн бирөөчөй баяндоочунун милдетин сын атоочтор аткаrsa, алар сүйлөм ээсине жак, сан боюнча окшошпой (ээрчибей), маани жактан гана (логикалык жактан) байланышта болот. Бул жагынан сын атоочтук жөнөкөй түзүлүштөгү баяндооч менен бирөөчөй баяндоочтордун сүйлөм ээси менен грамматикалык байланышы окшош, эч айырмасы жок, бирдей: 1) Биздин элибиз деле ар бир эле элдердей түйшүкчүл, жөндөмдүү, боорукер, момун, меймандос, күйүмдүү (Т.Сыдыкбеков). 2) Кишилер эшек сыяктуу көтөрүмдүү, чыдамдуу, талбас, тынбас (Т.Сыдыкбеков).

Колдо бар материалдарга караганда, жөнөкөй түзүлүштөгү ээ жана баяндооч менен бирөөчөй баш мүчөлөрдүн ээрчишүү нормаларында айырмачылыктарына, өзгөчөлүктөрүнө салыштырмалуу окшоштуктары көп.

КОРУТУНДУ

1. Эркин сөз айкашы жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн ээрчишүү байланышы боюнча түркологияда кайчы пикирлер кездешет. Биринчи главада эскертилгендей, айрым окумуштуулар илик жөндөмөсүндөгү аныктооч менен таандык мүчө жалганган аныкталгычтын грамматикалык байланышын ээрчишүү жолуна кошуп карашса, айрымдары таандык байланыш деп, сөздөрдүн багыныңкы байланышынын өзүнчө жолу катары эсептешет. Чындыгында, бул маселени этияттык менен ажырымдап кароо керек. Биринчиден, изафеттик конструкциянын үчүнчү түрүнүн (гүлдүн жыты, күндүн жарыгы, оттун илеби) түгөйлөрүнүн синтаксистик байланышын ээрчишүү байланышы катары кароо илимий жактан туура, анткени сөз болуп жаткан конструкциянын түгөйлөрүнүн байланышында ээрчишүүнүн принциптери толук сакталган. Экинчиден, аныктооч + аныкталгычтын ээрчишүүсү сөз айкашынын структурасында гана, б.а., сүйлөмдүн уюшулушунун материалдык чакан бөлүгүнүн структурасында гана каралууга тийиш. Бул жагынан алганда, аны баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсү менен чаташтырбоо керек. Ал эми сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүүсү сүйлөмдүн структурасына гана тиешелүү. Үчүнчүдөн, аныктооч+ аныкталгычтын жана сүйлөм ээси + бандоочтун ээрчишүү жолунун каражаттарында да айырмачылыктар бар: баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсү, негизинен, жак, сан категориялары, ал эми аныктоочтук топтун ээрчишүүсү таандык жана жөндөмө категориялары аркылуу тейленет.

2. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышын сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык табияты менен бирге талдаганда гана анын нормаларын аныктоого болору байкалды. Мисалы, атоочтун семантикалык ар бир тобу сүйлөм ээсинин милдетин аткарууда колдонулуш жыштыгы жана этиштик, атоочтук баяндоочторду жак, сан боюнча ээрчитүүсү (окшоштуруусу) бир кылка эмес, тактап айтканда, кыйла өзгөчөлүктөрү бар. Ушундай эле көрүнүш башка сөз түркүмдөрүндө да байкалат.

3. Кыргыз тилинде этиштик жана атоочтук баяндоочтордун колдонулуш жыштыгында жана грамматикалык формаларында өзгөчөлүктөр бар. Сүйлөм тутумунда этиш сөздөр кадыресе өз маанисинде, өзүнүн табигый формасында (атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч формаларын эске албаганда) турганда, чагына,

мамилесине жана ыңгайына карабастан, дайыма баяндоочтук милдет аткарат да жак, сан формаларында колдонулат. Ушул негизде атоочтук баяндоочторго караганда этиштик баяндоочтор сүйлөмдүн уюшулушунун негизги баш мүчөсү катары өтө көп, жыш колдонулат. Ал эми атоочтук баяндоочтор болсо сүйлөмдүн белгилүү бир өзгөчө конструкцияларында колдонулат.

4. Этиштик баяндоочторго салыштырмалуу атоочтук баяндоочтордун грамматикалык формалары ар түркүн: жак, сан, (бул форма- этишке жана атооч сөздөргө орток, ошондой болсо да, этишке көбүрөөк мүнөздүү), атооч жөндөмөсү жана мейкиндик жөндөмөлөр, орун алуу тартиби. Этиштик баяндоочторго караганда атоочтук баяндоочтор сүйлөм тутумунда түз орун тартиби боюнча, б.а., сүйлөмдүн бүткөн чегинде көбүрөөк жайгашат. Экинчи сөз менен айтканда, этиштик баяндоочко салыштырмалуу инверсия кубулушуна (орундун өзгөрүшүнө) азыраак дуушар болору байкалды.

5. Жак мүчөсү жалганган атооч сөздөр сүйлөмдө синтаксистик бир гана милдетти, баяндоочтук гана милдетти аткарат. Жак мүчөлүү атоочтук баяндооч менен этиштик баяндоочтордо ээрчишүү нормалары боюнча окшоштук бар: алар сүйлөм тутумунда жактама ат атоочтон уюшулган сүйлөм ээси менен гана байланышып, жак жана сан боюнча ээ менен толук окшошуп турат.

6. Жактама ат атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин этиштик баяндоочтордун жак боюнча ээрчишүүсү жыш колдонулса, жак боюнча ээрчибей айтылган учурлары азыраак кездешет. Бул маселе иштин экинчи главасында жетишерлик айтылган. Ал эми атоочтук баяндоочтор дээрлик жактама ат атоочтук ээни жак боюнча ээрчип айтылат. Айрыкча жактама ат атоочтук ээ жеке колдонулганда, ээрчишүүнүн ушул мүнөзү (толук ээрчишүү) сакталат. Эскерте кетүүчү бир гана жагдай бар: эгерде I жана II жактагы жактама ат атоочтор ээлик милдет аткарганда, баяндоочу түрдүү жакка бирдей даражада мүнөздүү кесипти, өнөрдү, мансапты билдирүүчү зат атоочтон болсо, ээни жак жана сан боюнча ээрчибей айтылган учуру кездешет: Мен да- кызыл тебетей, сен да - кызыл тебетей, даражабыз бипбирдей. (санжырадан) Мен да- салар, сен да- салар, атка чөптү ким салар. (К. К. Юдахин) Биз да - чабан, силер да - чабан, кесиптешпиз (“Аалам”). Ушул эле сүйлөмдөгү баяндоочторго жак мүчөсү жалганып айтылган учуру да кездешет: *Мен да -*

мугалиммин, сен да – мугалимсиң. Мындай сүйлөмдөгү баяндоочтордун семантикасында бир аз өзгөчөлүк бар экендиги байкалат. Мүчөсүз айтылганда ар башка жактардагы сүйлөм ээлеринин кесиптик, мансаптык жалпы белгисин билдирсе, жак мүчөсү жалганып турганда, кесиптик белги атайы такталып, логикалык басым менен зоболосу көтөрүңкү айтылат. Ошентип мындай конструкциядагы сүйлөмдөрдүн эки вариантта колдонушунда семантикалык, стилистикалык бөтөнчөлүктөрү бар.

7. Этиштик жана атоочтук баяндоочтордун сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчишүүсүндө айрым өзгөчөлүктөр бар: этиштик баяндоочтордун ээни сан боюнча ээрчишүүсүнө караганда жак боюнча ээрчишүүсү туруктуу мүнөздө болсо, атоочтук баяндоочтор, көбүнчө кыйыр жөндөмөдөгү зат атоочтук, зат ордуна колдонулган сын, сан атоочтук баяндоочтор жана ат атоочтун жактама ат атоочтон башка түрлөрү ээни жак боюнча ээрчишүүсүнө караганда сан боюнча ээрчишүүсү басымдуулук кылат. Ошондо да атоочтук баяндоочтордун көптүк сан боюнча ээрчишүүсүнө салыштырмалуу жекелик сан боюнча ээрчишүүсү көбүрөөк колдонулары байкалды.

8. Атоочтук баяндоочторго жакчыл таандык мүчөлөрдүн жалганып айтылышы көп эле кездешет. Кыргыз лингвистикасында белгилүү болгондой, жакчыл таандык мүчөлөр бир эле учурда эки мааниде болот: таандык мааниси жана жакты билдирүү мааниси. Бул мүчөлөрдө жакты билдирүү мааниси болгону менен, алар баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышынын каражаты боло албай тургандыгы белгилүү болду.

9. Сан атоочтук баяндоочтун жактама ат атоочтук ээни сан боюнча ээрчишүүсүн грамматикалык жана логикалык жактан чечмелеп кароо керек (*Мен отуздамын. Сен бешинчисиң ж.б.*) : грамматикалык жактан ээни ээрчип жекелик, же көптүк санда айтылганы менен (баяндоочтогу жак мүчөгө карата), логикалык жактан сан атоочтук баяндооч көптүк санда болот. Тагыраак айтканда, сүйлөм ээси жекелик санда болсо да, баяндооч мааниси боюча көптүк санда экендиги белгилүү. Ошондой болсо да, сан атоочтук баяндоочко жекелик сандагы жак мүчө жалганат: *Кызым, эми кичине эмессиң. Быйыл сен он төрттөсүң* (С.Сасыкбаев). Эгерде сан атоочтук баяндоочко көптүк сандагы жак мүчө жалганса, анда ал сүйлөм ээсин жак, сан боюнча толук ээрчип айтылат: *Биз кыркпыз.* Бизге дагы ошончону, анан анын жарымындайын кошкондо *жүз болобуз...* (оозеки адабияттан)

10. Түркологияда баш мүчөлөрдүн сан боюнча ээрчишүүсүнө караганда жак боюнча ээрчишүүсү туруктуу деген жалпы пикирди чечмелеп, ар бир сөз түркүмүнүн сүйлөмдөгү синтаксистик милдети менен байланышта кароо зарыл экендиги байкалат. Мисалы, жактама ат атоочтор баяндоочтун милдетин аткарганда, тескерисинче, сүйлөм ээсин сан боюнча ээрчип, жак боюнча ээрчибей айтылат. Биздин үйдөгүлөрдүн кенжеси- мен (менмин түрүндө да айтылат). Бул сүйлөмдүн грамматикалык ээси үчүнчү жакта, жекелик санда турса, баяндоочу биринчи жакта, жекелик санда айтылган.

Байкоого караганда, түркологиядагы жалпы пикир, негизинен, этиштик жана зат атоочтук баяндоочтор үчүн мүнөздүү болсо, башка атоочтук баяндоочтор үчүн анчалык мүнөздүү эмес. Мындай тыянакка келүү үчүн тилдик факт – материалдарды (сүйлөмдүн конкреттүү конструкциялары боюнча) толук талдап чыгуу керек.

11. Атоочтук баяндоочтор сүйлөм ээси менен жак, сан боюнча гана грамматикалык байланышта болбостон, логикалык жактан да байланышат. Бул көрүнүш өзгөчө кадыресе өз маанисиндеги (субстантивация кубулушуна дуушар болбогон) сын атоочтук баяндоочтор үчүн мүнөздүү. Ушул эле көрүнүш тактоочтук жана айрым модалдык сөздөрдөн уюшулган баяндоочтор үчүн да мүнөздүү. Бирок тактоочтук баяндоочтор боюнча бир гана эскерте кетүүчү жагдай бар: эгерде баяндоочтук милдетти сан- өлчөм тактоочтор аткарсан, абстрактуу болсо да (тактоочтор конкреттүү санды билдирбейт: көп, аз, ашык, кем ж.б.), сүйлөм ээсин көптүк сан боюнча ээрчийт.

12. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү жак, сан, атооч жөндөмөсү жана логикалык мааниси боюнча ээрчише байланышары белгилүү. Ошондой болсо да, логикалык байланышка жана атооч жөндөмөсүндө туруп (мындай учурда деле жак, сан боюнча байланышуу үстөмдүк кылат) байланышууга караганда жак, сан боюнча байланышуусу негизги каражат катары колдонулушу жагынан абдан басымдуу.

13. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн грамматикалык байланышында жак боюнча ээрчишүүсүнүн удаалаш (бир эле форманын эки түрдүү учуру) колдонулушу кездешпейт. Ал эми сан боюнча ээрчишүүдө удаалаш учурлары (бир эле учурдун же жекелик санда, же көптүк санда болушу) баяндоочтун морфологиялык табиятына жараша көп эле кездешет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Адмони В.Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы. –// Вопросы языкознания. 1958.- №1.- с. 111-117.
2. Адмони В.Г. Двучленные фразы в трактовке Л.В. Уербы и проблема предикативности. –// Филологические науки, 1960. - №1. –с. 35-42.
3. Андреев И.А. Структура простого предложения современного чувашского языка. –М., 1970.
4. Арутюнова Н.Д. Отношение между членами ядерной структуры предложения.// Общее языкознание. –М., 1972.- с. 328-333.
5. Актанов Т. Грамматика, II бөлүк, синтаксис. –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1940. – 8 б.
6. Актанов Т., Макешов Н., Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүк, синтаксис (6-7-класстар үчүн). – Фрунзе, 1948.
7. Абдулдаев Э., Жакыпов Ы., Иманов А. Кыргыз тили (кечки сменалуу жалпы билим берүүчү мектептердин 8-10 кл. үчүн окуу китеби). –Фрунзе: Мектеп, 1981.
8. Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А., Кыргыз тили (пединституттардын педфактарынын студенттери үчүн). –Фрунзе: Мектеп, 1986.
9. Асылбеков Ү. Грамматика, I бөлүк, морфология. –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1940.
10. Баскаков А.Н. Слово сочетание в современном турецком языке. – Москва, 1974.
11. Батманов И.А. Способы выражения синтаксических отношений в киргизском языке. –Фрунзе, 1940
12. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка. т. I. –Киев, 1952.
13. Балакаев М.Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. –Алматы, 1957.
14. Баскаков Н.А. Историко- типологическая характеристика структуры тюркских языков. –Москва, 1975.
15. Виноградов В.В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А.М. Пешковского, ее эклектизм и внутренние противоречия. Сб. Вопросы синтаксиса русского литературного языка. –Москва, 1950.

16. Виноградов В.В. Введение. Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, ч. I. –Москва, 1954.
17. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса. Сб. Вопросы грамматического строя. –Москва, 1955.
18. Гуломов А. Узбек тилинда суз тартиби. –Ташкент: //Шарк юлдузи. № 4-5, 1946.
19. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык, синтаксис, ч. II. –Москва, 1973.
20. Галкина- Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык, синтаксис. –Москва, 1958.
21. Грамматика русского языка, т. I. –Москва: Изд-во АН СССР, 1952.
22. Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, ч. I. –Москва, 1954.
23. Грамматика современного русского литературного языка. –Москва, 1970.
24. Гухман М.М. Понятия системы в синхронии и диахронии. –Москва: // Вопросы языкознания. №4. 1962.
25. Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка – Москва: -Ленинград: Издательство АН СССР, 1940.
26. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. –Москва: - Ленинград: Издательство АН СССР, 1948.
27. Дмитриев Н.К. К истории аффиксов сказуемости. Сб. Исслед. по сравнит. грамм. тюркских языков. II. –Москва, 1956.
28. Дмитриев Н.К. Детали простого предложения. Сб. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. III, синтаксис. –Москва, 1961.
29. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили (морфология). –Фрунзе: Мектеп, 1980.
30. Давлетов С. Байланыштуу речъ. -Бишкек: Мектеп, 1999.
31. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II, синтаксис (6-7-класстар үчүн). –Фрунзе, 1950- 1959.
32. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II, синтаксис (педагогиялык окуу жайлары үчүн). –Фрунзе, 1951.
33. Жапаров А. Грамматическая структура словосочетаний в современном киргизском литературном языке. Кандид. дисс. авторефераты. –Москва, 1956.
34. Жапаров А. Кыргыз тилиндеги синтаксистик байланыштар. –Фрунзе: // Мугалимдерге жардам журналы, 1956.
35. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II, синтаксис (сегиз жылдык жана орто мектептин 7-кл. үчүн). –Фрунзе:

Кыргызокуупедмамбас, 1960, 1961.

36. Жапаров А. Азыркы кыргыз тили, Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси, II бөлүм, -Фрунзе: Мектеп, 1966.

37. Жапаров А., Орузбаева Б., Абдуллаев Э. Кыргыз тили (9-10-кл. үчүн окуу китеби). -Фрунзе: Мектеп, 1968, 1972.

38. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Фрунзе: Мектеп, 1979.

39. Жапаров А. Синтаксический строй киргизского языка, часть I (Учебник для ВУЗов). -Бишкек: Мектеп, 1992.

40. Жакыпов Ы., Мураталиев М., Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси боюнча конспект. -Фрунзе, 1956.

41. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси. -Фрунзе, 1958.

42. Жакыпов Ы., Мураталиев М., Майрыков Д. Кыргыз тилинин грамматикасы (педокуу жайлары үчүн). -Фрунзе, 1963-1965.

43. Жакыпов Ы. Основы синтаксиса простого предложения современного киргизского литературного языка. Докт. дисс. авторефераты. -Фрунзе, 1966.

44. Жакыпов Ы., Майрыков Д., Өмүралиев Б., Үсөналиев С. Кыргыз тили, 2-бөлүк, синтаксис (педокуу жайлары үчүн). -Фрунзе: Мектеп, 1973, 1975.

45. Жакыпов Ы., Майрыков Д., Мураталиев М. Кыргыз тилинин грамматикасы. 2-бөлүк, синтаксис (7-8-кл үчүн окуу китеби). -Фрунзе: Мектеп, 1991.

46. Закиев. М. З. Сказуемое в совр. татарском языке. /Автореферат канд. дисс., 1954.

47. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. -Казан, 1963.

48. Иманов А. Жөнөкөй сүйлөмдөгү ээ менен баяндоочтун орун тартиби. "Кыргыз тилин окутуунун маселелери" жыйнагы. -Фрунзе: Мектеп, 1963.

49. Иманов А. Кыргыз тилинин эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрүндөгү сөздөрдүн орун тартиби. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышуу принциптери. -Фрунзе: Мектеп, 1976,

50. Иманов А., Сапарбаев А. Кыргыз тили, II бөлүк, синтаксис (педокуу жайлары үчүн). -Фрунзе: Мектеп, 1988.

51. Иманов А. Кыргыз тили (жогорку окуу жайларынын сырттан окуу бөлүмдөрү үчүн). -Фрунзе: Мектеп, 1990.

52. Иманов А., Кайбылдаев А., Сапарбаев А., Усубалиев Б. Кыргыз тили 2-бөлүк, синтаксис (8-9 -кл. үчүн). -Фрунзе:

Мектеп, 1992.

53. Иманов А. Кыргыз тили, синтаксис Докт. дисс. автореф. –Бишкек, 1994.

54. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Бишкек: Илим, 1995.

55. Казирги казак тили. –Алматы, 1954.

56. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. –М. –Л., 1955.

57. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М., 1960.

58. Коклянова А.А. Нормы согласования в совр. узбекском языке. –Москва: Сб. исслед. по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. III, 1961.

59. Койлубаева А. Азыркы кыргыз адабий тилиндеги каратма сөздөрдүн грамматикалык табияты. –Каракол, 1997.

60. Койлубаева А.К. Азыркы кыргыз адабий тилиндеги каратма сөздөрдүн грамматикалык табияты. /Кандид. дисс. авторефераты. –Бишкек, 1998.

61. Кротевич Е.В. О связях слов. –Львов, 1959.

62. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. –Москва, 1976.

63. Катанов Н.Ф. Опыт исследования Урянхайского языка. т. I. 1903.

64. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. –Фрунзе, 1957.

65. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор. –Фрунзе: Илим, 1960.

66. Клочкова Э.А. К вопросу о порядке слов (О месте прямого дополнения в современном русском языке) // Вопросы русского языка жыйнагы. –Саратов, 1961.

67. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, I бөлүм, фонетика жана морфология. –Фрунзе: Илим, 1980.

68. Лебедева Л.И. Глагольное управление в киргизском языке. Кандид. дисс. авторефераты. –Москва, 1955.

69. Мельничук А.С. Порядок слов и синтагматическое членение предложения в славянских языках. –Киев, 1960.

70. Майрыков Д. Однородные члены предложения в киргизском языке. Канд. дисс. авторефераты. –Москва, 1956.

71. Мураталиева Ж. Послелогии в современном киргизском языке. –Фрунзе, 1968.

72. Мишина К.И. Об однородности определений. // Ученые

записки МГПИ им. В.И. Ленина. –Москва, 1970.

73. Мураталиев М., Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү. –Фрунзе: Илим, 1961.

74. Мусаев С. Кеп маданияты жана норма. –Бишкек, 1999.

75. Мусаев С. Текст: прагматика, структура. –Бишкек, 2000.

76. Маразыков Т.С. Кыргыз тилиндеги текст уюштуруучу каражаттар. Кандид дисс. авторефераты. –Бишкек, 1996.

77. Мусабаева Ү.К. Екі негизді жай сөйлөмдөрдүн синтаксистик жүйөдөгү орны. ф.и.к. дисс. автореф. –Алматы, 2000.

78. Өмүралиева С. Текст: Семантика, структура. –Бишкек, 2002.

79. Усубалиев Б.Ш. Көркөм чыгармага лингвистикалык талдоо. –Бишкек, 1995.

80. Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского языка. –Ашхабад, 1943.

81. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. –Москва, 1956.

82. Попов А.С. Однородные члены предложения, имеющие разную форму и разную функцию в современном русском языке. // В сб. : Краткие очерки по русскому языку. –Воронеж, 1964.

83. Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. –Москва, 1971.

84. Поспелов Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры. –Доклады и сообщения института русского языка АН СССР. Вып. 2. 1948.

85. Поспелов Н.С. О некоторых синтаксических категориях. –Москва, 1969.

86. Реферовская Е.А. Сверхфразовое единство. –Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. –Л., 1975.

87. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. –Москва, 1957.

88. Сайфуллаев А.Р. Третье степенные члены в строе узбекского простого предложения. –Ташкент, 1974.

89. Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке. –Москва: Сб. Вопросы синтаксиса совр. русского языка, 1950.

90. Скобликова Е.С. Согласование и управление в русском языке. –Москва, 1971.

91. Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис

простого предложения. –Москва, 1979.

92. Сартбаев К.К. Имя существительное в русском и киргизском языках. Автореферат канд. дисс. –Фрунзе, 1949.

93. Сартбаев К.К. Классификация частей речи в киргизском языке. –Фрунзе: Илим, 1975.

94. Стеблин-Каменский О предикативности. //Вестник ЛГУ. №20. –Ленинград, 1956.

95. Строева Т.В. О прямом и обратном порядке слов в немецком языке. //Памяти Л.В. Уербы. –Москва, 1961.

96. Сафиуллина Ф.С. Порядок слов в современном татарском литературном языке. /Кандид. дисс. авторефераты. –Казан, 1966.

97. Сантбатталов Ф.Ф. Башкарт теленең ябай һөйлем синтаксисе. –Өфө, 1972.

98. Севортян Э.В. Категория сказуемость. /Сб. Исслед. по сравнит. грамм. тюркских языков. II. –Москва, 1956.

99. Сеидов Ю.М. Словосочетания в азербайджанском языке. /Докторлук дисс. автореф. – Баку, 1965.

100.Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары, I бөлүк. –Фрунзе, 1976.

101. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары. –Фрунзе: Илим, 1978.

102. Турарова А.Н. Казіргі казак тіліндегі сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары. /Канд. дисс. авторефераты –Алматы, 1997.

103. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси (6-8-класстар үчүн). –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1936.

104. Усубалиев Б.Ш. Көркөм чыгармага лингвистикалык талдоо. –Бишкек, 1995.

105. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка, I, простое предложение. –Москва, –Ленинград: Издательство АН СССР, 1950.

106. Фортунатов Ф.Ф. О преподавании грамматики русского языка средней школе. –Москва: Избранные труды, т. II, 1957.

107. Фоменко Ю.В. Является ли словосочетание единицей языка? //Филологические науки. №6.1975.

108. Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. –Казан, 1959.

109. Хайитметов К. Инверсия в современном узбекском языке. /Канд. дисс. авторефераты. –Ташкент, 1976.

110. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка, 2-е изд. – Ленинград, 1941.

Асирдинова Т.Ж.

Синтаксистик бирдиктердеги багыныңкы байланыштын ээрчишүү
жолунун нормалары жана принциптери

Тех. редактор: Жакыпова Ч.А.

Компьютерге калыпка салган: Жумашева Ж.Ж.

К.Тыныстанов атындагы БМУнун
полиграфиялык комплексинде басылды
Заказ 405 Тираж 50.
Тел.: (03922) 52696.

